

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

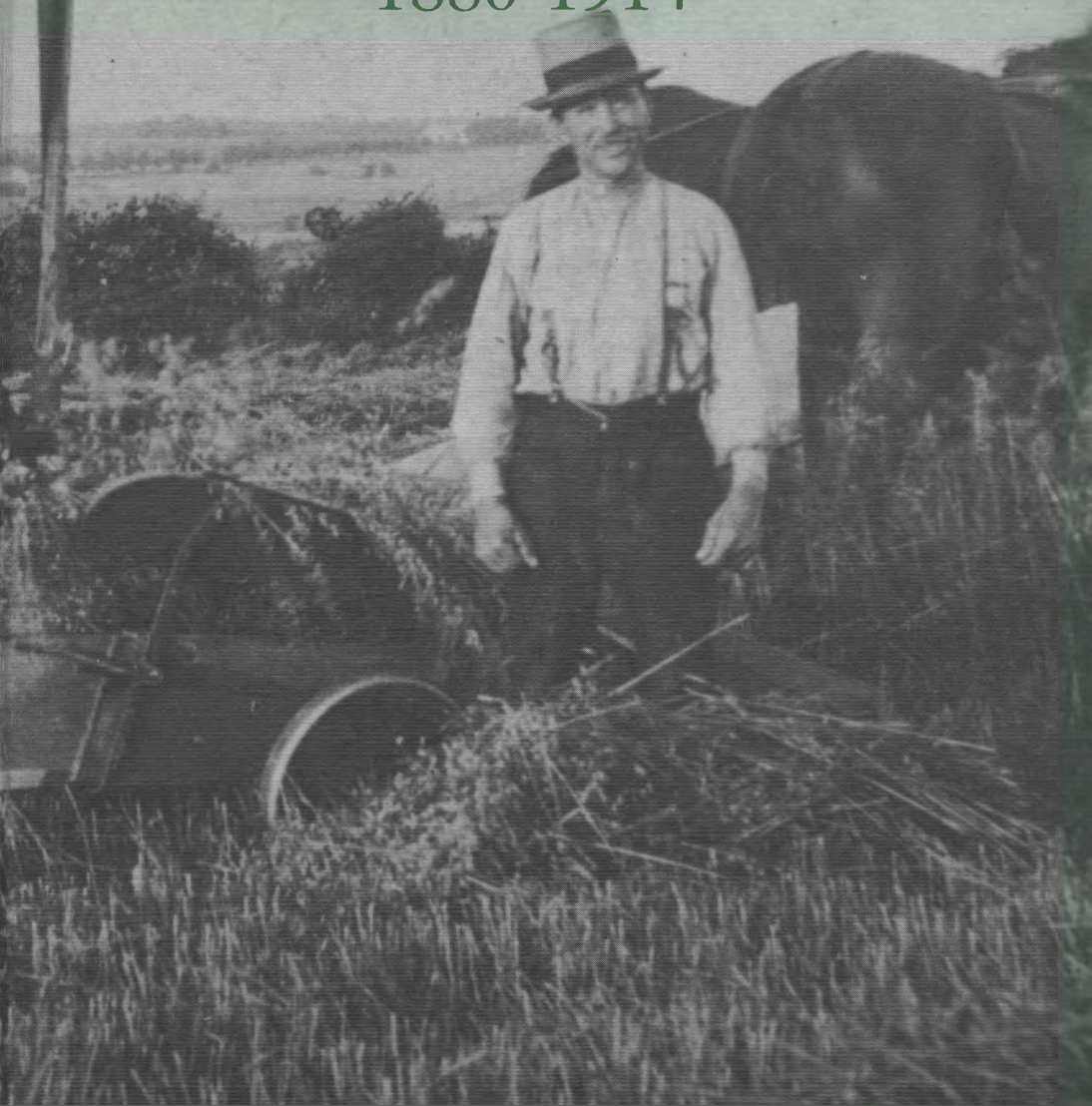
Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HANS SCHULTZ HANSEN

Det nordslesvigske
landbrug
og den danske bevægelse
1880-1914

Det nordslesvigske
landbrug
og den danske bevægelse
1880-1914

HANS SCHULTZ HANSEN

Det nordslesvigske
landbrug
og den danske bevægelse
1880-1914

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 60
ÅBENRÅ 1985

*Udgivet med støtte fra
Fabrikant Mads Clausens Fond
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
Sparekassen Sønderjylland
Sønderjyllands Amtskommune
Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II*

Redaktion: Lars N. Henningsen

ISSN 0109-9264

ISBN 87 7406 009 0

Winds Bogtrykkeri ApS

J. P. Møller Bogbinderi

Indholdsfortegnelse

<i>Forord</i>	5
<i>Indledning</i>	7
Problemstilling	10
Litteratur og kilder	11
Det nordslesvigske landbrug 1880-1914	
<i>Strukturer i det nordslesvigske landbrug</i>	17
<i>Konjunkturudvikling, afsætningsforhold og agrarpolitik</i>	22
<i>Befolkningsudvikling, udvandring og byerhverv</i>	25
<i>Intensiveringen af det nordslesvigske landbrug</i>	31
Agerbruget	31
Anvendelsen af landbrugsarealet 1878-1913 s. 31 – Sædskiftet s. 36 – Kunstgødning og høstudbytte s. 39	
Husdyrbruget	41
Husdyrholdets størrelse 1861-1913 s. 41 – Fodring og ydelse s. 46 – Malkekvæg eller kødkvæg s. 48.	
Mejerivæsenet	50
Før andelsmejerierne s. 51 – Andelsmejerierne s. 53 – Mejeriforeninger i Nordslesvig s. 59.	
Kapital og kredit	61
Landbrugets gældsforhold s. 61 – De nordslesvigske sparekasser s. 65 – Kreditforeningerne s. 67.	
Arbejdskraft og mekanisering	68
De nordslesvigske landboforeninger	71
Foreninger og medlemmer s. 71 – Dyrskuer og mødevirksomhed s. 75 – Fælleslandboforeningen for Nordslesvig s. 82 – Landboforeningerne, myndighederne og Landbrugskammeret s. 86.	
<i>Sammenfatning</i>	89

Den danske bevægelse 1880-1914

<i>Den danske bevægelse indtil 1880</i>	97
Fra ca. 1838 til 1864	97
Fra 1864 til 1880	99
<i>Valgene til den tyske rigsdag 1871-1912</i>	104
Valgene i 1867	106
Rigsdagsvalgene 1871-1912	107
De danske statsborgere	118
<i>Det nationale sindelag hos ejendomsbesidderne på landet</i>	
1863-1903	123
Gårdmændenes sindelag 1863-1903	123
Sindelagsskift, indvandring og jordkamp	128
Alle ejendomsbesidderes sindelag 1900-03	135
<i>Organisering af den danske bevægelse</i>	137
Vælgerforeningen for Nordslesvig	138
Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig	146
Den nordslesvigske Skoleforening	150
Frimenigheder, foredragsforeninger og forsamlingshuse	157
<i>Den danske presse i Nordslesvig 1880-1914</i>	167
<i>Sammenfatning</i>	171

Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914

<i>Den danske bevægelses sociale basis</i>	179
Medlemmer af Sprogforeningen og Skoleforeningen 1903-05 s. 179 – Vælgere og foreningsmedlemmer i ni sogne s. 180 – Sammenhæng mellem gårdmændenes nettoudbytte, sindelag og foreningsvirke s. 185 – Årsager til sammenhæng mellem social status og foreningsaktivitet s. 188.	
<i>Konklusion</i>	194
<i>Bilag</i>	203
<i>Fortegnelse over benyttet materiale</i>	214
<i>Noter</i>	228
<i>Navneregister</i>	245

Forord

Denne bog er i det væsentlige identisk med min guldmedaljeafhandling fra Århus Universitet 1983 »Det nordslesvigske landbrug ca. 1880-1914 og dets betydning for den danske nationale bevægelse«. Et på almindelig tilgængelig litteratur baseret oversigtskapitel om de tyske myndigheders politik overfor den danske bevægelse er udeladt i denne udgave og erstattet af et afsnit om den danske presses udvikling og udbredelse. Desuden er der i forhold til prisopgaven foretaget forskellige sproglige og andre rettelser, som ønsket om at nå en bredere læserkreds gjorde nødvendige. Et eksemplar af den originale prisopgave er tilgængeligt på Landsarkivet i Åbenrå.

Ved udgivelsen må jeg først takke lektorerne J. P. Noack og Erik Strange Petersen, Historisk Institut ved Århus Universitet, for råd og vejledning ved udarbejdelse af såvel prisopgave som bog. Arkivar Jørgen Witte og det øvrige personale på Landsarkivet i Åbenrå samt Landsbiblioteket samme-steds takker jeg for hjælp med fremdragelse af kildematerialet. I den forbindelse skylder jeg de nordslesvigske landboforeninger og H. P. Hanssens efterkommere tak for tilladelse til at måtte benytte ikke-tilgængeligt kildemateriale. Historisk Samfund for Sønderjylland skal have tak, fordi det ville påtage sig udgivelsen, og i sammenhæng hermed takker jeg de institutioner og fonde, der er nævnt på modstående side som ydere af økonomisk støtte. Historiske Samlinger for Sønderjylland takkes for hjælp med fremskaffelse af illustrationer. Sidst men ikke mindst er jeg mine forældre meget taknemmelig, fordi jeg kunne bo hjemme under udarbejdelsen af prisopgaven og derfor koncentrere mig om denne.
Århus, januar 1985.

Hans Schultz Hansen.

Indledning

I historieskrivningen om Nordslesvig under det preussiske herredømme behandles landbrugets betydning for den nationale udvikling oftest meget kortfattet. Der er almindelig enighed om, at bønderne udgjorde den danske bevægelses fundament. *Hans Lund* formulerer det således: »Den nordslesvigske Danskhed havde haft sit sikre Rygstød i den selvejende Bondestand, og dens fortsatte Modstandsevne var knyttet til Hævdelsen af dette Folkelags Bevarelse og Frihed«¹. Derfor blev jordkampen så central. »Kampen om jorden var en væsentlig side af den danske kamp i aarene op til 1914, fordi bønderne i ethvert samfund er den af staten mindst afhængige befolkningsdel; derfor var en trussel mod jordbesiddelsen en trussel mod danskheden som saadan«, fremhæver *Troels Fink*². Når den danske fremgang fra 1890-erne skal forklares, nævnes det endvidere gerne, at det var det danske landbrug, og ikke længere det holstenske eller angelske, der dannede forbillede for det nordslesvigske. »Den Selvstændighed og Dygtighed, hvormed den danske Bondestand nu kulturelt, politisk og økonomisk ydede sin særlige Indsats i det fælles folkelige Liv, maatte virke vækkende og ansporende paa Standsfællerne i Nordslesvig«, påpeger *Hans Lund*³. Specielt fremhæver *M. Mackeprang*: »Andelsbevægelsen og Højskolen har mer end noget andet knyttet det Slægtled, der voksede op som tyske Statsborgere, fast til det danske Folk«⁴.

Som helhed tillægger man dog de politiske forhold den største betydning. Aksel Lassen har i sin bog »Valg mellem tysk og dansk« givet afsnittet om valget i 1890 overskriften »Provokation vækker modstand«, og denne overskrift sammenfatter, hvad også Mackeprang, Lund og Fink anser for at være den væsentligste drivkraft i udviklingen 1864-1914, nemlig myndighedernes fortyskningsforsøg og reaktionerne på disse hos den danske bevægelse. Fink skriver således: »Kampen var først og fremmest en retskamp, der blev baaret af følelsen af krænket ret. Denne følelse gaar gennem historien som en rød traad lige fra 1864 ... Staten troede, at den gennem skolen og hele sit mægtige apparat, ved trusler og belønninger kunde vinde hjerterne for sig, men det mislykkedes, derfor den frejdige tone blandt de danske, den fortrøstningsfulde tillid til fremtiden ...«⁵. Argumentationen

Gottlieb Japsen (1908-81) var historiker og blev dr. phil. i 1968. I 1973 fremsatte han den tese, at den danske bevægelses fremgang efter ca. 1890 hang sammen med landbrugets overgang til intensiv drift. Således blev samarbejdet i landboforeninger, andelsmejerier m.v. et forbillede for organisationsdannelsen på det nationalpolitiske område, f.eks. i Vælgerforeningen og Skoleforeningen. Det undersøges i denne bog, om Japsens tese er holdbar. Fot. efter Sønderjyske Årbøger 1981.

for denne opfattelse består først og fremmest i en påvisning af, hvorledes konkrete tyske skridt henimod en fuldstændig fortyskning af Nordslesvig affødte konkrete danske modforholdsregler. Således førte ophævelsen af paragraf 5 i 1878 og indførelsen af tysk skolesprog i halvdelen af timerne samme år til dannelsen af Sprogforeningen i 1880, og på samme måde var indførelsen af tysk som eneste skolesprog, bortset fra fire ugentlige religionstimer på dansk, i 1888 den direkte baggrund for oprettelsen af Skoleforeningen i 1892. Ved at ændre taktikken over for de tyske myndigheder fra »protestpolitik« til »forhandlingspolitik« indrettede man sig på at føre nationalitetskamp på langt sigt, især ved, at udvandringen af unge værnepligtige mænd ophørte. Et andet led i taktikændringen var Vælgerforeningens oprettelse i 1888⁶.

I modsætning til disse politiske forklaringer søger *G. Japsen* at forklare den danske bevægelses fremgang ud fra økonomiske og sociale faktorer. Det skete især i 1973 i foredraget »Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig«, der er et forsøg på en syntese af den danske bevægelses udvikling fra slutningen af det 18. århundrede og indtil 1914⁷. »Nationalismen havde altid en borgerlig, liberalistisk sjæl« fremhæver Japsen. Skulle sociale grupper uden for byernes borgerskab, her den nordslesvigske bondestand, blive bærere af en national bevægelse, måtte de gennemgå en »borgerliggørelse«. Dette begreb bliver derfor det centrale for Japsen. Han forstår derved »landbrugets gradvise overgang til den borgerlige økonomi«, det vil sige, at bønderne fra den af selvforsyning prægede naturalieøkonomi blev inddraget i den frembrydende markeds- og pengeøkonomi.

Og som en konsekvens heraf blev bønderne i stadig stigende grad deltagere i det offentlige liv med dets politiske og nationale brydninger.

Ifølge Japsen var der tre faser i denne udvikling. Den første tidsfæster han til slutningen af det 18. århundrede, hvor han i Haderslev østeramt kan spore de første tegn på en patriotisk følelse, der i første række kendetegnedes ved troskab mod den enevældige konge, men også mod sproget og staten som institution. Det var ikke tilfældigt, at udviklingen begyndte i østeramtet; her var ingen adelige godser, og landsbyfællesskabet var tidligt blevet ophævet. Men efter nederlaget i krigen mod England fulgte en langvarig landbrugskrise, og først efter ny økonomisk fremgang og stænderinstitutionens indførelse i 1830-erne kom der atter gang i udviklingen, der nu nåede ind i sin anden fase. Imidlertid kan man tidligst tale om en større udbredelse af en dansk nationalbevidsthed under Treårskrigen. Efter 1850 indførtes et reaktionært embedsmandsstyre, og den danske nationale bevægelse sank under disse vilkår ned i passivitet. I de første år efter Sønderjyllands indlemmelse i Preussen efter krigen i 1864 gik det derfor også dårligt: aktiviteten var lille, der savnedes en organisering af vælgerne, og en stor del af ungdommen udvandrede. De parlamentariske repræsentanter førte en gold protestpolitik.

Alligevel lykkedes det at vende udviklingen; »i stedet for danskhedens undergang fulgte dens uimodståelige fremgang og endelige sejr«. Årsagen hertil var, at den nordslesvigske bondestand nu var nået til den tredje og afgørende fase på vejen hen imod »en fuldt borgerlig eksistens«. På grund af udvandringen, der især omfattede mange vestslesvigske småkårsfolk, og den manglende industrialisering i byerne beholdt den stærke bondestand sin dominerende stilling. Den danske bevægelse kunne derfor udadtil optræde som en sluttet enhed.

Udviklingen i landbruget gik efter 1880 i retning af en stadig mere intensiv drift med større animalsk produktion på gårdene. Tidligst begyndte denne udvikling i Sundeved og på Als. Her havde udvandringen været mindst, derfor var det med udvandringen forbundne kapitaltab også mindst, følgelig var der her forholdsvis mere kapital til rådighed for nyinvesteringer i landbruget end i andre egne af Nordslesvig, der kun langsomt fulgte med i moderniseringsprocessen. »Med omlægningen af landbruget var forenet en selvstændiggørelse af bønderne, et ønske om at klare de økonomiske problemer selv, uden bistand fra myndighederne eller byernes borgere. Resultatet blev, ligesom i Kongeriget, opbygningen af et net af landbrugsorganisationer og -foretagender: landboforeninger, andelsmejerier osv.«. De preussiske myndigheder var klar over denne økonomiske uafhængigheds betydning og søgte at ramme den danske bevægelse på dette

punkt gennem opkøb af jord, men den materielle fremgang bevirker deres bestræbelser ikke bar frugt.

Med den økonomiske selvstændighedsfølelse fulgte den nationale erkendelse af, at også på det nationale område var en organisering i sig selv nødvendig: »Til det moderne, markedsproducerende og kapitalkrævende slesvigske landbrug med dets bevidst danske organisationer svarede af foreninger til værn for danske politiske og kulturelle interesser. sætning til, hvad der havde været tilfældet i de første 25 år efter 1864 de en meget stor og meget aktiv medlemskreds, og ånden i de ligesom i de økonomiske organisationer, ikke blot bevidst dansk, men demokratisk«. Netop denne demokratiske fremtræden er ifølge hovedårsagen til, at den danske bevægelse kunne opnå tilslutning – før 1848 som efter 1880⁸.

Problemstilling

I foredraget understreger Japsen sin teses foreløbige karakter: »de almindelige og indtrængende undersøgelser, der skal til, før der kan fremsættes tilfredsstillende forklaring, har ingen foretaget endnu«. Det er hensigten med denne bog at give et bidrag hertil gennem en undersøgelse af holdningen af Japsens tese. Det vil ske ved at konfrontere tesen med et empirisk materiale om udviklingen i det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse fra omkring 1880 til 1914⁹.

Afhandlingen vil falde i tre dele. I første del behandles strukturen af landbruget, konjunkturudviklingen, befolkningsproblemer og fremfremgangen af intensiveringen af landbrugsdriften. Er det rigtigt, at intensivningsprocessen begyndte på Als og i Sundeved, mens de vestlige egne og midtland kun langsomt fulgte efter?

Anden del indledes med et kort afsnit om den danske bevægelses udvikling op til 1880, i centrum står dog den danske bevægelses fremgang efter 1880, hvor der vil blive skelnet mellem den »ydre« og den »indre« fremgang. Med den ydre fremgang forstås væksten i den numeriske tilslutning til den danske bevægelse; var der overhovedet nogen ydre fremgang? Dette spørgsmål søges besvaret gennem en analyse af rigsdagsvalgene 1867-1912 og udviklingen i gårdmændenes nationale sindelag 1863-1903. Den indre fremgang defineres som væksten i de dansksindede nordslesvigeres nationale bevidsthed, særlig deres tilslutning til de nationale organisationer, som Japsen lægger så stor vægt på. Hensigten med anden del er ligeledes især at

klarlægge lokale forskelle inden for Nordslesvig; begyndte den ydre og indre fremgang på Als og i Sundeved for herfra senere at brede sig til de andre egne? Der vil især blive foretaget sammenligninger mellem Als-Sundeved, Haderslev vesteramt og de såkaldte enklaver i Vestslesvig.

I tredje del undersøges den danske bevægelses sociale basis, forstået som den erhvervs- og standsmæssige sammensætning af de nationale foreningers ledelse og medlemsskare. Opmærksomheden rettes særlig mod gårdmændene og deres medlemskab af nationale organisationer. Ved at sammenholde, hvem der havde tillidsposter i økonomiske foretagender og nationale foreninger, gives der et billede af den danske bevægelses ledelsesstruktur, og de følger, denne havde for den politiske udvikling vil kort blive skitseret.

Til afslutning knyttes trådene fra de tre dele sammen til en konklusion: Hvis både landbrugets intensivering og den danske bevægelses ydre og indre fremgang udgik fra et centrum på Als og i Sundeved, er holdbarheden af Japsens tese konstateret. Hvis ikke, kan den økonomiske og sociale udvikling så eventuelt tolkes på en anden måde? Måske var den ikke så udpræget til fordel for den danske bevægelse, som Japsen mener?

Litteratur og kilder

Den følgende oversigt skal kun give en orientering om de vigtigste kildegrupper og -problemer, en fuldstændig fortegnelse over det benyttede materiale gives s. 214ff, og mere specielle kildeproblemer diskuteres i teksten, i noterne eller i bemærkninger til bilagene.

Det nordslesvigske landbrug og i det hele taget den materielle udvikling i landsdelen fra 1864 til 1920 er forsømt af den historiske forskning. Den eneste dyberegående analyse er G. Japsens bog om de nordslesvigske sparekassers historie, der rummer en del oplysninger om landbrugets udvikling, primært om kreditproblemerne. Det er især erhvervets egne folk, der har skrevet landbrugets historie i landboforeningernes festskrifter. De mest værdifulde bidrag er ydet af landbrugskonsulent, senere kreditforeningsdirektør, Hans Hansen, hvis artikel om »Landbruget i Sønderjylland og de sønderjydske Landboforeningers Virksomhed« i »Foreningen af Jydske Landboforeninger 1872-1922« er den bedste oversigt. Hansen har endvidere redigeret og skrevet hovedparten af »Fælleslandboforeningen for Nordslesvig« (1943) og »Den nordslesvigske Landboforening i Storm og Magsvejr gennem Hundrede Aar« (1946).

Fremstillingen af landbrugets udvikling bygger i første række på statisti-

ske oplysninger, der i bearbejdet form gengives i tabeller i teksten eller i bilag. Generelt kan man næppe gå ud fra, at 1800-tallets statistiske viden- skab var så udviklet som vore dages. Men da interessen her samler sig om de vigtigste udviklingslinjer, betyder mindre afvigelser ikke så meget. Derimod er det et grundlæggende problem, at Nordslesvig ikke var en økonomisk eller forvaltningsmæssig, men en nationalt og politisk afgrænset enhed. Den preussiske statistik kunne ikke tage hensyn til landsdelens særlige stilling, men måtte operere med den administrative opdeling. Enten anførtes resultater for provinsen Slesvig-Holsten som helhed, eller publice- ringen fulgte kredsgrænserne. Her er problemet, at Tønder kreds også omfattede en del af Sydslesvig, det såkaldte Sydtønder amt. Hvor ikke andet angives, er denne del medindregnet¹⁰. Læseren opfordres til nøje at studere anmærkningerne til tabellerne.

Benyttelsen af de statistiske oplysninger lettes ved, at Mads Iversen har samlet de vigtigste i »Jydsk Landbrug i Tal gennem 50 Aar« og i Franz von Jessens »Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie«, bind I. En lignende samling er givet af F. J. West i von Jessens »Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie«. Disse samlinger skal og kan supple- res med andre oplysninger. Th. H. Engelbrechts »Bodenanbau und Vieh- stand in Schleswig-Holstein« giver oplysninger fra de enkelte amtsdistrikter om arealanvendelse, sædskifte og husdyrhold i året 1900. Prisudviklingen belyses ved hjælp af de månedlige markedsprismeddelelser i »Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Schleswig«, kvægbestanden ved hjælp af forskellige »Viehstandslexika« og opgørelser i landrådsarkiverne. I »Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende« findes adskillige spredte oplysninger.

Det utrykte materiale til landbrugets udvikling er især landboforeningernes og andelsmejeriernes forhandlingsprotokoller. Landboforeningsproto- kollerne rummer referater af de afholdte diskussions- og foredragsmøder. De er således velegnede til at pege på sammenhænge mellem de enkelte statistiske oplysninger og vise hvilke problemer, der havde landbrugernes interesse, og hvilke løsninger der blev anbefalet. Desuden giver de materi- ale til landboforeningernes egen historie. Andelsmejeriernes forhandlings- protokoller giver detaljer vedrørende mejerierne, og i lighed med landbo- foreningsprotokollene indeholder de navnene på de mænd, der stod i ledelsen af de økonomiske sammenslutninger¹¹.

Den nationale udvikling er betydeligt bedre belyst end den økonomiske, selv om mange problemstillinger endnu trænger til uddybning.

Indledningsvis nævntes de »klassiske« fremstillinger af periodens histo- rie: Mackeprangs »Nordslesvig 1864-1909«, Hans Lunds afsnit om »Den

Figur 1.: Da arkivmateriale er meget omfattende, er ni sogne udvalgt som særlige analyseområder, nemlig Agerskov, Ballum, Bjolderup, Hostrup, Nordborg landsogn, Tandslet, Tyrstrup, Ullerup og Øster Lindet. På kortet ses, at de ni sogne ligger spredt over hele Nordslesvig, og de skulle derfor kunne afspejle de egnsvise forskelle inden for landbruget og den danske bevægelse. Datidens kreds(amts)grænser er markeret med fed streg.

politiske og nationale Udvikling« i Sønderjyllands Historie bind V og Troels Finks kortfattede »Rids af Sønderjyllands Historie«. Endvidere kan nævnes Lorenz Rerups nye fremstilling »Slesvig og Holsten efter 1830«. Vigtige specialafhandlinger er Oswald Hausers »Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke« om de tyske myndigheders fortyskningspolitik, Japsens »Den fejlslagne germanisering« og »Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender« samt Aksel Lassens »Valg mellem tysk og dansk«, der giver omhyggeligt indsamlede resultater fra rigsdagsvalgene 1867-1912. En del kildemateriale er trykt, således H. P. Hanssens brevveksling med H. V. Clausen og A. D. Jørgensen, begge udgivet af Harald Jørgensen¹². Af

erindringsværkerne må H. P. Hanssens »Et Tilbageblik« sammen med første bind af M. Refslund Poulsens »Erindringer« nævnes som de vigtigste. Til erindringerne kan man henregne de nationale foreningers festskrifter, der ofte er skrevet af de implicerede.

Det utrykte materiale til den nationale udvikling er meget fyldigt. De tre vigtigste grupper har været H. V. Clausens arkiv, de nationale foreningers arkiver og embedsarkiverne. *H. V. Clausen* samlede systematisk oplysninger om den nationale udvikling i Nordslesvig, især ved hjælp af de danske tillidsmænd. Omkring 1890 udsendte han spørgeskemaer om gårdmændenes og embedsmændenes sindelag, rigsdagsvalget 1890, sprogforholdene, kirkesproget, tilslutningen til de nationale organisationer, tillidsmændenes vurdering af fremtiden og adskilligt mere. Besvarelsene er gennemgående ret uensartede og mangelfulde, men bringer dog mange værdifulde træk. I årene 1891-94 udarbejdede Clausen ved tillidsmændenes hjælp lister over alle nordslesvigske gårdmænds sindelag tilbage til 1863; en lignende undersøgelse 1900-01 medtog alle ejendomsbesiddere. Pålideligheden af disse centrale undersøgelser er nærmere vurderet s. 124. Clausens gårdmandslistes anvendes ikke kun til at belyse udviklingen i det nationale styrkeforhold, men danner også udgangspunkt for undersøgelsen i tredje del af gårdmændenes sindelag, medlemskab af og tillidshverv i økonomiske og nationale organisationer samt ejendomsstørrelse. Endelig foretog Clausen i 1902 en undersøgelse af rigsdagsvalget i første valgkreds samt af den danske presses udbredelse. Sammenfattende kan om Clausens undersøgelser siges, at enkelthederne forekommer pålidelige, mens Clausens fortolkninger af udviklingen, især i artiklen »Nordslesvig 1863-93« fra 1894, i udpræget grad er påvirket af hans nationale og personlige sympatier.

Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen har alle efterladt et fyldigt og centralt samtidigt kildemateriale. Udviklingen i foreningernes medlemstal findes i forhandlingsprotokoller eller trykte årsberetninger, medlemmernes navne, bopæl og stand i medlemsprotokoller, tillidsmændenes navne, bopæl og stand på tillidsmandslistes og bestyrelsesmedlemmernes navne m.v. i forhandlingsprotokoller.

De preussiske amtsforstanderarkiver og landrådsarkiver giver en mængde oplysninger om den nationale aktivitet og de nationale foreninger, især hvor disses arkiver er gået tabt, hvilket især er tilfældet for de mindre foreningers vedkommende. Oplysningerne er fyldige, fordi den preussiske foreningslov krævede, at nationale møder blev overvåget af politiet og foreningernes medlemslister indsendt. Disse bestemmelser lempedes med rigsforeningsloven af 1908, og derfor er oplysningerne efter dette år ikke så fyldige.

Det nordslesvigske landbrug 1880-1914

Gård på Hovedgaden i Bolderslev. På det øverste billede fra ca. 1906 står gårdejer Hans Lorenzen, søsteren Anne og to piger foran den i 1876 i traditionel byggestil opførte gård. Det nederste billede er fra 1960, men der er ingen ændringer sket i forhold til 1913, hvor den gamle gård brændte og blev nyopført. Det store, fritliggende og symmetriske opbyggede stuehus vidner om den velstand, som mellem århundredeskiftet og første verdenskrig voksede frem i det nordslesvigske landbrug. De brede stald- og ladebygninger skulle rumme det udvidede kvæg- og svinehold samt moderne redskaber og maskiner som selvbinder og tærskværk. Fot. venligst udlånt af gdr. Hans Callesen, Bolderslev.

Strukturer i det nordslesvigske landbrug

Nordslesvig forblev gennem hele den her behandlede periode et udpræget *landbrugssamfund*. Som det vil ses af nedenstående tabel var over halvdele af befolkningen beskæftiget i landbruget. Hertil kom, at megen håndværk, industri og handel var afhængig af landbruget, enten som leverandør af maskiner, redskaber, foderstoffer, kunstgødning m.v. eller som aftager og forarbejder af landbrugets produkter.

Tabel 1. Befolkningens fordeling efter erhverv 1867-1907

Erhverv ¹⁾	1867	1882	1895	1907
Landbrug m.v.	61,2	60,4	57,5	50,9
Håndværk og industri	16,7	20,6	20,1	20,7
Handel og gæstgiveri	4,1	5,6	6,8	8,4
Anden servicevirksomhed ²⁾	7,4	4,3	4,4	4,5
Immaterielle erhverv ³⁾	4,5	4,6	4,8	5,2
Udenfor erhverv	4,0	} 5,0	6,4	8,5
Uangivet erhverv	2,1		0,1	1,7
I alt	100	100	100	100
Befolkningen i alt	182580	177398	170818	188371

Anm.: 1) Tabellen omfatter såvel forsørgere som forsørgede.

2) Især transport og dagløn.

3) Især militær, forvaltning, domstole, kirke, skole m.v.

Kilder: von Jessen Haandbog NSI, s. 316-21, Haandbog SI, I, s. 190-92.

Til sammenligning kan anføres, at landbruget i Danmark i 1870 beskæftigede 52,3% af befolkningen, i 1880 51,1%, i 1890 45,9%, i 1901 41,4% og i 1911 39,1%. Sidstnævnte år udgjorde den ved landbruget beskæftigede del af befolkningen dog over 55% i amterne Hjørring, Thisted, Viborg og Ringkøbing¹. Forklaringen på, at landbruget beskæftigede så mange i Nordslesvig må søges i den relativt svage industrialisering og urbanisering i landsdelen, som vil blive nærmere omtalt s. 28.

I et landbrugssamfund er ejendomsretten til jorden afgørende for, hvorledes den økonomiske magt er fordelt. Langt den overvejende del af den nordslesvigske jord var i selveje, forpagtning havde kun underordnet betydning. I 1882 var således 12% af jorden i Tønder kreds i forpagtning, 9% i Sønderborg kreds, 7% i Åbenrå kreds og 4% i Haderslev kreds. Specielt var der meget få brug i størrelsen 10-100 ha., der havde al jorden i forpagtning, Sønderborg kreds havde flest med 3,2% af samtlige brug i den nævnte størrelse².

Imidlertid er der rejst tvivl om, hvorvidt bøndernes status som selvejere var korrekt. H. Hejselbjerg Paulsen har i en lille afhandling fra 1977 påpeget, at den danske regering før 1864 var af den opfattelse, at den slesvigske jords rette ejer var staten, hvilket fremgik af, at bønderne betalte en særlig domæneafgift. Den preussiske regering delte denne opfattelse, og i 1873 blev spørgsmålet presserende i forbindelse med den såkaldte realbyrdeafløsning. Realbyrdeafløsningen var en vigtig reform af skatte- og afgiftssystemet; alle de gamle afgifter skulle afløses af en moderne skat. Regeringen mente nu, at domæneafgiften ikke skulle erstattes af en moderne skat, fordi den ikke var en skat, men en afgift, bønderne betalte for at få brugsretten til jorden, altså landgilde. Som en konsekvens af denne opfattelse tituleredes bønderne i officielle skrivelser som »Fiscalischer Erbpächter«. Bønderne derimod mente, at domæneafgiften var en skat, og at den som sådan skulle afløses. På initiativ af P. Skau, Bukshave, gik man processens vej, og i 1881 vandt bønderne sagen ved rigsretten i Leipzig. Endeligt afgjort blev sagen imidlertid først i 1890, idet der dette år blev vedtaget en lov i den preussiske landdag, hvorefter også domæneafgiften skulle afløses. Ved tilblivelsen af denne lov var det af betydning, at landdagsmand Hans Lassen, Lysabild, sad inde med et stort kendskab til nordslesvigske økonomiske forhold. Med denne lov var tvivlen om de nordslesvigske bønders ejendomsret til deres gårde endeligt fjernet³.

Jordens fordeling på de enkelte brugstørrelser fremgår af tabel 2, hvor der gives en desværre ret grov oversigt over arealfordelingen i årene 1882, 1895 og 1907. Tabellen tager ikke hensyn til bonitetsforskellene.

Det ses, at over 60% af jorden tilhørte ejere af brug med et areal på mellem 20 og 100 ha, og at denne brugstype udgjorde 22-23% af det samlede antal brug. Det er endvidere værd at bemærke, at tabellens talstørrelser var konstante i de 25 år, der lå mellem første og sidste tælling.

Gruppen 20-100 ha må betegnes som de egentlige gårdbrug, og det ses da, at det nordslesvigske landbrug var domineret af en ret talrig gruppe af mellemstore og større jordejere, gårdmændene. Naturligvis er denne areal-

Tabel 2. Jordfordelingen i Nordslesvig 1882, 1895 og 1907

Brugsstørrelse i hektar	1882		1895		1907	
	Pct. af brug	Pct. af areal	Pct. af brug	Pct. af areal	Pct. af brug	Pct. af areal
Mindre end 2	32,4	1,2	30,5	1,0	33,0	0,9
2-5	18,0	4,1	16,9	3,7	14,5	3,3
Uselvstændige brug i alt	50,4	5,3	47,5	4,7	47,5	4,3
5-20	26,1	18,9	28,0	19,4	29,0	21,9
20-100	22,2	63,1	23,2	63,4	22,5	62,0
Bondebrug i alt	48,3	81,9	51,2	82,8	51,5	84,0
Storbrug (mere end 100)	1,3	12,7	1,3	12,5	1,1	11,8
I alt	100	100	100	100	100	100
N =	24933	362369	24128	367553	24497	356379

Kilder: 1882 og 1895: Scring, s. (105)ff; 1907: von Jessen Haandbog Sl, I, s. 199.

afgrænsning for grov, og der var da også geografiske variationer i gårdbrugenes arealmæssige afgrænsning. På den gode jord kan man godt regne ejendomme med arealer på 16-17 ha til gruppen af gårdbrug, hvorimod man på de dårlige jorder kan medregne gårde med arealer på op til 120 ha⁴.

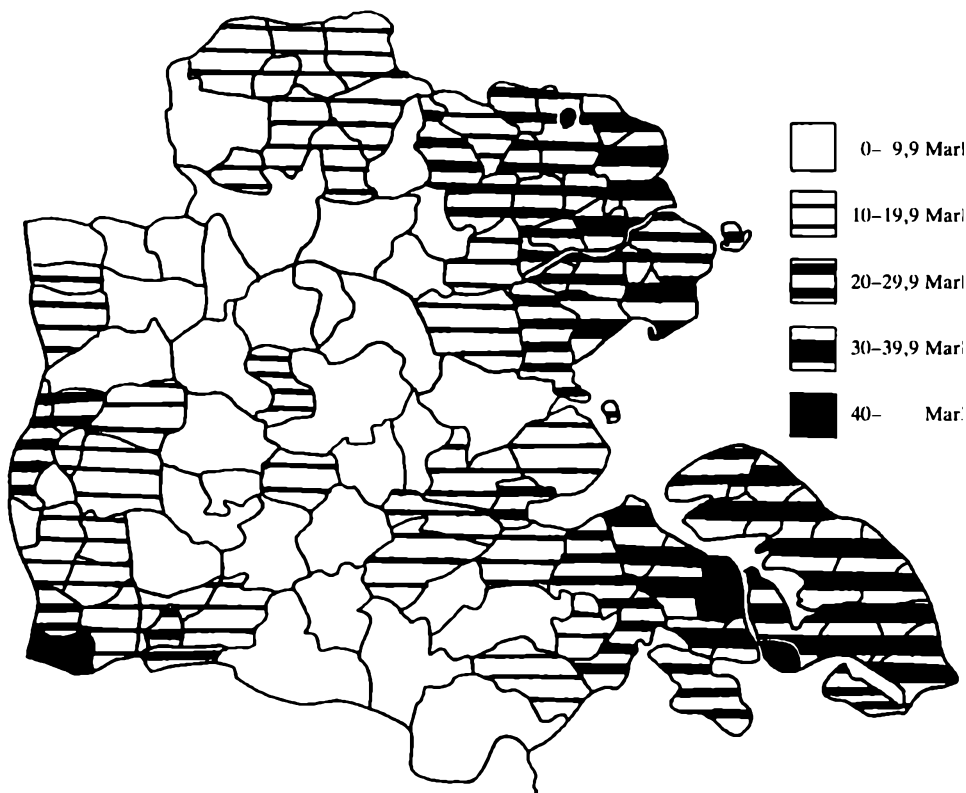
De lokale variationer var relativt ringe. På grund af de gode jordbundsforhold i Sønderborg kreds var gårdbrugenes gennemsnitsstørrelse noget mindre her, nemlig 31 ha mod gennemsnitligt 40-42 ha for Nordslesvig som helhed⁵. Endvidere faldt gårdbrugenes andel af jorden i denne kreds fra 68,1% i 1882 til 63,2% i 1907, mens husmandsbrugene (5-20 ha) steg i andel fra 17,6% til 23,1%⁶. Der må altså være sket en vis udstykning.

Man har fra hele Nordslesvig mange efterretninger om udstykninger eller »gårdslagtninger«, særligt fra 1890-erne og frem til 1914. Men de har ikke givet sig udslag i en større ændring af jordfordelingen, hvilket skyldes, at parcellerne ved udstykningerne oftest blev lagt til nabogårdene, så det kom til at gå lige op⁷. Til sammenligning kan anføres, at antallet af gårde og huse steg med 27,8% i Nørrejylland og 28,7% på øerne i tidsrummet 1860-1905, mens antallet af brug i Nordslesvig som det ses af tabel 2 var faldende⁸.

Tabellen viser endvidere, at storbrugene i Nordslesvig var ret betydningsløse, idet de kun ejede omkring en ottendedel af jorden. I enkelte

egne kunne de dog i højere grad dominere, særlig i området nord for Haderslev fjord og på Haderslev næs. I Tyrstrup sogn var der således 6 brug med en størrelse af over 100 ha, og hertil yderligere 4 over 90 ha, som man på grund af den gode jord i dette sogn nok tør regne til proprietærklassen⁹. Om de såkaldt uselvstændige brug – i denne betegnelse ligger, at de ikke var store nok til at ernære en familie – må det siges, at de var af forholdsvis ringe betydning. De ejedes ofte af håndværkere, arbejdsmænd og lignende. Mens antallet af uselvstændige brug i Nordslesvig nærmest var faldende, steg i Jylland antallet af huse (mindre end 1 td. htk.) fra 1885 til 1905 med 13.600, en stigning på 14%, og at udstykningen her betød noget, fremgår af, at der mellem 1900 og 1915 oprettedes over 4800 statshusmandsbrug¹⁰.

Fig. 2. Nettoudbytte pr. ha. i de nordslesvigske sogne.

Kilde: Beregninger på grundlag af Gemeindelexikon 1908.

Den preussiske administration gennemførte i årene 1870-1878 med henblik på en reform af skatterne en gennemgribende taksation af den nordslesvigske landbrugsjord. Ved denne taksation, hvor også lokale landmænd medvirkede, inddeltes jorden i syv kulturarter: ager, eng, græsgang, have, skov, vandareal og ødejord. Inden for hver af disse kulturarter inddeltes jorden i et antal klasser, agerjorden f.eks. i 8 klasser. Der blev derefter fastsat en tarif for hver kreds (for Tønder to, en for marsken og en for geesten), og den udtrykte inden for hver enkelt kulturart og hver enkelt klasse det såkaldte »Grundsteuerreinertrag«, der bedst lader sig oversætte ved »grundskatnettoudbyttet«. Det angav i mark det gennemsnitlige nettoudbytte af jorden ved normal drift; som nettoudbytte defineredes høstudbyttet minus de med jordens drift forbundne omkostninger. Begrebet »Grundsteuerreinertrag« vil ofte blive benyttet i det følgende¹¹.

Nettoudbyttet kan således supplere de ovenfor givne oplysninger om brugsstørrelse. Selv om gårdenes areal i Sønderborg kreds i gennemsnit kun var tre fjerdedele af gårdenes areal i de tre andre kredse, havde de fleste gårde et større nettoudbytte, nemlig mellem 300 og 1500 mark mod 150-750 mark i de øvrige kredse¹². Dette hang naturligvis sammen med, at jordens bonitet var betydelig bedre i Sundeved og på Als end i de andre kredse. På figur 2 er det gennemsnitlige udbytte pr. ha markeret for hvert sogn. Det ses, at de højst vurderede arealer var marsken omkring Højer og agerjorden i Sønderborg kreds. Skellet mellem de højt og lavt vurderede arealer fulgte stort set isens hovedstilstandslinje fra tredie istid fra Sommersted i nord over Genner og Felsted til Rinkenæs i syd¹³.

Man må dog være opmærksom på, at taksationen hurtigt blev forældet. Utvivlsomt kunne man år 1900 opnå et større udbytte af jorden end i 1870, ikke mindst på grund af den stigende anvendelse af kunstgødning. Man kan imidlertid gå ud fra, at figur 2 giver et nogenlunde korrekt billede af forholdet mellem boniteten i de forskellige egne, selvom forskellen antagelig er blevet indsnævret noget¹⁴.

Ikke kun jordens bonitet har betydning. Også markernes beliggenhed i forhold til gårdens bygninger, markvejenes kvalitet med videre har indflydelse på gårdens driftsresultat. De nordslesvigske gårde var sammenlignet med de kongerigske gennemgående dårligere arronderet, især på vestkysten og i midtlandet. Markerne lå for spredt – på 5, 10, 20, i værste tilfælde 30 forskellige steder – og afstanden mellem dem og gårdens bygninger var stor. Ofte var vejene i en utilfredsstillende forfatning. Alt dette var en følge af, at udskiftningen i Nordslesvig var begyndt tidligere end i kongeriget, og at den ikke i samme grad var kombineret med udflytninger¹⁵.

Konjunkturudvikling, afsætningsforhold og agrarpolitik

Når der ses bort fra de direkte krigsramte områder på Sundeved kom krigen i 1864 ikke til at betyde noget afbræk i den højkonjunktur, der var begyndt omkring 1830. Tidens hovedprodukter var korn og slagtekvæg, der især afsattes på det engelske marked. Korneksporten steg kraftigt efter ophævelsen af den engelske korntold i 1846. Udførslen af kvæg til England gik for størstedelen over Hamborg, men også fra Tønning i Ejdersted fandt udskibning sted; her steg eksporten fra 14.701 stykker slagtekvæg i 1851 til 31.320 i 1864¹. Det var også i denne periode, tiden mellem krigen, at pengeøkonomien for alvor slog igennem på landet; i stedet for selv at fremstille redskaber og bohøve købtes det nu færdigt. De otte sparekasser, der blev nyoprettet, havde alle deres virke i landområderne².

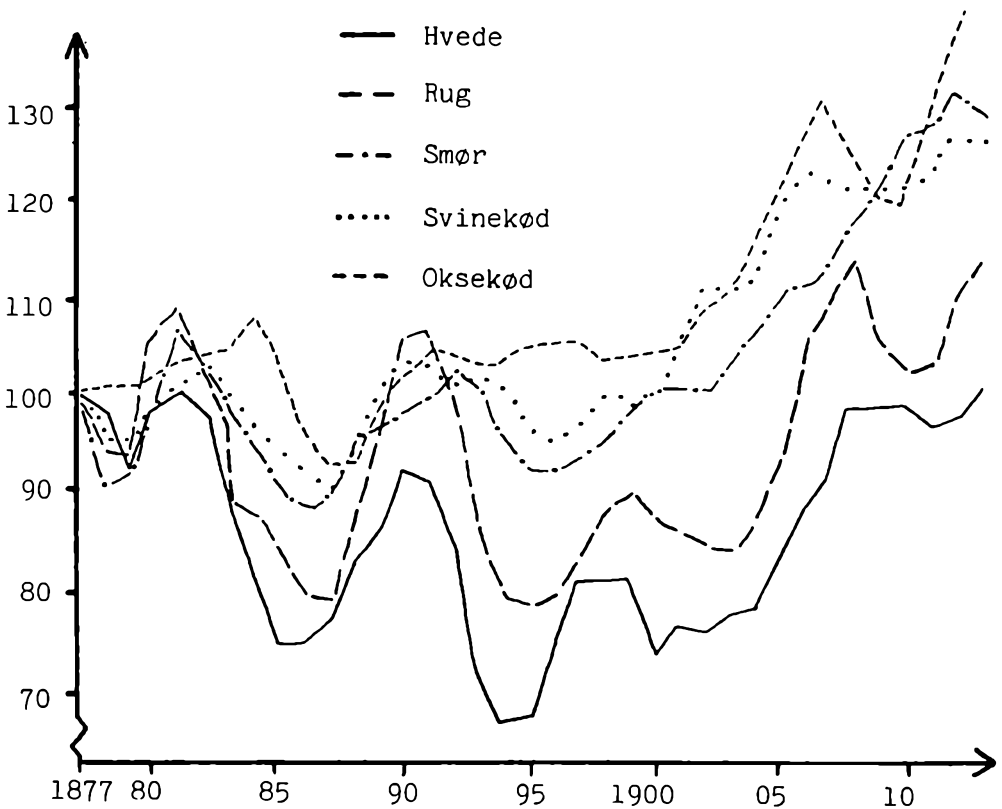
De gode tider fortsatte indtil omkring 1876, hvorefter der indtrådte et mærkbart prisfald på landbrugsvarer. Årsagerne til denne depression, der ikke kun ramte landbruget, var flere. Monetære forhold må sikkert tillægges nogen vægt. Af særlig betydning for landbruget var det imidlertid, at de forbedrede transportmuligheder, såsom dampskibe og jernbaner, reducerede omkostningerne ved at bringe amerikansk og østeuropæisk korn frem til det vesteuropæiske marked til priser, de hjemlige kornproducenter ikke kunne konkurrere med³.

Figur 3 viser udviklingen i torvepriserne i Nordslesvig 1877-1913 for en række vigtige landbrugsvarer: hvede, rug, smør, svinekød og oksekød. Alle de nævnte varer rammes af prisfaldet, især efter 1880. Prisfaldet gjorde sig gældende frem til midten af 1890-erne, for korn vel frem til ca. 1905. Det er hermed også antydnet, at ikke alle produkter rammes lige hårdt. Værst gik det ud over hveden, der i det dårligste år 1894 var faldet til omkring to trediedele af gennemsnitsprisen for årene 1876-78. Også rugen faldt stærkt i pris, men nåede kun ned på lidt under fire femtedele af niveauet før krisen. Som det vil ses, var faldet i kornpriserne afbrudt af enkelte år med høje priser, første gang i 1881. Først i 1883 var kornpriserne faldet så meget, at ethvert håb om snarlig bedring måtte forsvinde. Dernæst i 1891, hvor en dårlig høst i forbindelse med spekulationsopkøb fik priserne til at gå i

vejret, og atter i 1898, hvor man anså den spansk-amerikanske krig for at være årsagen⁴.

De animalske produkter faldt langt fra så kraftigt som kornet. Kun smør nåede en anelse under ni tiendedele af gennemsnitsprisen for 1876-78. Specielt for oksekød gjaldt det, at prisfaldet blev af kort varighed, da denne vare allerede i 1890 nåede niveauet fra før krisen, og ikke siden faldt derunder. Priserne på svinekød og smør udviklede sig ikke så gunstigt som oksekødsprisen, men på den anden side klart gunstigere end kornpriserne.

Figur 3. Torvepriser i Nordslesvig for hvede, rug, smør, svinekød og oksekød 1877-1913. Tre års glidende gennemsnit. Index: 1877 = 100.

Kilde: Bilag 1.

Landene reagerede forskelligt på prisfaldet. I Danmark, hvor så meget af landbrugsproduktionen gik til eksport, var man henvist til at søge tilpasning til verdensmarkedet. For Nordslesvig skulle det i denne situation vise sig fordelagtigt, at landet var blevet indlemmet i det store tyske hjemmemarked. Tyskland kunne nemlig efterhånden selv forbruge landbrugets produktion. 1875 var således det sidste år, hvor udførslen af hvede var større end indførslen⁵. Da et engelsk importstop for slagtekvæg fra Tyskland kom i foråret 1889, betød det intet større tab for de nordslesvigske kvægavlere, idet Tyskland kunne aftage hele produktionen⁶.

Det var således muligt for Tyskland at føre en protektionistisk politik, d.v.s. holde andre landes varer ude ved hjælp af toldmure. I 1879 gennemførtes efter pres fra de tyske storagrarer den første korntold. Den var ikke i stand til at forhindre videre prisfald, og den blev, som det fremgår af tabel 3, da også tit sat op. En sammenligning med den danske prisudvikling for korn viser dog, at de tyske kornpriser faldt mindst⁷.

Tabel 3. Korntolden i Tyskland 1879-1914

Mark pr. 100 kg.	1879	1885	1887	1891	1902 ¹⁾
Hvede	1,00	3,00	5,00	3,50	5,50
Rug	1,00	3,00	5,00	3,50	5,50
Havre	1,00	1,50	4,00	2,80	5,00
Foderbyg	0,50	1,50	2,25	2,00	1,50

Anm.: 1) Trådt i kraft 1906.

Kilde: Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 265.

Toldnedsættelsen i 1891 skete som følge af udenlandsk pres⁸. Også de animalske produkter blev beskyttet, foruden ved told bl.a. ved skrappe karantænekrav. Ofte lukkedes importen helt ude på grund af veterinære krav; svineimporten fra Danmark var således standset 1887-1890 og igen fra 1905⁹.

Som det vil ses, fortsatte den protektionistiske politik også efter, at krisen var ophørt i midten af 1890-erne og afløst af en ny og kraftig højkonjunktur, der gav sig til kende ved hurtigt stigende priser på landbrugsprodukter, jvf. figur 3. Denne højkonjunktur fortsatte indtil 1914, hvor verdenskrigen stillede det nordslesvigske landbrug over for en helt ny situation. De stigende priser på landbrugsvarer var naturligvis en fordel for landbruget, og årene op imod verdenskrigen gav velstand. Men de gode tider blev fulgt af stærkt stigende ejendomspriser, og det gav problemer for de unge landmænd, der skulle etablere sig og kunne på længere sigt have ført til en krise. Ejendomsprisernes indflydelse på gælden i landbruget vil blive taget op s. 64.

Befolkningsudvikling, udvandring og byerhverv

I Nordslesvigs befolkningsudvikling i perioden 1860-1910 hæfter man sig særlig ved den ringe befolkningstilvækst og især ved den direkte befolkningsnedgang mellem 1870 og 1890.

Tabel 4. Befolkningen i de nordslesvigske amter 1860-1910¹⁾

Amt	1860	1871	1880	1890	1900	1910
Haderslev	50689	53545	53343	49443	50230	56156
Åbenrå	30067	31436	31920	29591	31668	34711
Sønderborg	31783	34239	34387	32177	32868	40012
Tønder	34751	35036	34551	32756	33319	35724
Byer og flækker	25231	28762	28817	27323	30315	41325
Landdistrikter	122059	125494	125384	116644	117770	125278
Nordslesvig i alt	147290	154256	154201	143967	148085	166603

Ann.: 1) Med den afgrænsning, amterne fik i 1920.

Kilde: Iversen Nordslesvigs Befolkning, s. 331.

Den vigtigste forklaring på den forholdsvis beskedne vækst i bybefolkningen og stagnationen i landbefolkningen er uden tvivl den omfattende *udvandring* fra Nordslesvig. Desværre er det ikke gørligt direkte at bestemme udvandringens omfang, idet den officielle udvandringsstatistik dels kun omfattede dem, der udvandrede med »Entlassungsurkunde« eller senere havde søgt om en sådan, dels ophørte i 1886¹. Men det omtrentlige omfang af udvandringen kan beregnes ad omveje. Det såkaldte vandringsoverskud fremkommer ved, at man tager udgangspunkt i forskellen mellem befolkningens størrelse ved begyndelsen og slutningen af en periode, for eksempel et femår. Det undersøges derefter, hvor stor en del af forskellen, som kan forklares ved, at der er født flere end der er døde, eventuelt omvendt. Den del af forskellen, som ikke kan forklares herved, må så

tilskrives vandringer. Ved at benytte denne metode når Mads Iversen frem til, at der i 1867-1910 skulle have været et udvandringsoverskud på 59.400 eller ca. 60.000 personer fra Nordslesvig. En opdeling på femårsperioder viser, at udvandringsoverskuddet var størst 1880-85, nemlig 14.500².

En udvandring af ca. 60.000 ud af en befolkning på omkring 150.000, må betegnes som særdeles kraftig. Men ikke alle egne af Nordslesvig ramtes lige hårdt af udvandringen.

I tabel 5 er udvandringsoverskuddet beregnet for de fire nordslesvigske kredse (den sydlige del af Tønder kreds indgår altså også i beregningerne). Da folketællingerne blev foretaget med uregelmæssigt mellemrum i begyndelsen af perioden, er udvandringsoverskuddet beregnet pr. 10.000 indbyggere pr. år, hvor folketallet ved hver periodes begyndelse er lagt til grund. Det har kun været muligt at beregne tallet frem til 1895.

Tabel 5. Udvandringsoverskuddet pr. 10.000 indbyggere pr. år i de nordslesvigske kredse 1868-1895

	Haderslev kr.	Åbenrå kr.	Sønderborg kr.	Tønder kr.	I alt
1868-71	66	100	69	91	80
1872-75	96	101	74	171	117
1876-80	112	112	68	82	94
1881-85	195	173	184	170	181
1886-90	123	163	86	121	122
1891-95	101	57	72	92	86
1868-95 i alt	116	117	91	116	112

Kilder: Sveistrup, s. 249 (1868-85); beregnet efter von Jessen Haandbog NSI, s. 282 og 301f (1886-95).

Ved benyttelsen af tabellen må man være opmærksom på, at usikkerheden øges, når man kommer ned på kredsniveau. Udvandringen kan nemlig også foregå fra den ene kreds til den anden. Opgørelsen hviler altså på den forudsætning, at vandringerne inden for Nordslesvig ikke har haft et sådant mønster, at der udvandrede flere fra en kreds end der indvandrede, i hvert tilfælde ikke i større målestok.

De konklusioner, der kan drages af tabel 5 er følgende:

- Sønderborg kreds var klart mindre hårdt ramt af udvandringen i perioden 1868-95 end de tre andre kredse, idet der årligt pr. 10.000 indbyggere udvandrede 91 mod 116-17 i de andre kredse.

Udvandringen fra Nord-slesvig omfattede 1867-1910 ikke mindre end 60.000 personer, hovedsagelig ugifte landmandssønner, landarbejdere og tyende. Stærkest var udvandringen 1880-85 som følge af landbrugskrisen. I annoncen fra Dannevirke august 1881 henvender »Anchor Linien«s generalbefuldmægtigede i Hamborg sig til dansktalende sønderjyder.

Til Amerika

pr. „Anchor Linien“ Vøstdampflbe.
 Passagerer, som uden Benyttelse af Agen-
 ter henvende sig direkte til mig, tilfjtrer jeg
 en betydelig Prisnedfættelse.

Enhver ønsket Oplysning meddeles og
 efter Ønske tilsendes gratis Land- og Fern-
 banefort.

Dr. Flatau, Generalbefuldmægtiget,
Hamborg, 12 Admiralitetsstræde.

Forespørgsler i det danske Sprog
 bekværes i samme Sprog.

- Udvandringen kulminerede i alle kredse i femåret 1881-85.
- Efter dette femår faldt udvandringsoverskuddet i alle kredse, hurtigst i Sønderborg kreds, langsomst i Tønder og Haderslev kreds.
- Der er på den anden side ikke tale om, at udvandringen ophørte, hvilket i øvrigt heller ikke var tilfældet efter 1900³.

For tiden 1868-85 er en sammenligning med udvandringen fra Sydslesvig let at foretage. Beregnes med basis i folketallet 1867 det årlige udvandringsoverskud pr. 10000 indbyggere i perioden, fås at udvandringen fra Sydslesvig var 106 mod 119 fra Nordslesvig. Ses der på de enkelte kredse, var billedet imidlertid mere sammensat, idet Ejdersted kreds lå højst med 153 fulgt af Tønder med 126, Haderslev og Åbenrå med 121, Flensborg landkreds med 117, Egernførde kreds med 111, Husum med 107, Sønderborg med 101 og Slesvig med 82⁴.

Dette tyder ikke på, at nationale motiver har spillet den rolle, som det ofte har været fremhævet⁵. Snarere har motiverne været af økonomisk karakter, hvad man da også skulle forvente på baggrund af, at udvandringen var et almeneuropæisk fænomen. I samme retning peger, at udvandringen kulminerede 1880-85, netop hvor landbrugskrisen slog igennem⁶. Desuden har Kristian Hvidt undersøgt den erhvervs-mæssige sammensætning af de personer, der udvandrede over København og opgav Slesvig som sidste opholdssted, og han nåede frem til, at de fleste var unge, ugifte landmandssønner, landarbejdere og tyende, hvorimod der var få selvstændige jordejere⁷.

Foruden ønsket hos de ikke-besiddende om at få tildelt jord i Amerika har manglen på beskæftigelsesmuligheder spillet en stor rolle. Landbruget

har i Nordslesvig ikke kunnet følge at give beskæftigelse til en voksende befolkning; der var 1868-95 et fødselsoverskud på ca. 65.000⁸. I Nordslesvig stagnerede landbefolkningen, men i Nørrejylland voksede den med 32% i årene 1870-1911. Det var antagelig den påpegede fastlåste ejendomsstruktur uden udstykning og, som det skal blive påvist i det efterfølgende kapitel, en mindre gennemgribende intensivering af det nordslesvigske landbrug, der var årsager til, at Nordslesvigs landbefolkning ikke voksede i takt med den nørrejske.

Men heller ikke i håndværk og industri kunne der findes alternativ beskæftigelse. Fra virksomhedstællingerne vides, at antallet af virksomheder var jævnt faldende fra 10906 i 1875 til 7654 i 1907. Antallet af ansatte faldt fra 15730 i 1875 til 13901 i 1882. I 1895 var tallet næsten uændret, 14086, men i 1907 var det steget til 17020⁹. Industri af betydning fandtes kun på Broagerland, omkring Nybøl nor og ved Gråsten, hvor teglværkerne kunne beskæftige omkring 1000 arbejdere. Tidligere havde der i Sønderborg og især i Åbenrå været en ikke ubetydelig skibsbygningsindustri, men den havde ikke formået at følge med i udviklingen fra træ- til jernskibe, og i 1878 byggedes det sidste træskib i Åbenrå. Den vigtigste industri eller rettere håndværk var byggeriet, ligesom teglbrænderiet et udpræget sæsonerhverv og afhængigt af landbrugets bygningsbehov. Den industri, som normalt gik foran i en industrialiseringsproces, jernstøberi og maskinbyggeri, stagnerede fra 1864 og frem til midten af 1890-erne¹⁰.

Det kan derfor ikke overraske, at byerne kun voksede langsomt i sammenligning med andre regioner, 44% fra 1871 til 1910, flækkerne medregnet. Det tilsvarende tal for Danmark 1870-1911 var 150%, uden København og Frederiksberg 167%, for Nørrejylland 171%¹¹. I Holsten voksede bybefolkningen 1871-1910 med 166%, mens Sydslesvigs bybefolkning kun steg med 45%. I sidstnævnte tal er Flensborg imidlertid ikke medregnet. Denne by havde i 1871 21.321 indbyggere, i 1910 60.922 eller 186% flere¹². Mens væksten i Danmark var ret jævnt fordelt på stort set alle købstæderne, var den i Slesvig altså i første række koncentreret i Flensborg; i Holsten var det især Kiel, Neumünster og Wandsbek samt Altona, der fik kraftig vækst, de tre førstnævnte endog større end Flensborg, men også mindre byer fik deres del. Tilsyneladende var Flensborg den eneste by i Sønderjylland, der havde potentiel til at tage konkurrencen op med den tyske industri efter toldbeskyttelsens bortfald 1864. Sønderjylland fik derfor som helhed status som et udkantsområde i det tyske økonomiske system, med lille tiltrækningskraft på investeringer. At usikkerhed om Nordslesvigs fremtidige politiske tilhørsforhold under det tyske rige har været medvirkende hertil er næppe sandsynligt, da udviklingen var den samme i Sydslesvig.

Udvandringen medførte mangel på arbejdskraft i landbruget, der før mekaniseringen havde behov for et stort folkehold. De udvandrede pladser søgte bønderne at udfylde med tjenestefolk fra Nørrejylland («Jyllændere») og fra Østpreussen og Polen. På billedet af høstfolk fra Sebbelev på Als fra ca. 1900 slås kornet stadig med le, og negene bindes med håndkraft. Nr. 3 fra højre kommer efter ansigtstrækkene at dømme fra Østeuropa. Fot. i Historiske Samlinger.

Som sagt spillede økonomiske motiver hovedrollen for den omfattende udvandring, men derfor kan andre naturligvis ikke udelukkes. Lorenz Rerup nævner, at den treårige preussiske militære tjenestetid fik mange til at udvandre, særlig i 1867 og 1870-71 under den fransk-tyske krig. Dette gjaldt ikke kun Nordslesvig, men også Hannover og Hessen-Nassau, der begge blev indlemmet i Preussen i 1866. Sammen med Slesvig og Holsten udgjorde udvandringen herfra to femtedele af den samlede udvandring fra Preussen, mens områderne kun havde en femtedel af Preussens samlede befolkning¹³. Det vil derfor ikke være korrekt uden videre at betegne denne udvandring som nationalpolitisk motiveret, den lange tjenestetid kunne i sig selv være motiv nok.

Uanset motiverne fik udvandringen vidtrækkende følger for det nordslesvigske landbrug. For det første bidrog den til at mindske de sociale modsætninger, fordi den omfattede et stort antal af landarbejdere, tyende og andre, der ikke havde udsigt til at blive selvstændige landmænd. Særlig i Vestslesvig skal der have været mange såkaldte småkårsfolk før udvandringen¹⁴.

For det andet medførte udvandringen skævheder i aldersfordelingen. Omkring 1890 var der således i forhold til 1867 færre i den produktive alder 20-50 år, mens der var flere over 50 år. I 1910 var det i aldersklasserne over 40 år, der var forholdsvis færre¹⁵. Følgerne af dette var dels en mangel på initiativrige unge i det nordslesvigske landbrug omkring 1890, dels mangel på arbejdskraft¹⁶. Det sidste kan undre, når mangel på beskæftigelse var en hovedårsag til udvandringen, men arbejds- og lønvilkårene for landarbejdere og tyende var omkring 1870 næppe gode nok til at holde udvandrerne hjemme. Imidlertid blev forholdene for dem, der blev i landsdelens landbrug bedre. Tjenestekarlenes løn steg således på Sydals med 50% fra 1872 til 1877 efter den første udvandringsbølge (sammenlign med tabel 5). Da udvandringen senere kulminerede i første halvdel af 1880-erne, synes arbejdskraftmanglen at have modvirket større lønfald under landbrugskrisen. Alt i alt blev tyendets købekraft således betydeligt forbedret fra 1867 til 1890¹⁷.

Arbejdskraftmanglen søgtes afhjulpet ved import af arbejdskraft fra Nørrejylland og Østeuropa. »Jyllændernes« betydning for landbruget understreges af, at lønnen for tjenestekarle steg med 20-25% i 1899, da de tyske myndigheder i forbindelse med Køllerpolitikken søgte at ramme fremtrædende dansksindede gårdmænd ved at udvise deres nørrejske tyende, der havde dansk statsborgerskab¹⁸.

Endelig resulterede udvandringen i et kapitaltab for landbruget, betydningen heraf analyseres nærmere s. 63ff.

Intensiveringen af det nordslesvigske landbrug

Ved *intensiv drift* forstås man »en ved Anvendelse af Kapital ell. Arbejde, kraftig og rationelt ledet Drift«¹. Der findes ingen defineret grænse mellem intensiv drift og dens modsætning ekstensiv drift, ligesom der ej heller er noget kvantitativt mål for, hvor intensiv et brug drives. Men der kan opregnes en række karakteristika ved den intensive drift, hvoraf følgende er de vigtigste:

- agerbruget er baseret på erstatningsdrift, hvilket vil sige, at jordens ydeevne søges opretholdt og forbedret ved et systematisk afvekslende sædskifte, ved en grundig behandling af jorden og ikke mindst ved tilførsel af gødning, det være sig staldgødning og kunstgødning.
- husdyrholdet ofres stor opmærksomhed og er det led i bedriften, som ved salg af de forskellige animalske produkter giver det væsentligste bidrag til producentens indtægt.
- produkterne gennemgår en industriel forarbejdning og forædling uden for landbrugsbedriften.
- der forudsættes en i forhold til grundkapitalen stor indsats af driftskapital til besætning, redskaber, maskiner, foderstoffer, kunstgødning m.v. og en stor indsats af arbejdskraft.
- der anvendes i driften de nyeste videnskabelige erfaringer med forædling af planter og dyr.

Med ordet intensivering forstås her den proces, landbruget gennemgår hen imod en stadig mere intensiv drift. Begrebet omlægning bruges derimod kun til at betegne en overgang fra en driftsretning til en anden, f.eks. fra overvejende kornproduktion til overvejende mælkeproduktion.

Agerbruget

Anvendelsen af landbrugsarealet 1878-1913

I tabel 6 er givet en oversigt over anvendelsen af landbrugsarealet i årene 1878, 1883, 1893, 1900 og 1913. Det samlede landbrugsareal omfatter såvel

den dyrkede ager som de vedvarende græsarealer, f.eks. engene. Det bemærkes, at det meste af marskjorden i Tønder kreds lå syd for den nuværende grænse. I den nordlige del af kredsen har græsarealerne næppe betydet så meget, som tabellens tal angiver.

Tabel 6. Landbrugsarealets anvendelse 1878-1913

Procent	Haderslev kreds					Åbenrå kreds					Sdr.borg kreds					Tønder kreds				
	1878	1883	1893	1900	1913	1878	1883	1893	1900	1913	1878	1883	1893	1900	1913	1878	1883	1893	1900	1913
Korn	29	31	33	33	37	30	31	31	31	33	46	47	45	46	50	13	14	15	15	16
Rodfrugt ¹⁾	1	1	2	4	8	1	1	2	4	7	2	3	5	8	12	1	1	1	2	3
Andre høstarcaler	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0
Brak	3	5	6	6	4	4	2	4	4	3	9	8	8	6	3	1	1	1	0	0
Græs ²⁾	66	63	59	58	52	65	66	62	61	57	42	41	41	40	35	85	84	83	83	81

Anm.: 1) Heri inkluderet kartofler.

2) I og udenfor agermarken.

Kilde: Iversen Jydsk Landbrug i Tal, s. 204.

Tabellen viser en grundlæggende forskel mellem Sønderborg og Tønder kredse. I Sønderborg kreds anvendtes forholdsmæssig meget af landbrugsjorden til korn (op imod halvdelen) og rodfrugter, i Tønder kreds var over fire femtedele af landbrugsjorden udlagt til græs, og kun omkring en sjettedel dyrkedes med korn. Haderslev og Åbenrå kredse placerede sig imellem disse to yderpunkter med omkring en trediedel til korn og knap to trediedele til græs. I de to kredse betød rodfrugterne mere end i Tønder kreds.

Der blev ikke ændret grundlæggende ved dette forhold kredsene imellem i perioden 1878-1913, men nogle vigtige tendenser kan dog registreres:

- kornarealerne udvidedes i alle kredse, særligt mellem 1900 og 1913, hvor kornpriserne som påvist s. 23 bedredes betydeligt. Til en vis grad kan kornpriserens betydning for, hvor stor en del af arealet, der dyrkedes med korn, også konstateres 1883-93, da kornarealernes andel faldt med 2% i Sønderborg kreds på grund af de faldende kornpriser.
- også rodfrugtarealerne blev udvidet i alle kredse, fra at være uden større betydning i 1878 til i 1913 at omfatte 12% af arealet i Sønderborg kreds, henholdsvis 8 og 7% i Haderslev og Åbenrå kredse, men kun 3% i Tønder kreds. Rodfrugtarealernes udvidelse begyndte tidligst i Sønderborg kreds, nemlig allerede 1878-83, senest i Tønder kreds, 1893-1900.

- Sammenhængen med den stigning, der fandt sted i kvægholdet, og som vil blive påvist længere fremme, er åbenbar.
- derimod indskrænkedes græsarealerne i alle kredse, særligt efter 1900. Faldet var ubetydeligt i Tønder kreds.
 - tendensen gik i retning af at afskaffe brakningen, se herom nedenfor.

Hvilke kornsorter man dyrkede, fremgår af tabel 7:

Tabel 7. Fordelingen mellem de enkelte kornsorter 1878-1913

Procent	Haderslev kreds					Åbenrå kreds					Sdr.borg kreds					Tønder kreds				
	1878	1883	1893	1900	1913	1878	1883	1893	1900	1913	1878	1883	1893	1900	1913	1878	1883	1893	1900	1913
Hvede	5	5	5	6	11	7	6	6	6	10	13	11	13	14	24	1	1	1	1	1
Rug	24	23	23	23	19	25	25	26	26	23	14	14	14	14	5	35	34	34	34	30
Brødkorn	29	28	28	29	30	32	31	32	32	33	27	25	27	28	29	36	35	35	35	31
Byg	22	20	20	18	13	20	20	20	18	14	26	24	25	25	23	14	15	14	14	11
Havre	36	35	36	37	42	32	33	34	36	42	31	31	33	34	39	34	36	38	43	55
Blandkorn	2	7	9	13	14	4	6	7	11	11	5	11	11	10	9	0	1	2	2	2
Foderkorn	60	62	65	68	69	56	59	61	65	67	62	66	69	69	71	48	52	54	59	68
Boghvede	9	8	5	3	0	10	10	7	3	0	3	4	2	1	0	13	12	9	5	1
Bælg­sæd	1	1	1	1	0	1	1	0	1	0	7	5	2	2	1	2	2	2	2	1
I alt kornareal i 1000 ha.	34	36	36	36	40	21	21	21	20	22	18	18	17	17	19	17	17	17	17	19

Kilde:

Iversen Jydsk Landbrug i Tal, s. 207.

Det ses, at foderkornets betydning var stigende i alle kredse og brødkornets stort set uforandret, i Tønder kreds endog faldende. Den udvidelse af kornarealerne, som blev konstateret i tabel 6, kom altså i første række foderkornet til gode. De foderafgrøder, som kunne bruges til vinterfoder for kvæg og svin antog en stigende andel af afgrøderne. Boghveden, der brugtes til føde for både mennesker og dyr, forsvandt næsten helt efter 1900. Det samme gjaldt bælg­sæden, der kun havde betydning i Sønderborg kreds indtil 1893 som kvælstofsamlende plante. Da kunstgødningens anvendelse blev almindelig, mistede den sin berettigelse.

I Vestslesvig lå over fire femtedele af landbrugsjorden i græs. Marsken og engene ved de store åløb var således velegnede til høslæt som her i Harres enge i Brede sogn, hvor familierne Kyhl og Gjelstrup er i færd med høhøsten. Fot. E. Laugesen, Brede, efter postkort fra ca. 1910, Historiske Samlinger.

Af de enkelte kornsorter var havre den vigtigste; den blev dyrket på omkring en trediedel af kornarealet. Dens betydning var stigende, i 1913 lagde den beslag på ca. 40%. Byg havde sin største udbredelse på Als, sikkert som foder til de derværende svinebesætninger. Hveden betød mest i Sønderborg kreds, hvor jorden egner sig fortrinligt til hvedeavl; særlig bemærkelsesværdig var her stigningen 1900-13, som selvfølgelig hang sammen med de stigende hvedepriser.

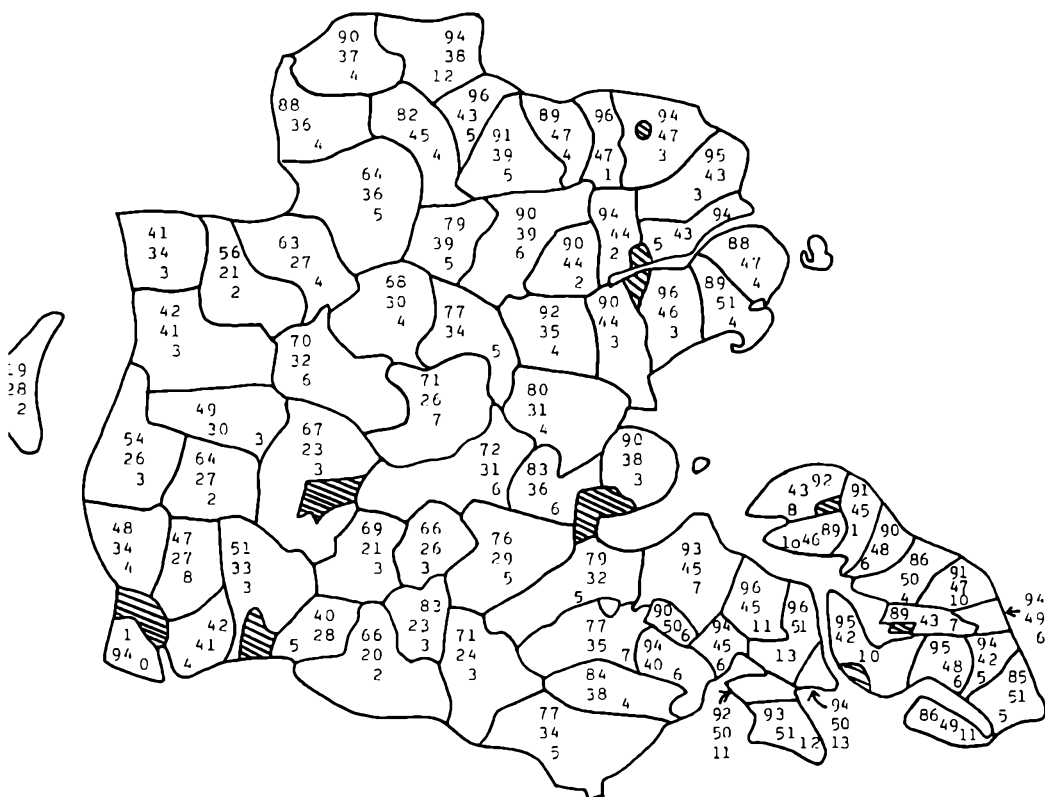
Th. H. Engelbrecht angav i sin bog om »Bodenanbau und Viehstand in Schleswig-Holstein« (1905-07), hvorledes landbrugsarealet i 1900 blev anvendt i de enkelte amtsdistrikter, og det er derfor muligt for dette år at nuancere den noget grove kredsvisse opgørelse.

Agerjordens andel af det samlede landbrugsareal varierede i 1900 stærkt fra egn til egn, ved agerjorden forstås den del af landbrugsjorden, som regelmæssigt var under plov. Som det ses af figur 4 udgjorde agerjorden i reglen over 90% af landbrugsjorden i området øst for en linje Rinkenæs-Felsted-Genner-Skodborg. Altså omtrent den samme linje, som skiller lerjorden fra sandjorden. Vest for denne linje var agerjordens andel min-

dre; jo længere vest på, jo lavere var den, på Rømø således kun 19% og i Rudbølkog så lidt som 1% af landbrugsarealet. Derimod var de vedvarende græsarealers andel tilsvarende stigende. Særlig stor var græsarealerens andel i marsken og i området ved de store åløb².

På figur 4 er endvidere anført kornafgrødernes andel af agerlandet. Atter kan linjen Rinkenæs-Skodborg anvendes som skel, øst for linjen lå kornarealernes andel omkring 45%, mens den vest for faldt fra ca. 35% midt i landet til et par procent over 20 i visse sogne længere vestpå. Derimod kan

Figur 4. Landbrugsarealets anvendelse i de nordslesvigske amtsdistrikter 1900.

Øverste tal: agerjordens andel af landbrugsarealet
 Midterste tal: kornafgrødernes andel af agerjorden
 Nederste tal: rodfrugternes andel af agerjorden

Kilde: Engelbrecht, II, s. 2-10, 23-27, 136-39, 144-45.

linjen ikke bruges som grænse, når talen er om rodfrugternes udbredelse, idet disse klart var mest udbredt i Sundeved, hvor de i de østlige amtsdistrikter antog en andel på over 10% af landbrugsjorden, og på Als. I andre egne nåede man kun undtagelsesvist op på 8% eller derover (Skodborg 12%, Visby 8%).

Som en afslutning på dette afsnit skal der drages en sammenligning med arealanvendelsen i Nørrejylland. Her udgjorde kornarealernes andel af landbrugsjorden 36-37%, altså mere end i Tønder, Åbenrå og Haderslev kredse, men mindre end i Sønderborg kreds. Foderkornets andel af det samlede kornareal var noget større end i Nordslesvig, i 1912 73%. Rodfrugternes andel var ligeledes gennemgående større, i 1912 12% af landbrugsjorden, i Nordslesvig nåede kun Sønderborg kreds det samme tal. Alt i alt var det nørrejske agerbrug rettet mere ind efter produktion af foderafgrøder til husdyr end i Nordslesvig, dog var forskellen mellem Sønderborg kreds og Nørrejylland ikke stor³.

Sædskiftet

Sædskiftet er det system, efter hvilket afgrøderne veksler fra år til år og fra mark til mark på den del af landbrugsjorden, som regelmæssigt er under plov. I forbindelse med udarbejdelsen af det nævnte værk foretog Engelbrecht i de første måneder af 1904 en rundspørge til forskellige landmænd i Slesvig og Holsten om sædskifterne på deres egn. Der skal her anføres nogle eksempler på sådanne driftsplaner, som kan illustrere udviklingen i arealanvendelsen⁴:

- Bjolderup: 1. år rug, 2. år roer, kartofler, lidt boghvede, 3. år blandkorn og havre, 4-5 år græs.
- Ballum: 1. år brakhavre, 2. år byg, 3. år rug, 4. år roer, 5. år havre, 4-5 år græs.
- Agerskov: 1. år brak, 2. år rug, 3. år kartofler, roer, 4. år havre, 3-4 år græs.
- Tyrstrup: 1. år brak, 2. år hvede, rug, 3. år byg, 4. år roer, blandkorn, 5. år havre, 2-3 år kløver til høslet og afgræsning.
- Tandslet: 1. år brak, 2. år rug, hvede, 3. år byg, lidt ærter, 4. år roer, 5. år havre, 2-3 år græs.

Det vil ses, at den periode, hvor jorden lå i græs, var betydeligt længere i de vestlige områder end i de østlige; linjen Rinkenæs-Skodborg danner atter skel. I driftsplanen fra Bjolderup opererede man således med en hvileperiode på 4-5 år ud af de ialt 7-8 år, som rotationen varede, i Ballum 4-5 år ud af 9-10 år og i Agerskov 3-4 år ud af 7-8 år. Tandslet og Tyrstrup er

Det øgede kreaturhold krævede store fodermængder, og derfor fik roeavlens fra 1890-erne større betydning, særlig i Sundeved. Som det ses på billedet fra Ullerup sogn fra før 1914 var udtynding og lugning af roerne udpræget et arbejde for kvinderne og de større børn. Fot. i Historiske Samlinger.

derimod eksempler på driftsplaner fra den østlige del af Nordslesvig, hvor jorden lå i græs i 2-3 år ud af 7-8 år. Endvidere mærkes roernes større betydning østpå.

Engelbrecht sammenfattede sin driftsplanundersøgelse således, at agerjorden øst for linjen Rinkenæs-Felsted-Genner-Skodborg lå i græs 2-3 år, og vest for linjen i op til 5 år i Tønder kreds og den vestlige del af Åbenrå kreds. Disse områders agerbrug betegnede Engelbrecht som »sehr extensiver Feldgraswirtschaft«. Særlig nævner han amtsdistrikterne Emmerlev, Møgeltønder, Abild, Øster Højst og Bylderup, hvor jorden kunne ligge i græs 6-10 år, det samme gjaldt Øster Løgum i Åbenrå kreds. Med rette satte han dette forhold i forbindelse med den udbredte kvægopfedning i disse områder, jvf. nedenfor om kreaturtællingerne⁵.

Det er til en vis grad også muligt at se en tidsmæssig udvikling i de af Engelbrecht indsamlede driftsplaner, da han bad sine hjemmelmænd op-

lyse, hvilke forældede og helt nye driftsplaner, der fandtes i deres områder. Det er dog ikke muligt at fastslå noget om deres udbredelse. Fra Holm amtsdistrikt anføres sådanne to driftsplaner:

Forældet: 1. år brak, 2. år rug, 3. år byg, 4. år havre, 2 år med kløver og græs.

Helt ny: 1. år byg og havre, 2. år staldfoder, 3. år hvede, 4. år roer, 5. år byg, 6. år ærter, bønner, 7. år havre, 2 år kløver og græs.

Den forældede driftsplan er en variant af det klassiske holstenske koppelbrug, der opererede med et fast skema: brak, vintersæd, vårsæd og græs. Koppelbruget, der havde en rotationsperiode på 8-9 år, fandt sin stærke udbredelse i 1840-erne og fortsatte op gennem 1850-erne og 1860-erne, hvor korn var det vigtigste produkt, i al fald på lerjorden. At foderafgrøder tillagdes ringe vægt, fremgår af, at der intet skifte var med roer⁶.

Den nye driftsplan var derimod klart rettet ind efter kvægets behov for foder. Den er en variant af veksellbruget. Hvor koppelbruget flere år i træk havde langstråede og buskrodede planter som korn, skiftede man i veksellbruget mellem langstråede/buskrodede og bredbladede/pælerodede planter, som eksempel på sidstnævnte kan nævnes roer⁷. Endvidere var helbrakken afskaffet i den nye driftsplan. Brakkens afskaffelse var en langsom proces; den var allerede i 1876 diskuteret i Den alsiske Landboforening, og i 1888 meddelte Hans Lassen m.fl., at de personligt havde afskaffet brakken. Brakningen havde tre formål: jorden skulle genvinde næringskraft, den skulle holdes ren for ukrudt og den skulle gives en egnet struktur, ikke stiv og sammentrykket. Det første formål kunne i stedet opnås ved anvendelse af kunstgødning, se herom i det følgende afsnit. De to andre formål kunne opnås ved roedyrkning, idet roerne blev luget og deres dybtgående rødder holdt jorden løs⁸. Endnu i 1900 var brakken dog langtfra afskaffet, på Als lå således 7,9% af agerjorden brak, på Sundeved kun 2,5%, men her var roedyrkingen også udbredt som i ingen andre områder af Nordslesvig⁹.

Endelig bemærker man, at der i den nye driftsplan var et skifte med ærter og bønner, som er kvælstofsamlende planter¹⁰.

Det var ikke kun på agerjorden, der fandt en udvikling sted. I engene blev der mange steder bygget overrislingssystemer, der skulle sikre et stabilt udbytte af græs til hø¹¹. Opdyrkning af hede fandt kun i ringe udstrækning sted. I årene umiddelbart før verdenskrigen kultiveredes dog i Nordslesvigsk Kreditforenings regi Abild hede ved damppløjning. Der blev ikke oprettet nye brug, men heden blev omdannet til en stor græsgang¹².

Kunstgødning og høstudbytte

Indførelse og regelmæssig brug af kunstgødning var sammen med roernes optagelse i sædskiftet den vigtigste fornyelse i det nordslesvigske agerbrug i den her behandlede periode. Den første efterretning om anvendelse af kunstgødning er fra 1857, hvor en gårdmand i Sebbelev på Als gjorde forsøg med guano. Ved et forbrug på 56 pund på en kvart hektar byg kunne han konstatere et merudbytte på 300 pund¹³. Man skal dog frem til ca. 1870, før interessen bredte sig. På det tidspunkt blev kunstgødning det store emne på de nordslesvigske landboforeningers møder.

I Den sundevedske Landboforening meddelte gdr. C. P. Wolff, Gammelegab, at han i foråret 1867 med et forbrug på 2-300 pund guano havde opnået en forøgelse i udbyttet på 3-4 fold. I 1871 ansattes en »Normalhøst« i samme forening til 10 fold af hvede og rug, 12 fold af byg og 14 fold af havre, så det vil ses, at en forøgelse af foldudbyttet, som den Wolff havde opnået, var af stor betydning. Wolff udtalte da også, at han i 1868 ville bruge tre gange så meget guano som i 1867. Andre medlemmer må have gjort lignende gode erfaringer, for mens 11 personer i 1867 havde bestilt ialt 4.400 pund guano, bestilte 12 personer i 1868 12.100 pund gennem Wolff, der i forvejen havde modtaget bestillinger på andre 12.000 pund¹⁴.

I de andre nordslesvigske landboforeninger forløb diskussionen på samme måde, også her bestilte man gennem landboforeningerne. I Det blandede Distrikts Landboforening nedsatte man i 1870 et udvalg, der skulle undersøge virkningen af kunstgødning¹⁵. De mænd, der deltog i diskussionerne, blev altså hurtigt overbevist om fordelene ved kunstgødning. Det samme må have været tilfældet for de menige medlemmers vedkommende, for i 1871 oprettedes som en udløber af gødningsbestillingerne i landboforeningerne »Den nordslesvigske Landmandsforening til Indkøb af kunstig Gødning«. Foreningen, der især kom til at virke på østkysten, fik i Den sundevedske Landboforening hurtigt over 40 medlemmer, hvilket måske skyldtes, at Wolff også var formand for gødningsforeningen. I foreningens først tre virkeår var salget:

1872	314.026 pund kunstgødning
1873	356.435 pund kunstgødning
1874	375.975 pund kunstgødning

Imidlertid kneb det med tilslutningen til foreningen. I 1895 sagde Wolff således: »Foreningen vandt den Gang en temmelig almindelig Tilslutning rundt om i Nordslesvig af de Landmænd, der denne Gang allerede havde indført et regelmæssigt Forbrug af kunstige Handelsgjødnings, men derimod har Tilslutningen til Foreningen slet ikke holdt Skridt med det større Forbrug, der nu til Dags er af kunstige Gjødnings«. I 1896 var der således

Thomasflagge og Kainit

føres stadig paa Lager og anbefales
Forhandlere og Forbrugere af

**Nicolai Outzen,
Haderslev.**

Fra ca. 1870 begyndte bønderne så småt at anvende kunstgødninger, og i 1871 stiftedes »Den nordslesvigske Landmandsforening til Indkøb af kunstig Gødning«. Men foreningen måtte opløses i 1904, fordi landmændene foretrak private forhandlere som Nicolai Outzen i Haderslev. Annonce i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1899.

kun indkøbt ialt 429.000 pund kunstgødning, altså ikke stort mere end i begyndelsen af 1870-erne. I 1904 besluttedes det at opløse foreningen. Medlemmerne blev rådet til at købe ind i mindre kredse, dog ikke mindre end at der kunne bestilles en jernbanevognladning ad gangen¹⁶.

Noget kunne tyde på, at forbruget ikke steg særligt stærkt op gennem 1870-erne og 1880-erne. I 1886 påstod Wolff, at forbruget på Sundeved endog var taget stærkt af. Erfaringerne var ellers vedvarende gode; på det samme møde, hvor Wolff fremsatte sin udtalelse, nævnte J. Jensen fra Snogbæk, at han havde forøget sit udbytte fra 10-12 til 16-18 fold, altså en væsentlig større forøgelse end Wolff havde opnået 1867¹⁷. Men i en periode med kraftigt faldende kornpriser har tilskyndelsen til at investere i og eksperimentere med kunstgødning sikkert ikke været stor. Mads Iversen mener, at der kun langsomt kom gang i kunstgødningsforbruget før århundredeskiftet, »fra den Tid voksede det saa meget stærkt«¹⁸. Det sidste er i hvert tilfælde rigtigt. Ifølge Landbrugskammerets beretninger var forbruget omtrent fordoblet i perioden 1901-05, og steget med ca. 50% i perioden 1906-10; disse tal gælder for hele Slesvig og Holsten¹⁹. I Danmark begyndte stigningen for alvor ca. 1890, i tiåret 1891-1900 blev forbruget af kvælstofgødninger tidoblet, forbruget af fosforgødninger mere end fordoblet og forbruget af kaligødninger voksede fra 1000 tons til 61000 tons²⁰.

Virkingen af det stigende kunstgødningsforbrug udeblev ikke. Foldudbyttet steg, som det fremgår af tabel 8, stærkt fra midten af 1890-erne. Denne stigning var så stærk, at kun en stigning i kunstgødningsforbruget

kan forklare den, selv om også de andre nævnte forbedringer i agerbruget spillede en rolle. Hertil kom, at der blev foretaget omfattende merglinger, der gjorde kunstgødningen yderligere effektiv, ligesom stigningen i kreaturholdet har bevirket, at der var mere staldgødning til rådighed²¹. Når Mads Iversen daterer stigningen i kunstgødningsforbruget til århundredeskiftet, er det altså omtrent fem år for sent.

Tabel 8. Høstudbyttet i Nordslesvig ca. 1880-1914

hkg. pr. ha.	Hvede	Rug	Byg	Havre
ca. 1880 ¹⁾	16,1	10,8	11,4	11,3
1890-94 ²⁾	18,2	11,0	11,5	10,8
1895-99	23,3	13,7	14,3	14,3
1900-04	25,8	15,4	19,7	18,9
1905-09	27,8	17,6	21,7	22,2
1910-14	29,2	18,4	23,7	23,7

Anm.: 1) Gennemsnit af årene 1875-84.

2) Herefter årligt gennemsnit.

Kilde: Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 425.

Husdyrbruget

Husdyrholdets størrelse 1861-1913

Antallet af hornkvæg, køer og svin i perioden 1861-1913 i de nordslesvigske amter er angivet i tabel 9.

Det fremgår af tabellen, at antallet af hornkvæg, køer og svin blev stærkt øget i perioden. Størkest steg antallet af svin og hornkvæg ialt; stigningen i koantallet var mere beskedent. I forhold til det samlede antal hornkvæg udgjorde køerne i 1913 i:

Haderslev amt	41%
Åbenrå amt	42%
Sønderborg amt	57%
Tønder amt	35%

Tabel 9. Antal hornkvæg i alt, køer og svin i de nordslesvigske amter 1861-1913¹⁾

1000 stk.	Hornkvæg i alt				Heraf køer				Svin			
	Had.	Åb.	Søn.	Tøn.	Had.	Åb.	Søn.	Tøn.	Had.	Åb.	Søn.	Tøn.
1861 ²⁾	53,3	30,5	23,7	47,0	32,1	17,8	16,8	17,9	11,1	5,9	8,1	5,2
1873	58,9	33,1	23,8	52,6	33,0	17,7	17,5	19,9	10,2	4,3	4,8	2,6
1883 ³⁾	58,4	32,6	24,7	52,4	31,2	16,1	18,1	19,0	18,1	6,7	10,3	4,0
1892	65,4	37,0	29,3	56,7	33,0	17,7	19,8	20,5	19,5	8,5	13,8	4,4
1900 ⁴⁾	71,5	39,5	32,3	58,6	30,7	17,2	20,4	19,3	30,1	14,9	30,1	6,8
1913	91,0	53,6	36,1	73,5	36,9	22,6	20,6	25,7	73,1	44,5	77,5	23,0

Anm.: 1) Med den afgrænsning, amterne fik 1920.

2) Tællingen i 1861 fandt sted den 15/7, tællingerne i 1873 og 1883 den 10/1 og tællingerne i 1892, 1900 og 1913 den 1/12.

3) Beregnede tal undtagen for Sønderborg amt. For Haderslev, Åbenrå og Tønder amter er den tilvækstprocent, der 1873-1883 var i kredsen af samme navn lagt til grund.

4) Kilden har fejlagtigt 85.014 antal hornkvæg i alt for Haderslev amt d.å. Fejlen er fremkommet ved, at Hvidding herred ikke er trukket fra Haderslev kreds. De rigtige tal fremkommer ved på grundlag af »Vichstands- und Obstbaumlexikon vom Jahre 1900 ...« at beregne antallet af hornkvæg i Hvidding herred og trække dette tal fra tallet for Haderslev kreds.

Kilde: Iversen Jydsk Landbrug i Tal, s. 111, 117f, 120.

Disse tal antyder, at man i Sønderborg amt lagde mere vægt på mælkeproduktionen og i Tønder mere vægt på oksekødsproduktion, mens man i Haderslev og Åbenrå amter var mere delt mellem de to retninger. Disse forskelle vil blive uddybet nedenfor.

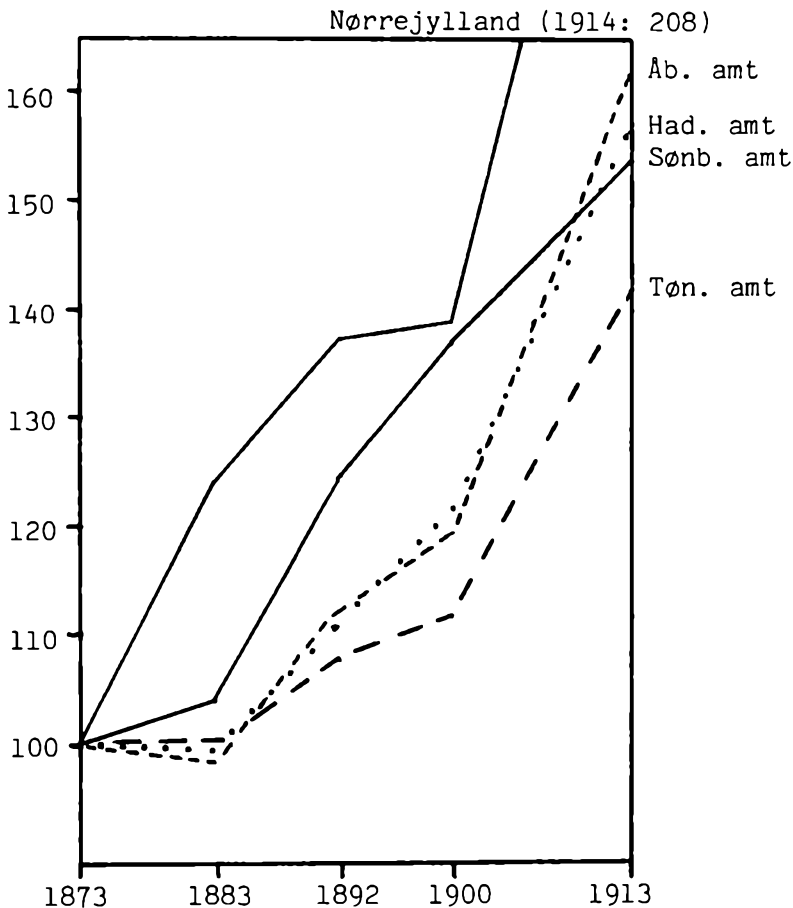
I modsætning til antallet af hornkvæg, køer og svin faldt antallet af får kraftigt, fra 139.000 i 1861 til 18.000 i 1913. Hønsehødet var derimod i stigning²².

For lettere at kunne sammenligne udviklingen i de fire amter, og for at kunne sammenligne med den nørrejske udvikling, er der i de følgende tre figurer anvendt indexberegning med udgangspunkt i året 1873²³.

Figureerne tillader os at drage følgende konklusioner:

- antallet af hornkvæg var i Nordslesvig nærmest uændret i perioden 1873-1883. Herefter satte stigningen ind, men med forskellige tempi i de enkelte amter. Mellem tællingerne i 1883 og 1892 samt 1892 og 1900 var tilvæksten klart størst i Sønderborg amt, en del mindre i Haderslev og Åbenrå amter og mindst i Tønder amt. Efter århundredeskiftet var

Figur 5. Antal hornkvægt 1873-1913. Index: 1873 = 100.

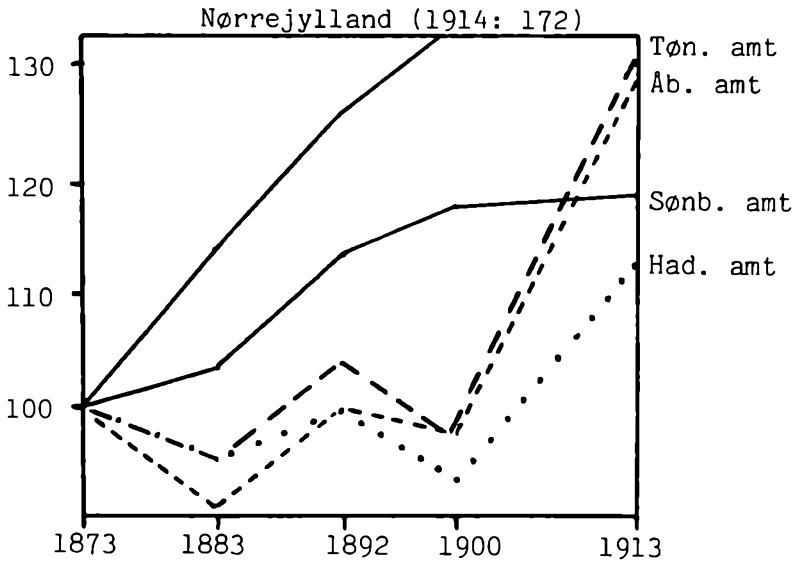
(Tallene for Nørrejylland er fra årene 1871, 1881, 1893, 1898 og 1914).

forholdet omvendt; nu var væksten størst i Åbenrå, Haderslev og Tønder amter, men mindst i Sønderborg amt.

- antallet af køer udviklede sig med en endnu større forskel mellem amterne, idet Sønderborg amt allerede fra 1873-83 (ifølge tabel 9 allerede fra 1861-73) havde en mindre stigning, mens de andre amter havde et direkte fald. I perioderne 1883-92 og 1892-1900 steg antallet af køer ret kraftigt i Sønderborg amt, mens det svingede frem og tilbage i de tre

Fig. 5 fortsat.

Antal køer 1873–1913. Index 1873 = 100.

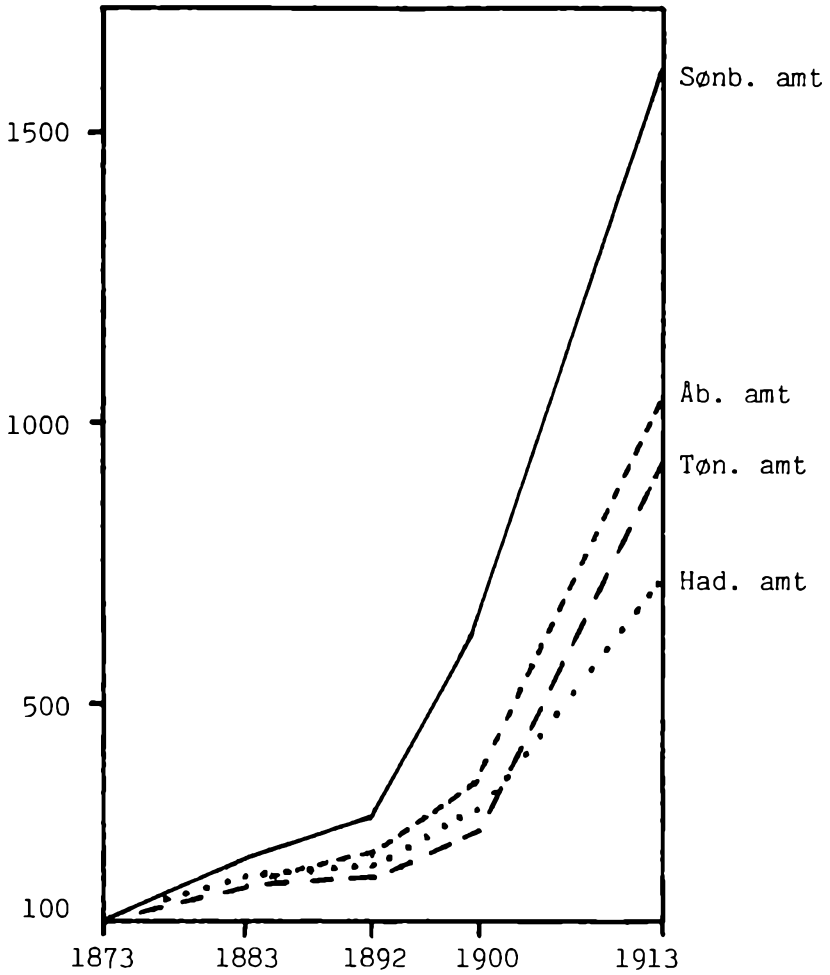

andre amter, så man der ikke havde flere, men snarere færre køer i 1900 end i 1873. Efter århundredeskiftet vendtes billedet atter om, således at Sønderborg amts koantal stagnerede, mens der var en så kraftig stigning i de øvrige amter, at slutresultatet blev, at stigningen i perioden 1873-1913 som helhed var større i Åbenrå og Tønder amter end i Sønderborg amt.

- antallet af svin steg meget kraftigt i alle amter. Også her var stigningen tidligst kraftig i Sønderborg amt, nemlig fra 1892, og her beholdt dette amt sin førerstilling. Særligt efter 1900 var stigningen i alle amter særdeles kraftig. Alt i alt kan man fastslå, at svineproduktionen fra at skulle dække egne behov for kød og »affaldsbortskaffelse« blev et led i landbrugsproduktionen på lige fod med oksekøds- og mælkeproduktionen.
- i sammenligning med Nørrejylland var væksten i hornkvægs- og kobestanden ikke så kraftig i Nordslesvig, derimod steg svinebestanden stærkere i Nordslesvig end i Nørrejylland.

Fig 5 fortsat.

Antal svin 1873–1913. Index: 1873 = 100. **Bemærk enhederne!**

(Nørrejylland's udvikling følger stort set Haderslev amts).

Der var givetvis flere faktorer, der havde betydning for denne udvikling, men i hvert tilfælde prisudviklingens indflydelse er klar, idet den som nævnt s. 23 markant begunstigede den animalske produktion frem for kornproduktionen fra ca. 1880 og frem til i det mindste ca. 1900. Efter århundredskiftet var det påfaldende, at væksten i antallet af hornkvæg afdæmpedes og koantallet direkte stagnerede i Sønderborg amt. Det er nærliggende at sætte dette i forbindelse med, at kornpriserne atter kom i bedring. For udviklingen i svinebestanden har det været af stor betydning, at importen fra Danmark blev lukket i 1905, jvf. s. 24.

Ofte har man søgt at sammenligne husdyrbrugets betydning for landbruget i de forskellige egne ved at beregne antallet af hornkvæg og svin pr. arealenhed landbrugsjord, og man har derudfra draget konklusioner om, hvor intensivt landbruget blev drevet i de forskellige områder²⁴. Imidlertid er denne fremgangsmåde næppe rigtig, da 1 ha på Als kan give betydeligt mere foder end 1 ha på Rømø. Det er derfor rigtigere at sætte antallet af husdyr i forhold til nettoudbyttet, hvorved der tages hensyn til bonitetsforskellene. Det viser sig da, at antallet af hornkvæg pr. 1000 mark nettoudbytte var størst i Åbenrå og Tønder amter, mens antallet af svin pr. 1000 mark var størst i Sønderborg amt²⁵. Som nævnt i indledningen til dette kapitel indgår der imidlertid flere faktorer i definitionen af intensiv drift end husdyrbrugets størrelse.

Fodring og ydelse

Væksten i det nordslesvigske husdyrbrug var ikke kun kvantitativ, den var også kvalitativ. Omkring 1900 skrev således gdr. R. P. Clausen fra Bjolderup sogn til P. Skau: »Vi leve jo saadan noget nær i det gamle Spor her i Smedager – af Kvægavl ... Kreaturpriserne er temmelig gode ... I Almindelighed er Kvæget bedre her end tidligere, det er kjendeligt fremmeligere af Alderen, siden Ro[e]dyrkningen er bleven mere almindelig, og der fodres bedre. Vi kan bedst iagttagte det ved, at Baasene blive for knebne«²⁶

Foruden fodring med roer²⁷, begyndte man i 1860-erne og 1870-erne at fodre med importerede oliekgager såsom rapskager, hørfrøkager, palmekager, bomuldsfrøkager, kokoskager m.v.²⁸. Ligesom for kunstgødning forsøgte man også for foderstoffer at etablere et fællesindkøb gennem landboforeningerne. Den sundevedske Landboforening, Den alsiske Landboforening og Als Nørherreds Landboforening indgik et samarbejde, der i begyndelsen fik stor tilslutning; i 1888/89 indkøbtes 2,3 millioner pund foderstoffer. Det kan anføres, at den slesvig-holstenske konsumentforening, der omfattede 40 lokale indkøbsforeninger, samme år havde indkøbt 3,7 millioner pund²⁹. Men også interessen for dette fællesindkøb gik efter-

I hesteavlens havde den kraftige jyske hest med dens evner for markarbejdet størst betydning. Derfor indførtes jyske heste fra Danmark. På billedet udlades danske heste på Vojens station før 1914. To handelsmænd giver hinanden håndslag på en god handel. Fot. i Historiske Samlinger.

hånden tabt, og om ved år 1900 standsedes det. Andelsbevægelsen vandt altså generelt ikke indpas på indkøbssiden i landbruget.

Produktiviteten i kvægbruget blev også fremmet ved hjælp af kvægavlsforeninger og kontrolforeninger. Formålet med kvægavlsforeningerne var at udvælge de dyr, især tyre, der skulle bruges i det videre avlsarbejde. Fra 1901 var tyrekåring obligatorisk, og der opstod derfor et omfattende halv-officielt kvægavls samarbejde under Landbrugskammeret³⁰. Kontrolforeningernes opgave blev gennem undersøgelse af hver malkekos mælke mængde og fedtprocent i mælken at give en viden om de enkelte dyr, så de bedste kunne udvælges til fortsat mælkeproduktion og avlsarbejde, og de ringeste sættes ud. Den første kontrolforening overhovedet blev stiftet i Vejen i 1895, og allerede i 1897 sprang ideen over Kongeåen til Skrave, Tandslet og Als Nørherred³¹. I 1913 var der til Fælleslandboforeningens »Samarbejde i Kvægavl« knyttet ialt 11 kontrolforeninger. Der findes enkeltstående tal fra forskellige kontrolforeningers virksomhed, der alle viser, at mælke- og fedtydelsen var stigende, i Als Nørherreds Kontrolforening f.eks. fra 6736 pund mælk og 232 pund smør pr. ko i 1901/02 til 7030

pund mælk og 277 pund smør i 1911/12³². Det var imidlertid kun de bedste besætninger, der stod i kontrolforening, og mejeriernes tal giver derfor et mere dækkende billede af de nordslesvigske malkekøers ydeevne.

Tabel 10. Den gennemsnitlige mælke- og smørdelse pr. ko i nogle nordslesvigske mejerier 1896-1913¹⁾

År	Antal mejerier	Pund mælk	Pund smør	År	Antal mejerier	Pund mælk	Pund smør
1896	15	4334	159	1906	14	5013	193
1900	16	4488	166	1907	14	5258	203
1901	18	4454	167	1908	14	5407	208
1903	16	4984	190	1909	9	5298	207
1904	19	4855	183	1910	19	5328	194
1905	15	5201	198	1913	48 ²⁾	5310	...

Anm.: 1) Tallene er gennemsnit af de til Mejeriforeningen for Nordslesvig indsendte og i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende offentliggjorte mejeriregnskaber. Som det ses, var det kun få mejerier, der offentliggjorde deres regnskaber. Der er ikke taget hensyn til, at mejerierne var af forskellig størrelse.

2) Fra dette år omfatter regnskaberne mejerier fra hele Nordslesvig. Frem til 1910 havde Mejeriforeningen kun medlemmer i Haderslev amt. Se herom s. 60.

Kilder: 1896-1910: Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1897-1911; 1913: Mejeri-Drifts-Statistik 1913.

Selv om der kunne være udsving fra år til år, dels bestemt af året som sådan, dels af, hvilke mejerier, der indgår i beregningerne, viser tabel 10 klart, at ydelsen var stigende med ikke meget under 1000 pund mælk og godt 40 pund smør pr. ko i perioden 1896-1913. I 1913 lå Sønderborg amt højst med gennemsnitligt ca. 6000 pund mælk pr. ko, fulgt af Haderslev amt med ca. 5200 pund, Åbenrå amt med ca. 5000 pund og Tønder amt med ca. 4600 pund. I gennemsnitstillene indgår tal fra henholdsvis 13, 21, 6 og 8 mejerier³³.

Malkekæv eller kødkæv

Inden for kvægbruget kan man lægge hovedvægten enten på mælkeproduktionen eller kødproduktionen. I overensstemmelse hermed kan man fremavle racer, der enten har en høj mælkeydelse og et stort fedtindhold i mælken, eller har en udviklet fedeevne, d. v. s. en hurtig og kraftig tilvækst.

I 1896 var det omtrentlige forhold mellem de enkelte racer i de nordslesvigske kredse som angivet i tabel 11. Af de nævnte racer var korthornsracen en udpræget federace, mens de øvrige var malkeracer.

Tabel 11. Kvæg racernes udbredelse i 1896

Kreds	Slesvigske marsk- kvæg, meget kort- hornsblood	Anglerkvæg	Rødt nordsles- vigs kvæg	»Landrace«
Haderslev	$\frac{5}{10}$	$\frac{1}{10}$	$\frac{4}{10}$	-
Åbenrå	$\frac{8}{10}$	-	$\frac{2}{10}$	-
Sønderborg	-	$\frac{7}{10}$	-	$\frac{3}{10}$
Tønder	$\frac{10}{10}$	-	-	-

Kilde: Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1896, s. 311.

Tabellen viser klart, at man i Tønder kreds prioriterede oksekødsproduktionen meget højt, mens man i Sønderborg kreds prioriterede mælkeproduktionen meget højt. I Åbenrå og Haderslev kredse var interesserne mere delt, i Åbenrå med en klar overvægt til fordel for kødproduktionen, i Haderslev mere ligeligt mellem mælke- og kødproduktion.

Korthornsracen var kommet fra England til Nordslesvig i 1847 til Knud L. Knudsen på Visby Hedegård³⁴. Korthornet, der også blev forbedret ved hjælp af tyre fra Ejdersted, bredte sig fra marsken og østover, så den oprindelige røde Ballumko i 1895 kun fandtes i en ændret form i et lille område omkring Øster Lindet og Gabøl. På østkysten havde korthornet fortrængt en sortbroget Haderslevko og fået indpas; den røde nordslesvigske malkeko dominerede dog stadig her³⁵.

Efter århundredeskiftet fortsatte korthornsracen sin fremgang. På Den nordslesvigske Landboforenings dyrskue i Gram i 1895 var der af malkekvæg udstillet 12 tyre og 49 køer og kvier, af kødkvæg kun 7 tyre og 27 køer og kvier. På skuet i 1914 i Rødding blev der næsten ikke udstillet malkekvæg, kun 2 tyre og 5 køer og kvier, men af kødkvæg 35 tyre og 90 køer og kvier³⁶. Også i Haderslev østeramt, i Åbenrå amt og på Sundeved fortsatte korthornet sin fremgang³⁷, men på Als holdt man fast ved det røde kvæg. Et forslag i 1901 om kåring af korthornstyre blev stemt ned i Als Nørherreds Landboforening, formanden P. Grau begrundede sin afvisning med, at »i al Almindelighed her omkring har Landbostanden sine største Indtægter af Kreaturerne langt overvejende gennem Mælken ... og der maa vi absolut holde os til det røde Malkekvæg«³⁸.

Skønt der oprindeligt havde været skarp kritik af korthornsracen³⁹, fik

Efter ca. 1890 voksede svinebestanden i det nordslesvigske landbrug særdeles kraftigt. Mellem 1892 og 1914 mere end firedobledes svineholdet. I modsætning til Danmark, hvor svinene blev slagtet på bøndernes andelssvineslagterier, solgtes de i Nordslesvig levende på markederne til kommissionærer, der sendte dem til slagting i de store tyske industribyer med jernbanen. Her drives svin fra Kliplev Marked til stationen for at komme til Hamborg. Fot. i Historiske Samlinger fra før 1914.

denne stor fremgang, fordi prisudviklingen begunstigede oksekødsproduktionen frem for noget andet. Hertil kom, at mange, nok de fleste, af de nordslesvigske landmænd ikke ønskede at satse ensidigt hverken på mælkeproduktion eller oksekødsproduktion. Og for dem var korthornskvæget det rigtige. Erfaringerne viste, at det også kunne give en betydelig mængde mælk, selv om det ikke nåede en mælkeydelse på højde med den, de røde besætninger på Als kunne give. Men hertil måtte lægges, at udsætterkøer og tyrekalve kunne sælges til særlig gode priser⁴⁰.

Mejerivæsnets

Som nævnt er det et særkende ved den intensive drift i landbruget, at produkterne underkastes en forarbejdning og forædling. I Danmark kom dette især til at finde sted i virksomheder, som ejedes af bønderne selv. Det

første andelsmejeri oprettedes 1882 i Hjedding, det første andelsslagteri 1887 i Horsens⁴¹. I Nordslesvig blev der, på trods af den traditionelt store kødkvægsproduktion og den kraftigt voksende svineproduktion, ikke dannet andelsslagterier før 1914⁴². Svin og kreaturer blev solgt til professionelle kommissionærer, der fik dem bragt frem til de store tyske byer og industricentre. Først der blev de slagtet⁴³. Men inden for mejerivæsnet fik man en udvikling, der lignede Danmarks.

Før andelsmejerierne

Traditionelt havde mejerivirksomheden kun en underordnet betydning på bøndergårdene. Smør- og osteproduktion rettede sig i første række mod eget forbrug. Smørfremstillingens teknik var ikke videre udviklet. Efter malkningen hensattes mælken i et fad på en hyldede et varmt sted. Efter et døgn eller to skummedes fløden af, og fløden fik herefter lov til at henstå så længe, at den af sig selv blev sur, hvorpå den kærnedes i en stampekarne. Det siger sig selv, at smør fremstillet på denne vis sjældent var af god kvalitet, og den indbragte derfor forholdsvis små indtægter⁴⁴.

Fællesmejerierne var forløbere for andelsmejerierne, der først kom i 1880-erne. Fra Sønderborg amt og de tilgrænsende dele af Åbenrå amt kendes 12 sådanne fællesmejerier. Det første var oprettet 1865 i Pøl ved Nordborg. Pugholm fællesmejeri i Kværs sogn var et af de yngste, oprettet 1885 af Heinrich Ohlsen, der var søn af godsejeren på Ladegård. Mejeriet lå i den forreste lade på billedet. Efter 5 års forløb købte bønderne Pugholm mejeri af Ohlsen og omdannede fællesmejeriet til et andelsselskab. Fot. i Gråsten lokalhistoriske arkiv.

Anderledes på de store gårde. Efter omkring 1830 begyndte man her at lægge mejeridriften mere rationelt an efter holstensk forbillede. Der var mere tale om en ny holdning til arbejdet end om en egentlig ny teknik: mælken behandlede i kølige lokaler og med større omhu og renlighed. Dette holstenske bøttemejeri, der havde navn efter de store flade fade, hvori mælken hensattes, var herskende indtil omkring 1870. Produktet var en smørkvalitet, »herregårdssmør«, som bøndernes smør ikke kunne hamle op med i prismæssig henseende. Det var dog ikke kun herregårdene, der producerede smør i større målestok. Også på de større gårde produceredes »herregårdssmør«. Proprietær Knudsen, Lysholm på Als, berettede således, at han havde øget smørmængden pr. ko fra 78³/₄ pund i 1857/58 til 174 pund i 1865/66, samtidig var hans overskud ved mejeridriften blevet over fire gange så stort⁴⁵,

Mejerivæsnets fik først begyndende indpas på de mindre og mellemstore gårde med fællesmejerierne. Betegnelsen fællesmejeri sigter ikke til ejerformen, men til at mælken fra flere gårde behandles samlet. Det første fællesmejeri i Danmark var oprettet i 1863 i Marslev på Fyn⁴⁶. Allerede to år senere blev det første fællesmejeri i Nordslesvig dannet, nemlig i Pøl i Nordborg landsogn. To gårdmænd derfra havde foretaget en studierejse til Skåne og Sjælland for at se på herregårdsmejerier, og hjemkommet derfra dannede de sammen med 8 andre et interessentskab, der ejede mejeriet. Selve driften overlodes til en holstensk forpagter. Nordslesvigs første fællesmejeri modtog altså impulser både nordfra og sydfra.

I alt dannedes der før andelsmejeriernes fremkomst på Als, i Sundeved og i Åbenrå amt 13 sådanne fællesmejerier:

Pøl	1865	Ulkebølskov	1872
Broballe	1868	Ullerup	1874
Hokkerup	1869	Dybbøl	1876
Sottrup	1871	Snogbæk	1879
		Pugholm	1885

Endvidere var der fællesmejerier, hvis oprettelse ikke lader sig datere til et bestemt år: Svenstrup Mølle, Gøllinggård, Hønsnap, og Hellevad Vandmølle. Derudover har der været fællesmejerier også i Haderslev og Tønder amter, men derom haves ikke oplysninger⁴⁷. Men uden tvivl var koncentrationen størst i Sønderborg amt og de tilgrænsende egne af Åbenrå amt.

Som nævnt hentydede betegnelsen »fællesmejeri« ikke til ejerformen, og denne var da også varierende. Pøl, Broballe, Hokkerup og Ulkebølskov fællesmejerier var ejet af interessentskaber på mellem 7 og 10 gårdmænd. I

vedtægterne var disse nævnt ved navn. Der var således ikke tale om, at fællesmejerierne var åbne for alle. De øvrige fællesmejerier var ejet af enkeltmænd.

De interessentskabsejede mejerier blev alle drevet ved forpagtere, hvoraf de første oftest var holstenere af fødsel. Mellem forpagteren eller ejeren af et fællesmejeri og leverandørerne var der gerne sluttet en kontrakt, der fastlagde parternes forpligtelser og rettigheder. Leverandørerne skulle f.eks. levere al deres mælk med undtagelse af, hvad der skulle bruges i husholdningen. Leverandørerne fik ikke skummetmælken tilbage, hvad der ofte var et kritiseret punkt ved fællesmejerierne⁴⁸. Skummetmælken brugtes af forpagteren eller ejeren til opfodning af svin. Svinebesætningen i forbindelse med fællesmejerier var store, ofte på 2-300 stk.

De første fællesmejerier begyndte med bøttesystemet, men gik i 1870-erne over til vandafkølingssystemet, hvor mælken blev afkølet med koldt, helst rindende, vand⁴⁹. Sottrup og Snogbæk fællesmejerier nåede endog at gennemgå isafkølingsstadiet før centrifugen kom i begyndelsen af 1880-erne. Men i længden blev andelsmejerierne, på trods af tekniske fremskridt i fællesmejerierne, en uimodståelig konkurrent til disse. I 1893 blev Ulkebølskov fællesmejeri omdannet til andelsmejeri, og således gik det også Ullerup i 1894, Hokkerup i 1899 og Pøl i 1902. Broballe fællesmejeri var allerede i 1887 blevet andelsmejeri, men således at de oprindelige interessenter beholdt visse forrettigheder, som først blev afskaffet i 1912. Resten af fællesmejerierne blev nedlagt, Dybbøl og Hellevad Vandmølle dog først efter 1918.

I de egne, hvor fællesmejerierne ikke vandt indpas, søgte man at forbedre mejerivæsnet ved ansættelsen af en mejerikonsulent, P. V. Jensen, i tilknytning til Den sundedevedske Landboforening, Den alsiske Landboforening, Aabenraa Amts Landboforening og Den nordslesvigske Landboforening. P. V. Jensen virkede fra 1872 til 1878⁵⁰.

Andelsmejerierne

Som nævnt anlagdes Danmarks første andelsmejeri i 1882 i Hjedding ved Varde, hvorfra ideen med stor hast bredte sig til resten af landet. I 1890 var der ialt oprettet 711 andelsmejerier, heraf 360 i Jylland nord for Kongeåen. Det, der adskilte andelsmejerierne fra fællesmejerierne, var først og fremmest ejerformen. Andelsmejerierne ejes som bekendt af leverandørerne, og alle mælkeproducenter kan under visse i vedtægterne nærmere angivne betingelser tiltræde andelselskabet – dette til forskel fra de lukkede interessentskabsejede fællesmejerier. Ledelsen af foretagendet påhviler en bestyrelse, der vælges på generalforsamlingen. Her stemmer man efter prin-

cippet een mand—een stemme, men tidligere stemte man en del steder efter de enkelte leverandørers koantal. Efter regnskabsårets afslutning fordeles overskuddet i forhold til den leverede mælkemængde. Andelsmejerierne drives i langt de fleste tilfælde ved bestyrer. Leverandørerne får skummet-mælken tilbage, og det er et vigtigt moment, idet andelsmejeriernes opkomst derved blev en vigtig forudsætning for svinebestandens stærke vækst fra ca. 1890⁵¹.

Som det vil ses af tabel 12, lod den danske andelsmejeribevægelse sig ikke standse af Kongeåen. Allerede i 1884 oprettedes nemlig det første nordslesvigske andelsmejeri i Mejlby i Lintrup sogn oppe ved grænsen. Herfra havde fire mænd været på en rejse til Hjedding, og hjemkommet herfra indbød man i februar 1884 til et møde, hvor oprettelsen af »Det frie Mejeriselskab i Mejlby« fandt sted. Allerede i juni samme år kunne mejeriet modtage mælk fra 33 andelshavere med ialt 274 køer. Mejeribestyrer blev den første mejeribestyrer fra Hjedding Stilling Andersen. En mere direkte forbindelse mellem det første danske og det første nordslesvigske andelsmejeri kan vanskelig tænkes. Det første år blev der indvejet godt 1 million pund mælk og produceret knap 40.000 pund smør. Der var fra starten installeret en centrifuge, der det første år havde et forbrug af 28,28 pund mælk til et pund smør⁵².

I de følgende år spredte ideen sig til de øvrige dele af Nordslesvig. I 1885 oprettedes der tre andelsmejerier, i Spandet, Løgumgård og Skovby på Als. Herefter gik det stærkt:

Tabel 12. Andelsmejeriernes oprettelsesår¹⁾

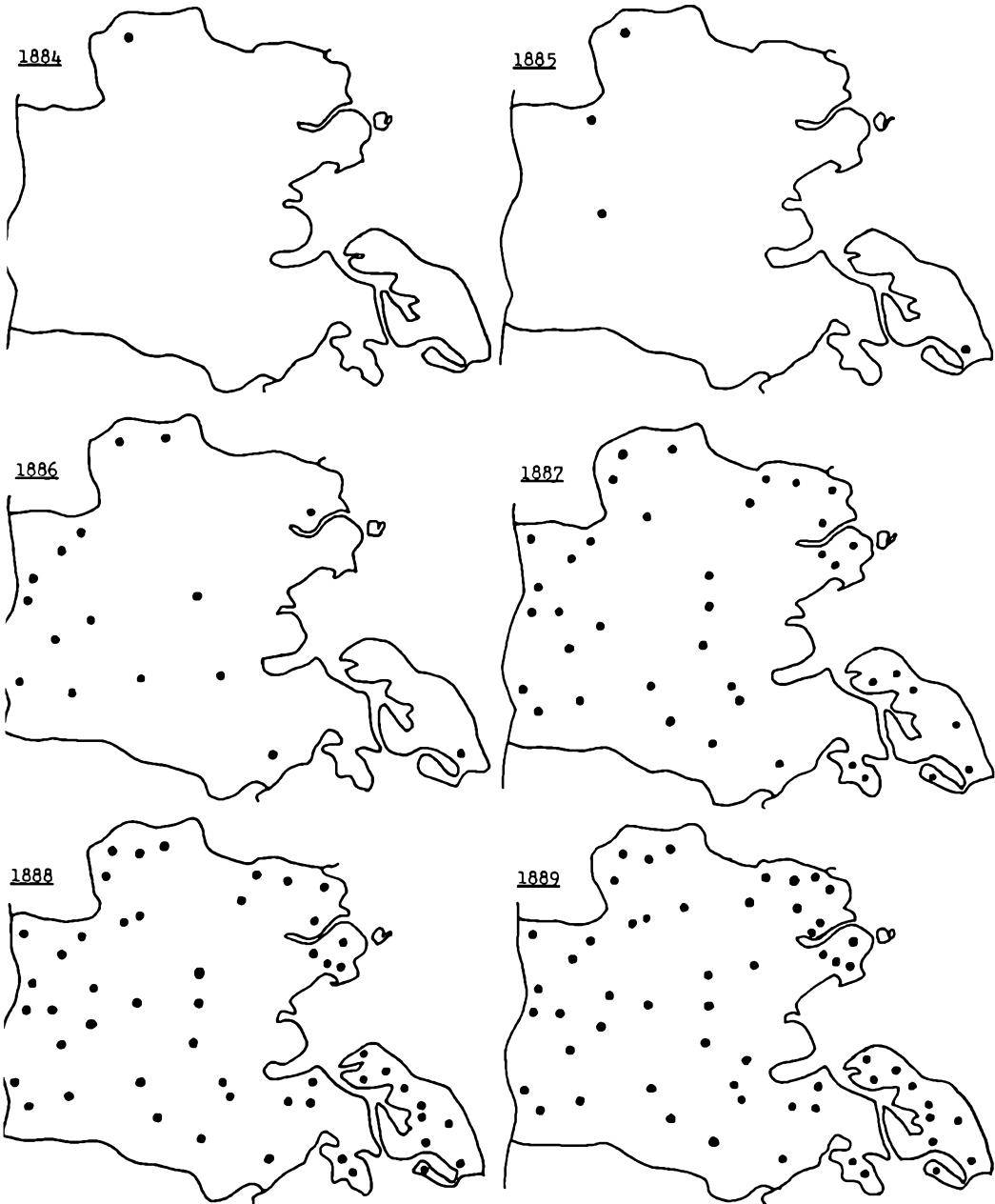
1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890-94	1895-99	1900-04	1905-09	1910-14
1	3	12	24	13	6	18	18	20	7	4

Anm.: 1) Også fællesmejerier overgået til andelsmejeri, da året, hvor dette skete.

Kilde: Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1935, s. 830f og 1962-63, s. 272f.

På figur 6 er oprettelsen af andelsmejerier i de første år indtegnet på kort over Nordslesvig, så man fra år til år kan følge andelsmejeriernes udbredelse:

Figur 6. Andelsmejeriernes udbredelse 1884-89.

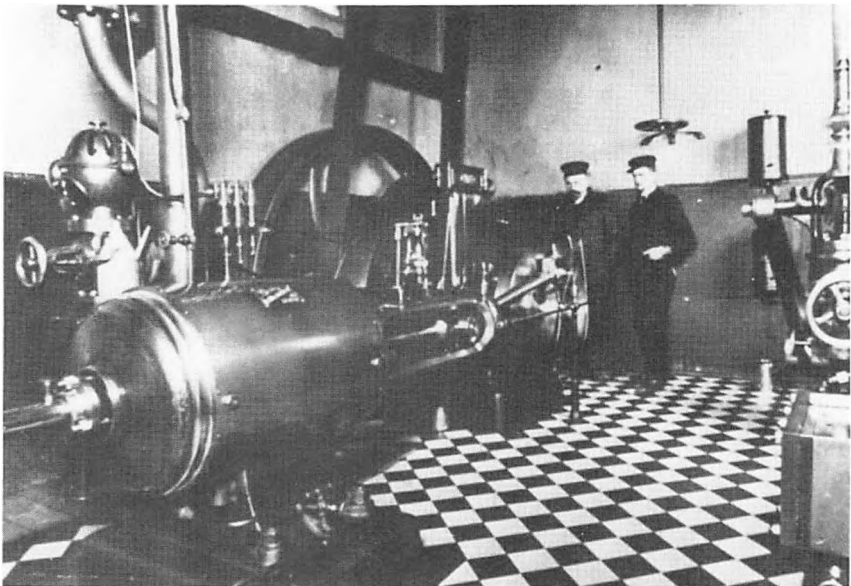

Kilde: Som tabel 12.

Det mønster, som fremtræder af kortene, synes at være dette:

Andelsmejerierne bredte sig hurtigt over hele landsdelen; i 1887 fandtes de i alle egne. Herefter fandt der en udfyldning sted mellem de først anlagte mejerier, der synes afsluttet omkring 1905. Det var altså ikke således, at andelsmejerierne først bredte sig til de egne, hvor mælkeproduktionen var størst, nemlig Sønderborg amt. Snarere tvært imod, idet Vestslesvig i 1886 var det område, der var bedst dækket med andelsmejerier. Man må antage, at mejerivæsnet har været sådan indarbejdet i Sønderborg amt, ikke mindst på grund af fællesmejerierne, at man har villet se tiden an et år eller to, før man opgav det hævdvundne.

Som et eksempel på, hvordan en mejerioprettelse forløb, kan tages Raved andelsmejeri, der blev dannet på et møde den 28. april 1886. En af sognets ledende mænd, gdr. R. P. Clausen fra Smedager, der i forvejen var formand for sognets sparekasse og landboforening, åbnede mødet og talte for andelsmejeriets oprettelse. Også andre steder fra ses det, at gårdmænd i ledende positioner tog initiativ til dannelse af andelsmejerier. Ligeledes

Det første andelsmejeri i Nordslesvig oprettedes i 1884 i Mejlby i Lintrup sogn, altså kun to år efter, at det første danske andelsmejeri var dannet i Hjedding ved Varde. Fra Mejlby spredtes andelsmejeribevægelsen hurtigt til resten af landsdelen. I 1886 stiftedes således Bredebro andelsmejeri, hvis indre ses på billedet. Fot. E. Laugesen, Brede før 1914. Historiske Samlinger.

dominerede gårdmændene ganske mejeriernes bestyrelse, selv om der blandt leverandørerne var ikke så få husmænd og håndværkere; i Raved og Tandslet udgjorde disse grupper således henholdsvis en trediedel og halvdelen af andelshaverne – resten var gårdmænd⁵³. Fra følgende mejerier er den sociale sammensætning af den første bestyrelse kendt⁵⁴:

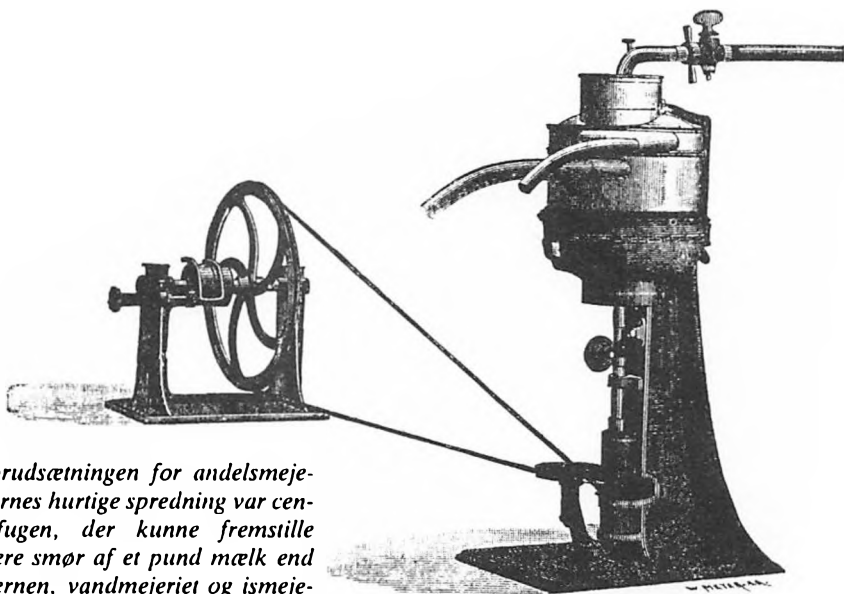
	ialt	gårdmænd	husmænd	andre
Rangstrup	6	5	1	–
Raved	5	5	–	–
Bolderslev	5	3	1	1
Tyrstrup	7	7	–	–
Holm	7	7	–	–
Ør. Lindet	7	7	–	–
Hostrup	8	6	–	2
Pøl	4	3	1	–

Som revisorer valgtes ofte lærere.

Uden tvivl havde det stor betydning for den hurtige spredning af andelsmejerierne, at der ved det nordslesvigske fælleslandbomøde i juli 1885 i Flensborg på programmet var sat en diskussion om: »hvilken Betydning Centrifuge-Andelsmeierier have for det mindre Landbrug«. Herom talte landbrugskandidat Sonne fra Lyngby, der pointerede, at andelsmejerierne skulle baseres på centrifugen og ikke på andre mejerisystemer. I den påfølgende diskussion rejstes spørgsmålet, om centrifugeskummetmælken var god nok til opdræt af kalve, hvad Sonne på baggrund af de afholdte forsøg kunne bekræfte. Dagbladet »Dannevirke« mente, at diskussionen »tydelig nok havde vist, at Centrifuge-Andelsmejerierne maatte anbefales«⁵⁵.

Et forsøg på at vurdere andelsmejerier med centrifuge i forhold til de eksisterende gårdmejerier blev gjort i Den sundevedske Landboforening november samme år. Jørgen Jensen, der selv ejede og drev et fællesmejeri i Snogbæk, sammenlignede de to mejerisystemer på baggrund af N. J. Fjords undersøgelser. De havde vist, hvor meget mælk, der ved de enkelte metoder skulle til for at fremstille 1 pund smør:

Kærnetoden	ikke under 30 pund mælk
Vandafkøling, 10°	31,1 pund mælk
Vandafkøling, 3°	28,4 pund mælk
Isafkøling	28 pund mælk
Centrifugering	25 pund mælk

Forudsætningen for andelsmejeriernes hurtige spredning var centrifugen, der kunne fremstille mere smør af et pund mælk end kærnen, vandmejeriet og ismejeriet var i stand til, og tilmeld af en renere kvalitet. Tegning af de Laval-separator fra 1890 i B. Bøggild: Mælkeribrug i Danmark, 1916.

Hvad disse forskelle ville betyde i praksis, illustrerede Jensen ved at opstille et regnestykke over den producerede smørmængde af en mælkemængde på 1000 pund:

Gårdmejeriet:

1000 pund mælk giver ved kærning 33,3 pund smør

Smørforretningernes pris for hjemmeproduceret smør, 100 pfennig pr. pund, giver 33,30 mark

Andelsmejeriet:

1000 pund mælk giver ved centrifugering 38,4 pund smør

Højeste notering for fællesbehandlet smør, 115 pfennig pr. pund, giver 44,16 mark

Driftsomkostninger, ifølge tal fra vestjyske andelsmejerier 5/8 pfennig pr. pund mælk 6,25 mark

37,91 mark

Fordel ved andelsmejeriet 4,61 mark

For en gård med en malkekvægbesætning på 14-16 køer og en årlig mælkemængde på 80.000 pund, svarede de 4,61 mark pr. 1000 pund mælk til en merindtægt på omkring 370 mark, og så slap man tillige for arbejdet med hjemmemerieriet. Fordelen har nu næppe været så stor, som Jørgen Jensen kom frem til, idet de faste omkostninger, det vil sige forrentning af anlægsomkostningerne, ikke indgik i regnestykket. Hertil kom, at det nok var for optimistisk at regne med et forbrug på kun 25 pund mælk pr. pund smør⁵⁶. Formanden for Den sundevedske Landboforening, C. P. Wolff, var også tilhænger af andelsmejerier, dog ønskede han dem så store som muligt for at nedbringe driftsomkostningerne, og han ønskede afregning ikke kun efter leveret mælkemængde, men også med hensyntagen til mælkens fedtindhold⁵⁷.

Disse tal var vel kun dækkende for det sundevedske og det alsiske mejeribrug. Men også i Vestslesvig var andelsmejerier fordelagtige, selv om mælkemængden i den enkelte besætning var mindre her på grund af, at man overvejende satsede på kødproduktion, og driftsomkostningerne som følge heraf større, idet mælken måtte hentes over større afstande. Det mindre svind ved centrifugemetoden og den sagkyndige behandling gav nemlig en større smørmængde end hjemmeproduktionen, og skummetmælken kunne, hvis man supplerede med olieåger, blive et udmærket foder for kalvene.⁵⁸

Mejeriforeninger i Nordslesvig

Til varetægelse af fællesopgaver som indkøb af redskaber, dritler, salt, syre, farve m.v., afholdelse af smørudstillinger og harmonisering af regnskabsføringen samt ansættelse af en mejerikonulent dannede mejerierne mejeriforeninger.

Den første mejeriforening oprettedes i Sønderborg i januar 1889, og den blev dermed den ældste danske mejeriforening overhovedet. Dens navn var »Mejeriforening for Als og Sundeved«, dens formand gdr. C. P. Wolff. Der var fra starten tilsluttet 9 andelsmejerier, 5 fællesmejerier og 5 gårdmejerier. Foruden denne forening fandtes i Åbenrå amt »Den mellemslesviske Mejeriforening«, men om den vides ikke meget⁵⁹.

I forbindelse med etableringen af et landbrugskammer for provinsen Slesvig-Holsten i 1896 oprettedes et »Bezirks-Meierei-Verband für Nordschleswig«, og hertil sluttede de to ovennævnte foreninger sig. I 1906 havde distriktsmejeriforeningen, for hvilken Wolff var formand, følgende antal mejerier som medlemmer⁶⁰:

	andelsmejerier	fællesmejerier	gårdmejerier
Haderslev kreds	8	2	4
Åbenrå kreds	20	2	2
Sønderborg kreds	24	2	3
Tønder kreds	23	3	1
Nordslesvig ialt	75	9	10

Man vil bemærke, at der kun var få andelsmejerier fra Haderslev kreds i distriktsmejeriforeningen. Dette hang sammen med, at der den 12. juni 1893 i Vojens var stiftet »Mejeriforeningen for Nordslesvig«, og denne stod uden for Landbrugskammeret. Navnet var vel ambitiøst, for der var ved oprettelsen kun 15 andelsmejerier fra Haderslev kreds som medlemmer, efterhånden steg tallet dog til 38. Men i 1910 indtrådte en række andelsmejerier fra Tønder, Åbenrå og Sønderborg kredse, så man dette år nåede op på ialt 90 mejerier.

Baggrunden herfor var, at Landbrugskammerets virksomhed under grev Rantzau-Rastorffs ledelse var blevet stedse mere politiseret i tysk-nationalistisk retning. Den direkte anledning til bruddet kom, da greven forbød professor Weigmann fra Kiel at tale ved en smørudstilling i Åbenrå i marts 1910, fordi den danske konsulent Hegelund fra Ladelund skulle tale ved samme lejlighed. I protest herimod vedtoges på den udvidede mejeriforenings stiftende generalforsamling følgende resolution:

»Deltagerne i mødet den 7. april [1910] i Tinglev erkender, at den forskellige måde, på hvilken Landbrugskammerets formand, grev Rantzau-Rastorff, i den senere tid har håndhævet § 4 i Landbrugskammerets forretningsorden⁶¹ ikke byder garanti for de nordslesvigske mejerier til et fremtidigt uhindret og nyttebringende samarbejde under Landbrugskammeret og mejeriforbundet. De foretrækker derfor selv at oprette en centralorganisation, uafhængig af Landbrugskammeret«.

En del af mejerierne blev dog stående i distriktsmejeriforeningen, i 1912 var der således 58 nordslesvigske andelsmejerier som medlemmer⁶².

»Mejeriforeningen for Nordslesvig«s virksomhed var til at begynde med ikke særlig omfattende. Man søgte at harmonisere mejeriernes regnskaber, så der kunne tilvejebringes en driftsstatistik, som offentliggjordes i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende. I april 1895 afholdtes den første smørbedømmelse, herefter var det reglen, at der afholdtes en hver anden måned. Det kneb derimod at nå til enighed om smørsalget, først i 1905 fandt man den rigtige form. Dette år oprettedes nemlig »Smøreksporforeningen for nordslesvigske Mejerier« med sæde i Vojens og med grosserer Julius Nielsen som direktør. Nielsen havde i forvejen modtaget og afsat

smør fra en række andelsmejerier i Haderslev amt. I 1908 dannedes to andre smørekspportforeninger, »Sønderborg Smørekspportforening« og »Haderslev Smørekspportforening«.

Heller ikke konsulentvirksomheden kom med det samme ind i det rigtige spor. I årene 1900-02 var Marten Refslund Poulsen ansat som mejerikonsulent, men ifølge ham selv uden videre succes⁶³. Først efter foreningens udvidelse kunne Johs. Jensen ansættes med virkning fra 1912.

I denne sammenhæng kan det nævnes, at Mejeriforeningen for Nordslesvig i 1914 deltog i en udstilling i Hannover med en kollektivsamling og opnåede der en klar førsteplacering med 36% førstepræmier, mens Landbrugskammerets kollektivsamling på andenpladsen kun havde 21% førstepræmier. Man vil deraf se, at mejeribrugget i Nordslesvig i 1914 var nået langt i forhold til udgangspunktet⁶⁴.

Kapital og kredit

Landbrugets gældsforhold

Med indførelsen af det preussiske grundbogssystem i midten af 1880-erne blev det muligt at få et klart overblik over de på landbrugsejendommene hvilende gældsbyrder. Ved fra de indførte prioriteter at trække de udslettede fås tilvæksten i gælden.

Tabel 13. Den gennemsnitlige årlige tilvækst i gælden i landdistrikterne 1887-1908

1000 mark	Haderslev kr.	Åbenrå kr.	Sønderborg kr.	Tønder kr.
1887-1893	614	276	524	890
1894-1900	1438	531	824	1263
1904-1908	3167	1275	1838	2266

Kilder: 1887-1900: Scring, s. (124)f.

1904-1908: von Jessen Haandbog SI, I, s. 233.

Opgørelsen i tabel 13 er ret grov. Den tager nemlig ikke hensyn til de løbende afdrag på gælden, idet udslettelse først fandt sted efter fuldendt amortisation. Endvidere omfatter statistikken ikke kun landbrugets gæld, der er dog ingen tvivl om, at den udgjorde langt den største del. Endeligt er statistikken ikke specificeret ud på ejendomsstørrelser⁶⁵. Men de nævnte forbehold kan ikke rokke ved den konklusion, at det nordslesvigske landbrugs gæld var i kraftig stigning i perioden 1887-1908. Det har ikke været

muligt at skaffe tal fra årene umiddelbart før verdenskrigen, men der hersker ikke tvivl om, at gældsbyrden også i disse år var stigende.

For året 1902 foreligger en detaljeret opgørelse over landbrugets formue og gæld, medtagende de ejendomme, der havde et nettoudbytte på mindst 60 mark. Statistikken viste, at det slesvigske og holstenske landbrugs gæld lå højere end det preussiske landbrugs gæld som helhed, og inden for provinsen Slesvig-Holsten var landbruget i de nordslesvigske kredse det mest forgældede. I procent af bruttoformuen – ejendomsværdi, driftskapital og kontante beholdninger – var gælden i⁶⁶:

Preussen	26,4%
Provinsen Slesvig-Holsten	30,9%
Hertugdømmet Slesvig	30,1%
Haderslev kreds	39,9%
Åbenrå kreds	38,1%
Sønderborg kreds	35,2%
Tønder kreds	29,8%
Flensborg landkreds	31,7%
Slesvig kreds	25,2%
Egernførde kreds	29,4%
Ejdersted kreds	23,6%
Husum kreds	21,4%

Der var store forskelle i gældens størrelse på de enkelte ejendomme:

Tabel 14. Landbrugsejendommernes belåningsprocent 1902¹⁾

Kreds	Gæld-frie	Af samtlige ejendomme var ...% belånt med					I alt
		1-25%	26-50%	51-75%	76-100%	100-%	
Haderslev	8,1	22,1	34,8	25,0	8,4	1,6	100
Åbenrå	8,7	26,3	36,0	21,4	6,6	1,1	100
Sønderborg	5,6	32,7	35,3	21,4	5,1	–	100
Tønder	32,2	17,1	24,5	16,1	7,4	2,7	100

Anm.: 1) I procent af bruttoformuen.

Kilde: Hanssen Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld, s. 227.

Til sammenligning kan anføres, at 49,2% af landmændene i Husum kreds var gældfrie. Bortset fra Tønder kreds var der i Nordslesvig kun få gældfrie ejendomme, særlig i Sønderborg kreds. Til gengæld var der i Sønderborg

kreds kun få ejendomme, der havde en gæld på over 75% af bruttoformuen. Gælden var altså her jævner fordelt imellem landbrugsejendommene end i de andre kredse. Også imellem de enkelte brugsstørrelser var der forskelle; generelt var gælden størst på de store ejendomme (målt i nettoudbytte).

Afgørende for landbrugets evne til at bære gælden var størrelsen af de årlige indtægter. Af tabel 15 fremgår, at landmændenes indtægter i 1902 var størst i Sønderborg kreds og mindst i Åbenrå kreds, mens Haderslev og Tønder kredse lå imellem. Det går dog ikke an at lægge for stor vægt på et enkelt års tal. Tabellen viser endvidere, at landmændene i Tønder kreds havde større kontante beholdninger end i de andre kredse.

Tabel 15. Landmændenes årsindtægt og beholdninger 1902

Kreds	indtil 900 M	900- 1500 M	1500- 3000 M	3000- 6000 M	over 6000 M	I alt	Gnsntl. indtægt	Gnsntl. beholdn. ¹⁾
Haderslev	36,8	35,5	19,5	6,9	1,3	100	1500	3000
Åbenrå	43,3	29,6	21,5	5,2	0,5	100	1400	3000
Sønderborg	31,3	29,9	29,5	8,5	0,8	100	1600	2900
Tønder	37,6	35,1	21,0	5,3	1,2	100	1500	6300

Anm.: 1) I banker, sparekasser m.v.

Kilder: Hanssen Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld s. 228, von Jessen Haandbog Sl, I, s. 230.

Sammenlignet med de sydøstlesvigske kredse, Flensborg land, Slesvig og Egerførde lå de nordslesvigske landmænds indtægter med undtagelse af Åbenrå kreds en del højere, men ikke så højt som i Ejdersted og Husum kredse i det vestlige Sydslesvig.

Som nævnt s. 30 medførte udvandringen et tab af kapital i det nordslesvigske landbrug. F. J. West anslog i 1901 tabet til godt 100 millioner mark, idet han lagde til grund, at hver udvandrer medbragte 450 mark i kontanter, og at hans arbejdskraft repræsenterede en kapitalværdi af 1500 mark⁶⁷. I sin analyse af »Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld« fra 1906 fandt H. P. Hanssen, at dette kapitaltab var årsagen til, at Nordslesvig havde så høje gældsprocenter i landbruget. Uden udvandringen ville gælden i det nordslesvigske landbrug have ligget på et niveau, som ikke afveg stærkt fra Husum kreds.

Det er imidlertid at gå for vidt. For det første er Wests beregning næppe dækkende, fordi man kun kan medregne udvandrerens arbejdskraftsværdi, hvis de kunne beskæftiges i hjemstavnen, hvad ikke alle kunne. Det sikre-

ste er at regne med den faktisk udførte kapital, ialt ca. 20 millioner mark. H. P. Hanssen mente dog, at den faktisk udførte kapital var betydeligt større: »Det kan imidlertid ikke være mindste Tvivl underkastet, at de nordslesvigske Udvandrere gennemsnitlig har taget meget større Værdier med sig i Penge og Penges Værd. Hele Familier og hele Formuer, deriblandt Kapitaler, som tælles efter Hundredtusinder, er i dette Tidsrum flyttede over Grænsen. Mangen velhavende Bondesøn har taget Tusinder med sig og senere ved sine Forældres Død hentet Titusinder«⁶⁸. Betydningen heraf må imidlertid ikke overvurderes, de fleste udvandrere var som omtalt ikke-besiddende landarbejdere og tyende.

For det andet viser en sammenligning mellem gældsprocent og udvandringsoverskud (jvf. s. 27) ikke nogen sammenhæng mellem de to faktorer. F.eks. havde Ejdersted kreds klart den højeste udvandring, men kun den næstlaveste gældsprocent, og Husum kreds med den mindste gældsprocent havde en større udvandringshyppighed end Sønderborg kreds. I Nordslesvig havde Tønder kreds en markant mindre gældsprocent end de tre andre kredse, derimod en udvandring af samme omfang som Haderslev og Åbenrå kredse. I stedet skal en anden forklaringsfaktor med ind i billedet, nemlig landbrugskrisen i 1880-erne og første halvdel af 1890-erne samt landbrugets intensivering. Som påvist s. 23 ramtes det kødkvægproducerende landbrug ikke så hårdt som det kornproducerende, og det er forklaringen på, at de vestslesvigske kredse Husum, Ejdersted og Tønder havde så relativt lave gældsprocenter i 1902. Her var man ikke blevet ramt af de øjeblikkelige likviditetsproblemer, krisen medførte, og det var heller ikke nødvendigt at investere i en intensivering af produktionen i samme omfang som i egnene østpå, særlig Sønderborg kreds⁶⁹.

Denne forklaring støttes af det nævnte forhold, at indtægterne i de østlige områder af Nordslesvig generelt var større end i de østlige områder af Sydslesvig, hvor gælden var mindre. Skønt jordbundsforholdene i Angel minder om Als-Sundeveds, var der ikke tale om samme vækst i hornkvægs- og svinebestanden fra 1873 til 1900⁷⁰. Den højere gæld i det østlige Nordslesvig, særlig Sønderborg kreds, havde altså sin baggrund i en stærkere intensivering af driften⁷¹.

Som det fremgik af tabel 13, fortsatte stigningen i gælden efter 1902. Årsagerne hertil var foruden landbrugets fortsatte intensivering ejendomsprisernes stigning. De, der i årene efter 1900 overtog en gård, fik derfor fra starten en stor gældsbyrde at forrente. Mads Iversen meddeler følgende priser fra Als på landbrugsejendomme med besætning og inventar: 1870-90 holdt prisen sig på ca. 1700 mark pr. ha, i 1900 var den steget til ca. 2000 mark, i 1908 til 2400 mark og 1910-14 til 3500-4000 mark pr. ha. På f.eks.

Rødding-egnen var udviklingen som følge af den kraftige udvandring en anden; her faldt priserne i 1880-erne og 1890-erne stærkt som følge den af formindskede efterspørgsel⁷².

Baggrunden for den voldsomme stigning var først og fremmest højkonjunkturen, forstærket af den protektionistiske agrarpolitik, der syntes at sikre et højt udbytte af landbruget langt frem i tiden. Der var dog også advarende røster. H. P. Hanssen og andre med ham anså stigningerne for at være et kunstprodukt, og de ængstedes for, at der i tilfælde af toldpolitikens afvikling eller højkonjunkturens ophør ville opstå en gældskrise, der ville få mange til at miste deres gårde. Men denne situation kom ikke til at foreligge i praksis, så det er umuligt at afgøre, om de havde ret⁷³.

Det bidrog til at forøge gælden hos de nyetablerede landmænd, at mange allerede som midaldrende solgte gårdene for at slå sig ned i byerne som rentiers, hvorfor de måtte sælge så dyrt som muligt⁷⁴. Desuden trak gårdslagtningerne og jordkampen fra 1890-erne i samme retning⁷⁵.

De nordslesvigske sparekasser

De institutioner, der skulle dække landbrugets stigende kreditbehov, var sparekasserne og kreditforeningerne. De kongerigske pengeinstitutter havde i 1870-erne trukket deres kapitaler ud af Nordslesvig⁷⁶. Sparekassernes udvikling er nøje analyseret af Japsen i »De nordslesvigske sparekassers historie« fra 1970, og derfor skal der her kun gives et rids af deres betydning for landbrugets intensivering. Kasserne var dels offentlige, dels private. I 1914 var der af offentlige kasser 3 kredssparekasser og 8 kommunale sparekasser; resten – 41 – var uafhængige sparekasser⁷⁷.

Mens de første sparekasser fandtes i byerne, havde alle de otte i perioden 1850-64 oprettede kasser deres virkeområder i landdistrikterne. De vidnede om pengeøkonomiens fremtrængen i landbruget: omkring 1850 inde stod der i sparekasserne 0,3 mill. rigsbankdaler, i 1862 1,5 mill. rbd.⁷⁸. Oprettelsen af sparekasser fortsatte og kulminerede i perioden 1864-83, hvor der stiftedes 26 uafhængige sparekasser. Herefter indtraf der en pause frem til 1895 på grund af landbrugskrisen. I denne periode oprettedes ingen uafhængige sparekasser, men 3 kommunale. Fra 1895 til 1914 blev der dannet 7 private sparekasser, 2 kommunale og 3 kredssparekasser⁷⁹.

De uafhængige sparekasser på landet var i langt de fleste tilfælde oprettet og ledet af de største gårdmænd, i spidsen sad der ofte en »sognekonge«, der gerne havde andre tillidshverv, især i landboforeningerne⁸⁰. På denne måde fik gårdmændene, der i forvejen i kraft af jordbesiddelsen havde den økonomiske magt i sognene, også indseende med de indskudte midler fra andre grupper i landbosamfundet.

Gdr. Nis Nissen (1862-1947) fra Nordborg var en af de mest fremtrædende personligheder inden for det nordslesvigske sparekassevæsen. Fra 1896 var han bogholder for Nordborg Sparekasse, der blev en af de mest vellejede. Fra 1914 sekretær i Nordslesvigsk Sparekasseforening. Som mange andre sparekasselere var Nis Nissen aktiv i det dansk-nationale organisationsarbejde. Han var H. P. Hanssens gode ven, og virkede som sekretær i Vælgerforeningen 1896-1910. Fot. i Historiske Samlinger.

Mens andelsmejerierne næppe blev anset for at være vigtige aktiver i den nationale kamp, gjaldt dette af de nævnte grunde i højeste grad sparekasserne⁸¹. Men det var først i løbet af 1890-erne, at denne erkendelse vandt frem i takt med de tyske myndigheders forsøg på at føre nationalitetskamp med økonomiske midler, særlig i kampen om jorden⁸². Som et eksempel kan anføres en ytring fra 1901 af gdr. R. P. Clausen, Smedager, der var formand for Bjolderup Sogns Spare- og Laanekasse: »Vor Sparekasses Ledelse haaber jeg endnu at kunne tage Del i, for at Tyskerne ikke skal faa deres Klør i den ...«⁸³. Af andre fremtrædende dansksindede sparekasselere kan nævnes Høyer, Agerskov og Timmermann, Skærbæk (begge i to generationer), Chr. Finnemann, Tårning, J. N. H. Skrumsager, Københoved, Hans Lassen, Lysabild og mange flere. Hvor styrkeforholdet mellem danske og tyske gårdmænd var til fordel for de sidstnævnte, var ledelsen af sparekassen tysk, som i Hostrup, hvor amtsforstander J. Hostrup sad som formand i den lange årrække 1870-1914 og den stedfortrædende amtsforstander Chr. Christensen som regnskabsfører⁸⁴.

Sparekassernes indestående, der i 1862 var ca. 3,4 millioner mark, voksede hurtigt: over 18 mill. mark i 1876 og 25 mill. mark i 1885 til godt 41 mill. mark i 1895⁸⁵. Udlånet steg ligeledes kraftigt. Sparekasserne havde oprindeligt først og fremmest ydet personalkredit, især i form af lån mod kaution fra slægt og venner. Men for et landbrug, der skulle have et hurtigt stigende kreditbehov dækket, var realkredit, det vil sige lån mod sikkerhed i fast ejendom (prioritetslån), nødvendige. Derfor voksede prioritetslånene til landboer kraftigt, fra 6,2 mill. mark i 1876 over 9,3 mill. mark i 1885 til 20,8 mill. mark i 1895, mens kautionslånene nærmest stagnerede. Væksten var altså særlig stærk, over 100%, i tiåret 1885-95, netop den periode,

hvor intensiveringen af landbruget på østkysten, særlig i Sønderborg kreds, tog fart. Det var karakteristisk, at kautionslånene i de vestlige egne sparekasser endnu i 1895 var den mest betydelige udlånsform⁸⁶.

Omkring 1890 stod det klart, at sparekasserne ikke længere kunne dække landbrugets kreditbehov. Som følge deraf blev renteniveauet højt, 4,75-5% p.a. for prioritetslån⁸⁷. I en artikel »Om Landbrugets Kreditforhold« rettede C. P. Wolff, formand for Broager sparekasse, en kritik af sparekassernes virksomhed; samtidig skitserede han en reform af landbrugets kreditforhold⁸⁸. Han anbefalede landbrugerne først at søge deres kreditbehov dækket i kreditforeningerne, hvor renten var lavere, nemlig 4, 3½ eller endog 3% p.a. med tillæg af ½% i amortisation (afbetaling) og 0,25% i administrationsomkostninger. I den udstrækning, disse lån ikke tilfredsstillede behovet, kunne der tages lån i sparekasserne. Disse burde i stedet for de ikke-amortisable kautionslån indføre amortisable lån i 2. prioritet, og lånegrænsen skulle set i forhold til ejendomsværdien være højere. For at lette landbrugets daglige omsætning og betalinger ønskede Wolff, at sparekasserne indførte kontokurant (kassekredit) og checks.

Skønt Wolffs artikel vakte megen debat, førte den ikke til det ønskede resultat. På Als og i Sundeved gennemførte nogle af sparekasserne dog reformer i overensstemmelse med planerne⁸⁹. I de øvrige områder var reformer sikkert ikke i samme grad påkrævet. I det mindste i Vestslesvig var behovet for langfristede realkreditlån ikke så stort, idet økonomien var mere simpel. Landmændene herfra opkøbte i foråret magerkvæg, toårsstude og udsætterkøer, fra midtlandet for at lade dem græsse i marsken og engene sommeren over. I efteråret solgtes de på markedet i Tønder til slagting sydpå. Mange landmænd fra midtlandet havde eller forpagtede marskjord⁹⁰. På østkysten krævede mejeribrug og svineavl derimod mere langfristede investeringer i malkekvægsbesætninger, avlssøer og ikke mindst staldbygninger.

Kreditforeningerne

Som nævnt anbefalede Wolff de nordslesvigske landmænd at søge lån i kreditforeningerne, og det ville især sige det i 1882 oprettede »Landwirtschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein« og »Die Schleswig-Holsteinische Landschaft«, der var stiftet 1895. Særlig den førstnævnte kreditforening havde stor betydning for Nordslesvig, i 1914 havde »Kreditverband« således ydet lån på 54 millioner mark i Nordslesvig, »Landschaft« på 27 millioner mark⁹¹.

Ifølge Kr. Refslund Thomsens skøn var det nordslesvigske landbrugs samlede prioritetsgæld i 1914 fordelt således⁹²:

	mill. mark
Prioritetsgæld sydfra	ca. 95
Nordslesvigske sparekasser m.v.	ca. 40
Nordslesvigske banker	ca. 10
Andre nordslesvigske institutter og først og fremmest private	ca. 75
Tilsammen	ca. 220

Til sammenligning kan nævnes, at H. P. Hanssen opgjorde landbrugets gæld i 1902 til ca. 120 millioner mark. Landbrugets gæld var altså knap blevet fordoblet i de 12 år⁹³.

Blandt kreditforeningerne må nævnes »Nordslesvigsk Kreditforening«, der var oprettet i 1909 som et led i jordkampen. På trods af navnet var den ikke en egentlig kreditforening, idet kun de personer, der havde tegnet andele af grundkapitalen havde stemmeret, og ikke alle låntagere. Grundkapitalen var kun 830.000 mark, og dens økonomiske betydning for landbruget derfor beskedent⁹⁴.

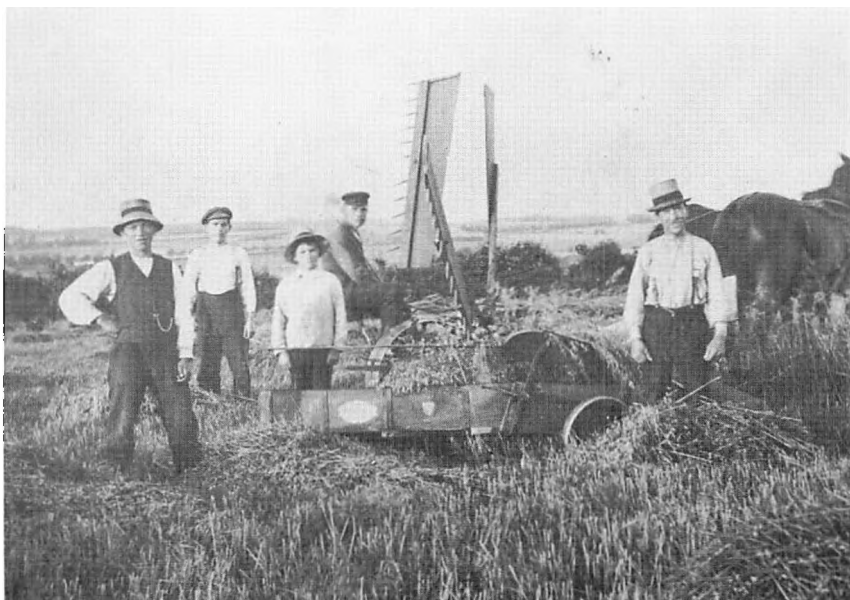
Arbejdskraft og mekanisering

Det har desværre ikke været muligt at tilvejebringe en pålidelig statistik over udviklingen i anvendelsen af arbejdskraft i det nordslesvigske landbrug, så det har ikke kunnet fastslås, hvorvidt der var et stigende behov. Spørgsmålet kompliceres yderligere af, at der som følge af udvandringen opstod mangel på arbejdskraft, og at man var henvist til at importere arbejdskraft fra Danmark, Polen og Østpreussen m.v. Fra 1907 foreligger dog en opgørelse over landbrugets arbejdsstyrke med en opdeling på de forskellige brugsstørrelser:

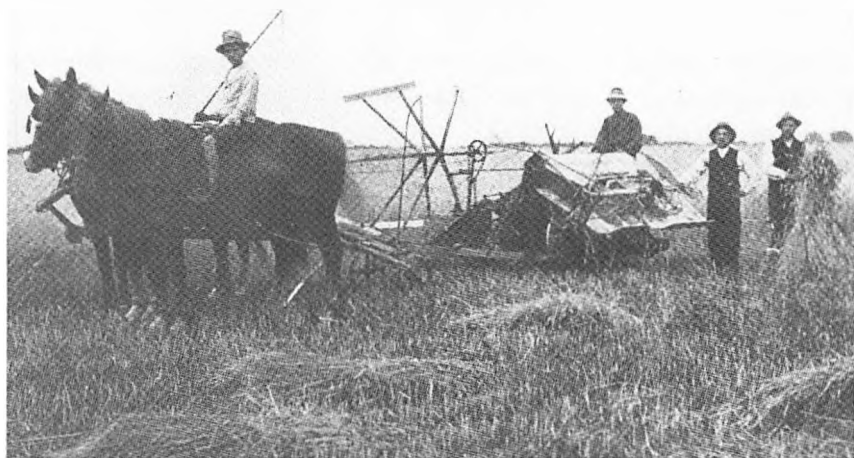
Tabel 16. Arbejdskraftanvendelsen i 1907 på gårde med et tilliggende på 20-100 ha. Antal pr. ejendom.

Kreds	Antal ejendomme	Medhjæl-			
		pende familiarmedl.	Fast fremmed medhjælp	Løs fremmed medhjælp	I alt medhjælp
Haderslev	2004	1,5	2,3	0,1	3,9
Åbenrå	863	1,6	2,2	0,2	4,0
Sønderborg	742	1,4	3,1	0,5	5,0
Tønder	1802	1,7	1,6	0,3	3,6
I alt	5411	1,6	2,1	0,3	4,0

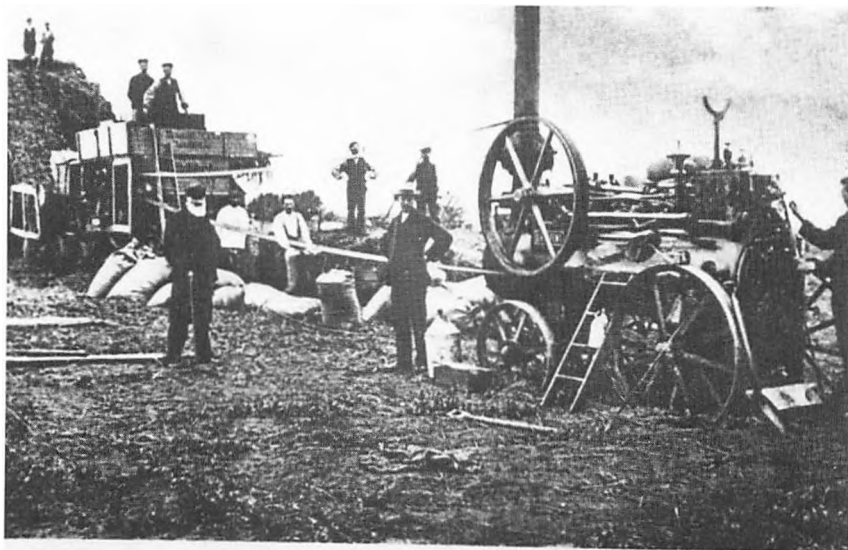
Kilde: von Jessen Haandbog Sl, I, s. 202-03.

Aflæggerens fremkomst ca. 1890 betød en stor lettelse i kornhøsten. Det hårde arbejde med leen blev mekaniseret, og opbindingen af negene blev gjort nemmere. Fot. i Rødning lokalhistoriske arkiv.

Efter århundredeskiftet kom selvbinderen, der var i stand til selv at binde negene. Her høstes i Kværs sogn i 1916. De to der sætter kornet sammen er russiske krigsfanger. Fot. i Gråsten lokalhist. Arkiv.

Damptærskemaskine.

Tærskværkerne afløste plejtærskningen. De første var trukket af en hestegang, men omkring århundredeskiftet blev damplokomobilet almindelig som trækraft, og tærskeselskaberne fik en stor udbredelse. På billedet fra Vestslesvig (Visby?) ses lokomobilet til højre og tærskværket til venstre. Negene lægges i tærskværket på siden, og det pressede halm kommer ud bag på og føres op ad en slisk. Kornet fylder værket i sække. På fotografiet er værket i ro, for ellers ville herren med den lyse hat næppe stille sig op så nær drivremmen. Damptærskværket var ikke en ufarlig arbejdsplads. Fot. E. Lauesen, Brede, i Historiske Samlinger.

Af tabellen fremgår det klart, at driften i Sønderborg kreds var den mest arbejdskraftkrævende eller arbejdskraftintensive, og at driften i Tønder kreds var den mest arbejdskraftekstensive, samt at Haderslev og Åbenrå kredse placerede sig imellem de to yderpunkter. Tabellen afspejler altså mejeribrugets større arbejdskraftbehov i forhold til kødkvægbrugets. Dette ses ikke mindst ved, at der pr. gård var forholdsvis megen fast fremmed medhjælp eller tyende i Sønderborg kreds. Mejeribrug og svineproduktion var nemlig ikke underkastet sæsonsvingninger mellem sommer og vinter.

Der har heller ikke kunnet skaffes nogen statistik over anvendelsen af maskiner. Der er dog ingen tvivl om, at der fra 1890-erne fandt en mekanisering sted, begyndende på østkysten og bredende sig vestpå efter århundredeskiftet. Man fik såmaskiner, radrensere til roerne, hakkelsesmaskiner og kværne, og efter århundredeskiftet kom selvbinderne og damptærskværkerne, sidstnævnte ejedes af flere i fællesskab⁹⁵.

De nordslesvigske landboforeninger

Foreninger og medlemmer

Landboforeningerne var det formidlende mellemed mellem landbrugsvidenskaben og de praktiske landmænd, og deres rolle i intensiveringsprocessen, hvor så meget kom frem i hurtigt tempo, blev derfor af største betydning. Ved at følge diskussionerne i landboforeningerne får man endvidere anskuet de centrale problemer på den måde, landmændene så dem, eller rettere de fagligt førende landmænd, for langt fra alle deltog i drøftelserne. De råd og vejledninger, som de ledende jordbrugere gav til de menige medlemmer, er vigtige for forståelsen af intensiveringsprocessens forløb. De kan tillige uddybe og skabe sammenhænge i de statistiske oplysninger.

De store nordslesvigske landboforeninger var alle oprettet før 1864, Den nordslesvigske Landboforening allerede i 1846. På trods af det ambitiøse navn var virkeområdet overvejende begrænset til Haderslev amt. Først seks år senere, i 1852, oprettedes Den mellemslesvigske Landboforening, omfattende Åbenrå og Sønderborg amter samt den nordligste del af Flensborg amt. Hermed var de rent slesvigske områder stort set dækket med landboforeninger, men tilbage stod de områder, hvor slesvigsk og kongerigsk jurisdiktion var blandet mellem hinanden, de såkaldte nørrejske enklaver og egnene omkring disse i den nordvestlige del af Tønder amt. Derfor fik den her i 1854 oprettede forening navnet Det blandede Distrikts Landboforening.

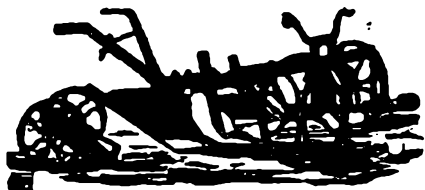
Snart blev foreningerne delt op i mindre foreninger. Allerede i 1855 skilte den alsiske afdeling af Den mellemslesvigske Landboforening sig ud som Den alsiske Landboforening. I 1861 blev resterne delt i Aabenraa Amts Landboforening og Den sundevedske Landboforening; den sydligste del organiserede sig 1866 i Landboforeningen for Flensborg og Omegn. Delingen af Den nordslesvigske Landboforening i 1861 var mindre fredelig. Dette år stiftedes Haderslev Amts Landboforening, dels som følge af de store afstande i Haderslev amt, men også på grund af et modsætningsforhold mellem østeramtet, hvor den nye forening havde sin kerne, og vesteramtet.

At de to foreninger ikke skiltes som venner, ses bedst af, at Haderslev Amts Landboforening opfordrede medlemmerne af den gamle forening til at indmelde sig i førstnævnte og lade Den nordslesvigske Landboforening dø ud⁹⁶.

Ved siden af de store landboforeninger kom der efterhånden en række mindre, der dannedes i hidtil udækkede egne eller i periferien af de eksisterende landboforeningers virkeområder⁹⁷:

Als Nørherreds Landboforening	1880
Den nordvestslesvigske Landboforening	1907
Roager, Spandet og Vodder Sognes Landboforening	1907
Den mellemalsiske Landboforening	1910
Nr. Rangstrup Herreds Landboforening	1912
Slogs Herreds Landboforening	1913

Det bør nævnes, at der i Åbenrå i 1906 oprettedes en landboforening ved navn »Fremad«. Den var et forsøg på at videreføre Aabenraa Amts Landboforenings arbejde, der var blevet stoppet af de tyske myndigheder. »Fremad« var altså ingen konkurrent til denne forening, og efter Genforeningen antog den da også det gamle navn⁹⁸. Desuden bestod der, særlig på Als, en række landboforeninger af sognestørrelse, f.eks. Tandslet Sogns Landboforening, Den landøkonomiske kommunale Forening i Skovby og Vibye-Fjeldby Communer, Lysabild Sogns Landboforening med flere.

Landbrugsmaskiner.

Patent-Tærskemaskiner 1 — 2 — 4 Hestes™ med og uden Straarhjul.
Sikkerheds-Hestegang til 1 — 2 — 4 Heste, nyeste Konstruktion.
Hakkelsesmaskiner i flere Størrelser fra 50 Mark af.
Straarbørne til 75 og 85 Mk. Gue Udsalg af Nutidens nye bedste og praktiske
Patent „Triumph“ Hesteriver i 5 Størrelser.
Kornrensemaskiner, Trieurer.
Patent-Normal-Plove, samtlig Reol og Dobbelt-Plov.
Rud. Gad's Reol, Dobbelt- og Strælle-Plove
 anbefales til billigste Priser.

Adolph Paulsen,
 Haderslev.

På annoncen fra maskinhandler Adolph Paulsen i Haderslev nævnes en række af de nye maskiner og redskaber: tærskemaskiner, hestegange, hakkelsesmaskiner, skråkværne, hesteriver, kornrensemaskiner og plove af forskellige konstruktioner. *Hejmdal* 3/1 1894.

Nævnes kan i denne forbindelse Landboforening for Bjolderup Sogn og Omegn, der som de alsiske foreninger var oprettet i 1870-erne. Den gik ind i 1890-erne⁹⁹.

De ældste landboforeninger blev til på initiativ af folk uden for bondestanden, såsom præster, proprietærer, godsforpagtere og -inspektører, møllere m.v., der også sad i ledelsen i den første årrække. Men efterhånden overtog gårdmændene ledelsen, dels fordi de hidtil ledende udvandrede¹⁰⁰, dels fordi udviklingen i almindelighed gik i retning af større indflydelse til gårdmandsstanden. Dette skifte fandt ikke sted lige tidligt i alle foreninger. I Den sundevedske Landboforening betegnede C. P. Wolffs overtagelse i 1868 af formandsposten, som han beholdt helt til 1908, den nye tid, og i Den alsiske Landboforening blev gdr. Hans Lassen i 1872 afløser for proprietær H. T. Møller, der året efter udvandrede til kongeriget. Den nordslesvigske Landboforening fik sin første formand fra bondestanden i Laust Arnum i 1885, men Det blandede Distrikts Landboforening først i 1905, da gdr. Kresten Jensen afløste godsejer H. Å. Knudsen, Trøjborg. Samme år skete skiftet i Haderslev Amts Landboforening, hvor proprietærerne i overensstemmelse med østeramtets sociale struktur længe havde domineret¹⁰¹.

Afgørende for omfanget af landboforeningernes virksomhed var naturligvis, hvor mange medlemmer de havde, og hvordan udviklingen i medlemstallet forløb. Desværre er oplysninger om medlemstal oftest sporadiske, kun for Den sundevedske Landboforening foreligger der tal for hvert år 1864-1913. I tabel 17 bringes en oversigt over udviklingen i medlemstallet i Den sundevedske Landboforening, Haderslev Amts Landboforening og Det blandede Distrikts Landboforening:

Tabel 17. Medlemstallets udvikling i tre landboforeninger

År	Den sundevedske Landboforening	Haderslev Amts Landboforening	Det blandede Distrikts Landboforening
1872	156	350	151 ¹⁾
1878	245	360	...
1885	225	350	135 ²⁾
1892	239	550	145
1897	315	660	168
1901	325	166	180
1906	372	750	236
1909	381	974	260

Anm.: 1) 1871.

2) 1886.

Kilde: Bilag 2.

Kundgjørelser.

—:—

Nabenraa Amts Landboforening

afholder

Generalforsamling og Gøstfest

paa Hotel „Phønix“

**Freddag den 19. Oktober,
Eftermiddag Kl. 2,30.**

Dagsorden:

Foretagelse af Bestyrelsesvalg i Stebet for de efter Tur fratrædende 3 Medlemmer: R. Clausen, E. F. Matthiesen og uberteagnebe Bjørndhauge, samt Beslutningstagelse i flere Foreningsanliggender.

Kl. 6:

Fælles Aftensbord

a 1 Mark pro Person.

Kl. 7:

Bal

for Foreningens Medlemmer med Damer og indførte Gæster.

Nabenraa, den 10. Oktober 1894.

J. S. Bjørndhauge.

Landboforeningerne afholdt først og fremmest dyrskuer og landbrugsfaglige diskussions- og foredragsmøder, men de fleste foreninger havde også et vist selskabeligt indhold, hvad annoncen fra Hejmdal 1894 viser. Særlig før dannelsen af de nationale organisationer var landboforeningerne ramme om nationalpolitiske manifestationer, hvad myndighederne ihærdigt søgte at forhindre.

Det ses af tabellen, at væksten i landboforeningernes medlemstal satte ind på forskellige tidspunkter. Den sundevedske Landboforenings medlemstal steg således kraftigt allerede i 1870-erne, det samme gjaldt for Den alsiske Landboforening. De to foreningers medlemstal stagnerede derefter i landbrugskrisens år frem til omkring 1890, hvor det atter kom i stigning. Haderslev Amts Landboforening og Den nordslesvigske Landboforening oplevede den største tilgang i perioden 1889-1898. Også her fortsatte stigningen efter 1900; det lave medlemstal i Haderslev Amts Landbofore-

ning i 1901 skyldtes, at foreningen var lammet af de tyske myndigheder og nær var ved at dele skæbne med Aabenraa Amts Landboforening, som måtte indstille sin virksomhed helt. I 1913 havde Haderslev Amts Landboforening 1104 medlemmer. Det blandede Distrikts Landboforening fik først for alvor nye medlemmer efter 1900 (se bilag 2).

Tilgangen til landboforeningerne kom altså først i Sønderborg amt og bredte sig derfra vestover. Dette mønster kan ikke være tilfældigt, når man sammenligner med husdyrtællingernes resultater, der viste, at væksten i husdyrbestanden foregik på samme måde. Men det er påfaldende, at væksten i landboforeningernes medlemstal begyndte nogle år før væksten i antallet af hornkvæg. Heri har man et klart vidnesbyrd for landboforeningernes centrale betydning for intensiviseringsprocessen.

I 1895 var Haderslev Amts Landboforening den største med 663 medlemmer, fulgt af Den nordslesvigske Landboforening med 518 medlemmer, Aabenraa Amts Landboforening med over 460, Den alsiske Landboforening med 441, Den sundevedske Landboforening med 267 og Flensborg og Omegns Landboforening med ca. 200; Det blandede Distrikts Landboforening lå sidst med 152 medlemmer¹⁰². Set i forhold til det område, de dækkede, lå Den sundevedske Landboforening imidlertid i spidsen, fulgt af Den alsiske Landboforening, mens Det blandede Distrikts Landboforening også på denne måde var mindst¹⁰³.

I alt havde de store landboforeninger, der alle var medlemmer af Fælleslandboforeningen, i 1895 ca. 2.700 medlemmer, i 1913 var dette tal steget til ca. 4.800, heri indgik også Als Nørherreds Landboforening. Ved krigsudbruddet i 1914 var det samlede tal nået op på ca. 5.500, dels ved fortsat vækst i de nævnte foreninger, dels ved tilgang af nye foreninger til Fælleslandboforeningen. De fem og et halvt tusinde var næsten halvdelen af Nordslesvigs landbrugere¹⁰⁴.

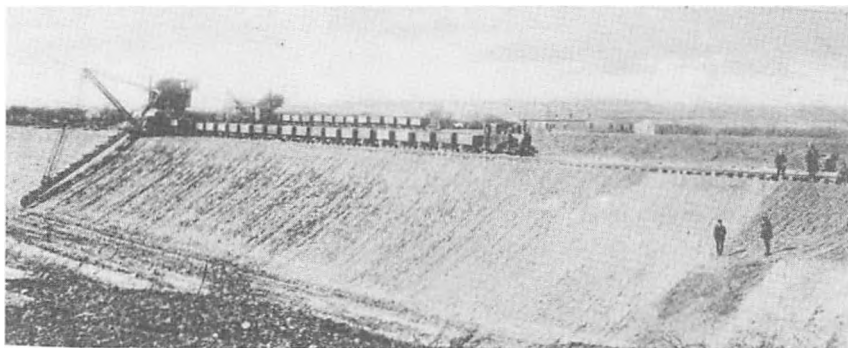
Dyrskuer og mødevirksomhed

Enhver landboforening med respekt for sig selv afholdt dyrskuer, men skuerne havde ikke lige stor betydning i alle foreninger. Mens Den sundevedske Landboforening kun holdt dyrskue hvert tredje år og Den alsiske Landboforening hvert andet år, tilstræbte alle de øvrige store landboforeninger at holde et dyrskue hvert år, og det aflystes kun, hvis der var nordslesvigsk fællesdyrskue, mund- og klovsygeepidemi eller lignende. Til erstatning for dyrskuerne holdt Den alsiske Landboforening hvert andet år produktudstillinger, eller man arrangerede sommerudflugter, der skulle kompensere for det underholdende element, der gik tabt, hvis der ikke afholdtes dyrskue¹⁰⁵. Den forskellige vægtning af dyrskuerne afspejler den

vægt, man i de enkelte områder tillagde kvægavlen. For den kødkvægproducerende landmand var det af stor værdi at kunne se, hvor de bedste tyre kunne fås, mens den mælkeproducerende var interesseret i ydelsen, og for ham var kontrolforeningerne det vigtigste redskab.

Dræning og mergling var jordforbedringsmetoder, som var kendt i det nordslesvigske landbrug allerede fra 1850-erne, men de fortsattes også i perioden 1880-1914. Billederne viser dræningsgravning på Ganderupgårds marker i Fole sogn i 1912 og mergellejet i Københoved, Skrave sogn ca. 1912 med gravemaskine og tipvognsbane. Det ses, at forbedring af jordens ydeevne krævede megen arbejdskraft. Fot. hhv. i Historiske Samlinger og Rødding lokalhistoriske arkiv (nederst).

Selv om dyrskuerne var landboforeningernes ansigt udadtil og krævede megen tid til forberedelse og store pengemidler til gennemførelse, var diskussions- og foredragsmøderne den vigtigste side af deres virksomhed, da det var ad denne vej, de landbrugstekniske fremskridt blev formidlet og de centrale problemer drøftet.

Omkring 1870 var det klart planteavlsspørgsmål, der optog foreningerne mest, særlig i de østlige foreninger – Haderslev Amts Landboforening, Den sundevedske Landboforening og Den alsiske Landboforening. Man kunne i disse kornavlende egne iagttage, at udbyttet var vigende. I Den sundevedske Landboforening konstaterede man: »Som Hovedårsag til Jordernes tiltagende Ufrugtbarhed blev det gjentagende fremhævet, at naar der vedholdende tages mere fra Jorden end der gives den, saa maa den forringes eller tabe i Frugtbarhed«. Specielt blev der peget på merglingens indflydelse: ved den første mergling, der havde fundet sted i 1850-erne og 1860-erne, var der blevet frigjort nogle i jorden hidtil bundne næringsstoffer, men de var nu opbrugt, og af samme grund gav andengangsmergling langt fra så god en virkning¹⁰⁶.

Det blev altså erkendt, at man var nødt til at indføre erstatningsdrift i et betydeligt større omfang end hidtil. Dette kunne ske for det første ved anvendelse af kunstgødning, og derfor blev dette emne, som påpeget tidligere, så centralt i de nordslesvigske landboforeningers drøftelser i 1870-erne. For det andet kunne husdyrholdet øges, hvorved der ville blive en større mængde staldgødning til rådighed. Formanden for Den alsiske Landboforening pointerede i 1873 nødvendigheden heraf meget skarpt: »Den gamle Methode at sælge Kornet fra Gaarden istedenfor at opfodre det var der jo ingen Tvivl om var aldeles forkastelig, der havde allerede flere Steder her paa Øen viist sig Tilbagegang i Udbyttet, og vilde dette maaske blive større efterhaanden som man kom længere fra Merglingen og Drainingen«¹⁰⁷.

I løbet af 1870-erne blev interessen for husdyrbrug derfor stadig stærkere i landboforeningerne, men den delte sig imellem på den ene side mejeribrugget og på den anden side kødkvægsproduktionen, således at første fik størst betydning i øst og sidstnævnte størst betydning i vest. På Als og i Sundeved drøftedes derfor fællesmejerierne intenst, med henvisning til fællesmejeriet i Pøl. Dette mejeris ledende person, gdr. Hans Chr. Grau, forviste tegninger over mejeriet og berettede om driften i Den alsiske Landboforening i samme år som mejeriet blev oprettet, 1865. Erfaringerne med dette mejeri må have været gode, for i 1869 påstod man i Den sundevedske Landboforening, at »Beboerne i Pøel faar 100 pro Cent mere ud af deres Køer nu end før Oprettelsen af Fællesmejeriet«, men der var også skeptiske røster¹⁰⁸.

Også gårdmejerierne søgte man at ophjælpe. Som tidligere nævnt ansatte flere landboforeninger P. V. Jensen som mejerikonsulent, og der afholdtes smørudstillinger¹⁰⁹.

I de andre landboforeninger – Den nordslesvigske Landboforening, Haderslev Amts Landboforening og Det blandede Distrikts Landboforening¹¹⁰ – var interessen for mejeribrug ikke så ensidig som på Als og i Sundeved. Konklusionen fra et møde i Haderslev Amts Landboforening i 1865 var, at kunne man få en kvægrace, »der hurtigere og lettere blev fede end dem vi nu have vilde Opdræt og Fedning, om ikke overgaa, saa dog staae ved Siden af Meieriet i Fordelagtighed«¹¹¹. Denne race fandt man som påvist i krydsning med korthorn. Dette drøftedes i foreningen i 1870 og allerede året efter blev det ved dyrskuet konstateret, at »af Kvæget viste det sig, at Korthornsrasen vinder mere og mere Indgang«¹¹². Fællesmejerierne var man kritisk indstillet overfor, fordi forpagterne beholdt affaldsmælken, som man ikke ville undvære til opfodringen. Udenfor Als-Sundeved vandt de da heller ikke større udbredelse¹¹³.

Som en følge af den øgede interesse for kvægbruget, hvad retning den end gik i, fik også foderspørgsmål en central placering, det gjaldt dels foderkager, dels roedyrkning¹¹⁴. Allerede i 1866 nævntes i Den sundevedske Landboforening, at »Flere Medlemmer havde allerede begyndt at indføre en Regelmæssig Ro[e]dyrkning«, men det var kun et fåtal, for 13 år senere måtte Wolff vedgå, at roedyrkingen ikke »ret havde hjemme her paa Egnen«, hvilket da også arealtællingerne viste¹¹⁵.

I den første halvdel af 1870-erne begyndte de nordslesvigske landboforeninger for alvor at tage fat på foredragsvirksomheden; hidtil havde man i første række afholdt diskussionsmøder, hvor de ledende lokale landmænd udvekslede erfaringer. I første omgang var det nordslesvigere, der holdt foredragene, som højskoleforstander Appel fra Rødding, lærer Oehlerich fra Broager, forstander Wiinsted fra Ågård landbrugsskole i Sydslesvig og gårdejer Mads Jensen fra Jægerup. Men fra 1880-erne optrådte hyppigere og hyppigere foredragsholdere fra kongeriget som N. Petersen, Ladelund landbrugsskole, Poul la Cour, Askov, senere statskonsulent Fr. Hansen sammesteds fra og mange flere. Det bliver derfor sjældnere at møde lokale landmænds ytringer om problemerne i landboforeningernes forhandlingsprotokoller, i vid udstrækning danner Den sundevedske Landboforening en undtagelse herfra; her holdt formanden C. P. Wolff og dyrlæge Thøisen fra Skodsbøl de fleste foredrag.

I denne forening satte man i 1885, efter at det vedvarende i kornprisernes fald var erkendt, »Landbrugets Rentabilitet« på dagsordenen. Herom udtalte Wolff ifølgte referatet: »Dette Thema er fortiden staaende overalt.

Gdr. C. P. Wolff (1842-1913), Gammelgab på Broagerland, var den mest fremtrædende personlighed i det nordslesvigske landbrug i intensiveringsfasen. Blandt hans mange tillidposter kan nævnes: formand for Den sundevedske Landboforening 1868-1908 og for Fælleslandboforeningen 1900-08. Fot. 1901 i Historiske Samlinger.

Her paa Egnen har vi hidindtil hovedsagelig havt vor Indtægt igjennem Kornsalg, men den oversøiske Kornproduktion har gjort at Korndyrkning her hos os ikke længere betaler sig ... enten maae vi gaae til Grunde, eller maae vi see om vi ved en forandret Driftsmaade kunde blive i Stand til at optage Concorencen ... Taleren opstiller et Regnskab over en Gaard med 60 Tdr. Land i 8 Marksdrift, 1 med Brak, 3 Græs og 4 Korn, og viser dermed at naar der kun avles 10 Fold Korn kan den ikke forrente sig, derimod nok naar der avles 15 Fold, bedre bliver det naar Brakken afskaffes og der skydes en Roemark ind istedetfor«. En tilhører indvendte, at man ikke kunne få en indtægt på 70 mark pr. tønde land græsning, men hertil svarede Wolff: »Græsmarken er ikke for høit ansat, om end Kørerne i Reglen kælver om Efteraaret kan der nok produceres $\frac{1}{2}$ Drittel Smør pr. Ko om Sommeren paa Græs og dette Smør samt det tilhørende Meierie Affald kan godt værdsættes til 70 Mk.«¹¹⁶.

Denne debat viser den principielle sammenhæng mellem prisudviklingen og landbrugets intensivering. I Den sundevedske Landboforening og Den alsiske Landboforening fortsatte man i det i 1870-erne lagte spor, mejeribrug. Hvilke overvejelser, andelsmejeriernes fremkomst gav anledning til, ses af den s. 57ff refererede diskussion i Den sundevedske Landboforening i 1885, hvor man for en bedrift med 14-16 køer regnede med et årligt merudbytte på 370 mark ved andelsmejerierne.

For at fremskaffe en kvægrace med så stor mælkemængde og fedtprocent som muligt nedsatte man i Den alsiske Landboforening og Den sundeved-

ske Landboforening kvægavlskommissioner, henholdsvis i 1881 og 1887. Man indkøbte tyre fra Angel, til Sundeved frem til 1899 således 52 angletyre og 13 nordslesvigske tyre, og der foranstaltedes særlige malkekvægsdyrskuer. På flere sådanne skuer i 1883 på Als blev der udstillet ialt 383 køer, 40 tyre og 61 kvier¹⁷. Det kan i denne forbindelse nævnes, at Den sundevedske Landboforening i 1899 afsatte et beløb på 500 mark til støtte til oprettelse af kontrolforeninger¹⁸. Selv om altså mælkeproduktionen så afgjort var i centrum i landboforeningernes virksomhed i Sønderborg amt, anbefalede det at opfede tyrekalvene og de køer, der måtte udsættes, da de høje kødpriser gjorde det indbringende¹⁹.

I de andre nordslesvigske landboforeninger kom mejeribruget og andelsmejerierne også til drøftelse, men ikke så indgående som i foreningerne i Sønderborg amt²⁰. Det var i højere grad kødkvægsproduktionen, der havde medlemmernes interesse, men denne interesse gav sig ikke på samme måde som i Sønderborg amt udslag i nye aktiviteter i forhold til 1870-erne. I Det blandede Distrikts Landboforening var det op gennem 1880-erne næsten udelukkende dyrskuerne, man beskæftigede sig med, men i denne forenings formålsparagraf stod det også direkte, at man skulle virke for kvægavlens fremme²¹. I Haderslev Amts Landboforening lagde dyrskuerne ligeledes beslag på megen tid. Ud over generalforsamlingen i foråret, der valgte dyrskuedommerne, og generalforsamlingen i efteråret, der angik foreningsanliggender, blev der afholdt et, højst to foredragsmøder om året. Aktiviteten steg dog mærkbart omkring 1890 og fremefter – sammenlign med udviklingen i medlemstallene. Nu holdtes 3-4 foredrag om året, heraf var et dog gerne ikke af faglig karakter. Også i Den nordslesvigske Landboforening holdtes ofte ikke-faglige foredrag, f.eks. historiske, men i Den sundevedske Landboforening, hvor der afholdtes 5-6-7 foredrags- og diskussionsmøder om året, var indholdet rent landbrugsfagligt. Den alsiske Landboforening holdt ud over 3-4 årlige foredragsmøder sommerudflugter²².

Ved siden af den øgede interesse for husdyrbrug, eller rettere i forlængelse af den, koncentrerede mange foredrag og diskussioner sig om sædskiftet og især roernes indplacering heri, brakmarkens afskaffelse og indførelse af veksellbruget. Roeavlens foregangsmand var Mads Jensen, Jægerup, der holdt en række foredrag herom i foreningerne i begyndelsen af 1880-erne²³. Inden for planteavlens fortsatte 1870-ernes drøftelser om anvendelse af kunstgødning²⁴. Endelig gav det voksende kreditbehov for landbrugerne sig udslag i foredrag herom ved Wolff og H. P. Hanssen²⁵.

Efter århundredeskiftet udbyggedes foredragsvirksomheden i foreningerne, ligesom aktiviteten i det hele taget var stigende, hvilket uden tvivl

skal ses i sammenhæng med det kraftigt stigende medlemstal. Som et eksempel kan nævnes Den nordslesvigske Landboforening, der i 1913 foruden generalforsamling afholdt 22 foredragsmøder, 2 markvandring og 3 landbrugskursus. De to sidstnævnte aktiviteter var helt nye, de såkaldte landbrugskursus var foredragsmøder, der strakte sig over flere dage. Det første afholdtes i 1910 i Den nordslesvigske Landboforening, og ideen bredte sig i de følgende år til de andre foreninger¹²⁶.

I 1895 havde foreningen afholdt 5 foredragsmøder, et dyrskue og en generalforsamling¹²⁷.

Foredragsvirksomheden bar 1900-1914 et stærkt præg af hjemlige kræfter, først og fremmest Fælleslandboforeningens konsulent fra 1907 Hans Hansen samt M. Refslund Poulsen; begge var uddannet på Landbohøjskolen i København. Foredragene og diskussionerne om mejeribrug, kvægfødding og roedyrkning fortsattes og videreudvikledes efter århundredeskiftet, specielt gjaldt dette også for emnet kunstgødning, idet der blev gjort talrige forsøg, hvorom mange foredrag blev holdt¹²⁸.

Et emne, der hidtil kun var berørt perifert, var svineavlen, der som tidligere nævnt begunstigedes af prisudviklingen. Fra midten af 1890-erne blev denne gren af den animalske produktion intenst drøftet i Den sundevedske Landboforening og Den alsiske Landboforening. På et møde i sidstnævnte forening i 1898 nævnte proprietær Jessen, Majbølgård, at svineavlen gav Als en årlig indtægt på 1½ millioner mark¹²⁹. Efter 1900 bredte interessen sig til de andre landboforeninger, dog ses Det Blandede Distrikts Landboforening ikke at have beskæftiget sig hermed. Svineavlsarbejdet søgtes lagt i faste rammer ved nedsættelse af udvalg og oprettelse af svineavlscentre¹³⁰.

De stigende kornpriser og korntolden gav sig udslag i en øget interesse for planteavlen, særlig i de østlige områder. Hans Hansen anbefalede, at man i de egne, hvor jordbunden var efter det, forandrede driften i retning af øget kornavl, der krævede mindre af den dyre arbejdskraft og kapital¹³¹. Han advarede dog imod ensidighed. I overensstemmelse hermed tilrådede Chr. Petersen, Dynt, i Den sundevedske Landboforening, at tredieårsgræsmarkerne blev indskrænket til fordel for korn, men uden at besætningerne formindskedes. Den fodermængde, der gik tabt, kunne erstattes af det prisbillige kraftfoder¹³².

Med intensivering af landbruget blev omsætningen større og bedriften mere uoverskuelig med hensyn til, hvilke led der betalte sig. Derfor var det vigtigt, at der blev ført regnskab, og der var da også i årene før verdenskrigen en begyndende interesse for regnskabsvæsenet. I 1905 afholdtes således i Den alsiske Landboforening et regnskabskursus, og i Den sundevedske

Landboforening dannedes i 1913 en regnskabsforening, der startede med 22 medlemmer¹³³. Det ses deraf, at interessen for at føre regnskab ikke var særlig udbredt. Et andet emne, der ligeledes vedrørte den enkelte landbrugers økonomi, var landbrugets kreditforhold, ikke mindst på grund af de stigende ejendomspriser. P. A. Callø holdt omkring 1910 en række foredrag om kapital og kredit; foredragene mundede gerne ud i vedtagelsen af en resolution til sparekasserne om »at imødekomme et tidssvarende Laanekrav fra Landbrugets Side«¹³⁴.

Landboforeningernes diskussions- og foredragsvirksomhed fra ca. 1870 til 1914 berørte således en række vitale problemer i det nordslesvigske landbrug, og den gav anvisninger til reformer. Skønt der ofte gik lang tid før flertallet af de nordslesvigske landmænd begyndte at følge de nye ideer, f.eks. roedyrkning, brakkens afskaffelse og kunstgødning, er betydningen af denne side af landboforeningernes virksomhed for intensiveringsprocessen åbenbar.

Det betød på ingen måde, at der ikke var kritik. I 1899 var der i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende en debat om »Vore Landboforeninger«, hvor to indsendere kritiserede foreningerne for passivitet, især med hensyn til foredragsvirksomheden. Man efterlyste flere praktiske tiltag som forsøg, plovprøver m.v. og rettede en skarp kritik mod »den saa meget omtalte Sommerfestivitet, der gaar under Navn af Dyrskue«. I Den sundevedske Landboforening, der mindst af alle havde grund til at føle sig ramt, ønskede man at imødegå kritikken, men Wolff gav udtryk for, at »Aldeles uberettiget var denne Kritik efter hans Mening dog ikke naar man saa at enkelte Foreninger indskrænkede deres Virksomhed til at holde Dyrskue og at disse kun vare Folkefester endog med Ringridning«. Han håbede, at kritikken førte til, at der blev »rørt op i Sagen«. Kritikkerne havde dermed fået i hvert tilfælde delvis tilslutning hos den mest markante personlighed i det nordslesvigske landbrug¹³⁵.

Fælleslandboforeningen for Nordslesvig

Et vist samarbejde mellem de store nordslesvigske landboforeninger havde der altid været, især i forbindelse med de såkaldte fælleslandbomøder, der afholdtes allerede før 1864 og efter dette år 1869 i Åbenrå, 1880 i Sønderborg, 1885 i Flensborg og 1890 i Åbenrå.

Det var på fælleslandbomødet i 1890, at forslaget om en sammenslutning eller fælleslandboforening blev rejst. Et år efter holdtes et møde i Åbenrå mellem formændene for de syv landboforeninger. Der forelå her tre vedtægtsforslag, det ene udarbejdet af formanden for Haderslev Amts Landboforening V. Mussmann, C. P. Wolff og H. P. Hanssen m.fl. Sidstnævnte

nærede store forventninger til en fælleslandboforening: der skulle være stående udvalg for hesteavl, kvægavl, mejerivæsen, uddannelse af unge landmænd m.v., der skulle ansættes to faste konsulenter i husdyrbrug og mejeribrug, og der skulle udgives et medlemsblad¹³⁶.

Der skulle gå lang tid, før disse forventninger bare tilnærmelsesvis blev opfyldt. Oprettelsen af fælleslandboforeningen voldte vanskeligheder. H. P. Hanssen nævnte i et brev til H. V. Clausen, at der var særinteresser at kæmpe imod, og »Hr. Mussmann viser sig over Forventning udygtig til at lade en sådan Forening løbe af Stabelen, hvad han jo var udset til«. Også ledelsen i Aabenraa Amts Landboforening skal have voldt problemer¹³⁷. Først i 1893 vedtog de enkelte landboforeninger på generalforsamlinger at tiltræde foreningen; den endelige oprettelse af Fælleslandboforeningen for Nordslesvig fandt sted den 29. september. Mussmann blev formand, C. P. Wolff næstformand og landbrugskandidat C. Wulff ansattes som lønnet sekretær.

Besværlighederne med at få foreningen oprettet lovede ikke godt for den kommende virksomhed, og den var i de første mange år da også yderst beskedent. Udover udgivelsen af et landbrugsblad, der vil blive omtalt nedenfor, var det eneste arrangement af betydning afholdelsen af et fælleslandbomøde i Haderslev i 1895. Der blev derfor hurtigt rejst kritik af Fælleslandboforeningen. Wolff udtalte således: »Fælleslandboforeningen havde ikke sat saa meget Liv i det nordslesvigske Landbrug, som man ved dens Oprettelse havde ventet«¹³⁸. I Den alsiske Landboforening ønskede flere, at Wolff var blevet formand¹³⁹.

Kritikken var rejst før landboforeningernes virksomhed blev mere eller mindre lammet af de tyske myndigheder. Den blev ikke og kunne ikke tages til efterretning, for i 1898 måtte man lade Fælleslandboforeningen hvile, fordi Aabenraa Amts Landboforening var blevet erklæret politisk af myndighederne og derfor ikke måtte stå i forbindelse med andre foreninger. I 1900 var det på tale at opløse Fælleslandboforeningen, men det blev nedstemt med 5 stemmer for og 8 imod; samtidig blev Wolff valgt til formand. Også i 1902 vedtog man, at foreningen foreløbig skulle forblive i ro. Først i 1907 genopstod Fælleslandboforeningen for Nordslesvig¹⁴⁰.

Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende blev foreningens eneste opgave indtil 1907. Nogle, sikkert ret få, landmænd havde tidligere holdt kongerigske landbrugsblade som »Vort Landbrug«, »Landmandsblade« og »Ugeskrift for Landmænd«. I årene 1880-84 havde realskolelærer Fr. Oehlerich, Broager, udgivet et nordslesvigsk landbrugsblad, »Nordslesvigsk Landbotidende«. Det var et fjortendagsblad med gårdmændene som målgruppe. »Nordslesvigsk Landbotidende« måtte imidlertid allerede i 1884 gå

ind med bladets fjerde årgang. Oehlerich var flyttet til København, og selv om han derfra fortsatte udgivelsen, mistede han så mange holdere i Nordslesvig, at bladet ikke kunne fortsætte¹⁴¹.

Også Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende skulle få problemer at kæmpe imod. Man havde regnet med, at 500 holdere straks ville melde sig, efter at første nummer var udkommet i april 1894 med Fælleslandboforeningens sekretær, landbrugskandidat C. Wulff som redaktør, men man fik kun 331. Forholdsvis mest udbredt var bladet på Sundeved, især Broagerland.

Nedenfor angives udviklingen i holdertallet frem til 1914. Det vil ses, at bladet først omkring 1908 fik en virkelig tilgang af abonnenter. Med fuld ret kunne Wulff ved sin fratræden som redaktør i 1900 bittert skrive: »det er lettere at trække en Kamel gennem et Naaleøje, end at overbevise Landmændene i Nordslesvig om Nødvendigheden af Sømmenslutning, Organisation og Landbrugslæsning«¹⁴².

Tabel 18. Omtrentligt antal holdere af Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1894-1914

1894	400	1901	215	1909	900	1912	1750
1895	300	1902	322	1910	1200	1913	2000
1897	350	1908	600	1911	1500	1914	2200

Kilder: Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1944, s. 198-204; Fælleslandboforeningen for Nordslesvigs arkiv, nr. 1.

I 1907 genoptog Fælleslandboforeningen sin virksomhed. Dette år ansattes Hans Hansen som landbrugskonsulent¹⁴³. I overensstemmelse med Fælleslandboforeningens målsætning om særligt at tage sig af planteavl, påbegyndte han afholdelsen af en række markforsøg med gødning, frø, såsæd, mergel og kalk m.v. forskellige steder i Nordslesvig. Der afholdtes af sådanne forsøg i 1907 40, herefter 53, 64, 80, 117, 106 og 144, i 1914 180. Resultaterne meddeltes dels i landbrugsbladet, dels i talrige foredrag om de »Stedlige Markforsøg«, ligesom forsøgsmarkerne blev besøgt af markvandringer, og afgrøderne fremvist på planteavlsudstillinger i forbindelse med dyrskuerne. Mest betydningsfuldt var konsulent Hansens foredragsarbejde, fra 1908 til 1913 holdt han mindst 235 foredrag i de store nordslesvigske landboforeninger. Hertil kom hans medvirken ved landbrugskurserne. I 1910 påbegyndte han jordbundsundersøgelser¹⁴⁴.

Fælleslandboforeningen forsømte ikke arbejdet for kvægavlen. I 1908 blev der valgt fællesdommere til landboforeningernes dyrskuer. I 1911

*Landbrugskonsulent, senere kreditfor-
eningsdirektør Hans Hansen (1880-
1957), var velforberedt til sit arbejde som
konsulent for Fælleslandboforeningen
fra 1907. Foruden praktisk landbrugsud-
dannelse havde han været elev på Tune
landbrugsskole og Landbohøjskolen i
København, forsøgsassistent på Askov
forsøgsstation og lærer på Give land-
brugsskole. Fra 1908 var han redaktør af
Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Ti-
dende. Forfatter til flere skrifter om det
nordslesvigske landbrug. Fot. fra 1907 i
den lille erindringsbog »Fra tidlig vår til
efterår«, 1957.*

nedsattes et tremandsudvalg med M. K. Gram, Københoved, som for-
mand. Udvalget skulle formidle et »Samarbejde i Kvægavl« mellem de
eksisterende kvægavlsforeninger, kontrolforeninger og tyreholdsforenin-
ger, og søge nye oprettet. Det blev vedtaget at ansætte en kvægavlskonsu-
lent, men han kom ikke i virksomhed før verdenskrigens udbrud. Det
lykkedes heller ikke at få afholdt fælleslandbomøde i 1912. Det måtte
aflyses på grund af mund- og klovsyge, og et til 1915 planlagt fælleslandbo-
møde satte krigen en stopper for. I 1914 holdt man dog et ungskue i
Sønderborg for rødt nordslesvigsk malkekvæg¹⁴⁵.

Landboforeningerne, myndighederne og Landbrugskammeret

Landboforeningerne fik aldrig et godt forhold til de tyske myndigheder.
Beretninger om gendarmers overvågning og opløsning af dyrskuemiddage
og foredragsmøder, forbud mod rigsdanske foredragsholdere, forbud mod
bortlodning ved dyrskuerne, beslaglæggelser af protokoller og medlemsli-
ster m.v. er mange¹⁴⁶. Disse chikanerier var til at leve med. Alvorligere var
det, da Aabenraa Amts Landboforening blev erklæret politisk i 1897 og
Haderslev Amts Landboforening i 1899. Herved lammedes de to forenin-
gers egen virksomhed: de skulle nu anmelde alle møder og medlemmer til
politiet, kvinder formentes adgang til foreningernes arrangementer, og
dyrskuer blev der ikke givet tilladelse til. De mange retssager kostede

penge. Endvidere blev Fælleslandboforeningen lammet, fordi politiske foreninger ikke måtte have indbyrdes forbindelse. Haderslev Amts Landboforening kom igang igen i 1903, men Aabenraa Amts Landboforening døde helt ud, i stedet stiftedes i 1906 »Fremad«¹⁴⁷.

I 1894 vedtog den preussiske landdag, at der skulle oprettes landbrugskamre i de preussiske provinser til varetagelse af landbrugets interesse i nært samarbejde med myndighederne. Der var altså ikke tale om uafhængige landboforeninger. Landbrugskammeret for provinsen Slesvig-Holsten blev oprettet i 1896. Det bestod af 80 medlemmer, valgt af de enkelte kredslande, og derfor kunne danske landbrugere sjældent vælges ind. Til driften ydede staten store tilskud, og enhver landbruger skulle betale en vis andel af sit nettoudbytte til Landbrugskammeret. I 1912 var denne sats 0,7%, hvilket for ejeren af en gård på 1200 mark Grundsteuerreinertrag ville sige 8,40 mark eller omtrent det dobbelte af, hvad et medlemskab af en dansk landboforening kostede. Med de store midler, i 1912 ialt 1,75 millioner mark, var det muligt at yde betydelige tilskud til forskelligt landbrugsfagligt arbejde, bl.a. til de eksisterende landboforeninger, såfremt disse ville tiltræde Landbrugskammeret.

Også de danske landboforeninger blev opfordret hertil. Ved at indsende vedtægter og ansøge om godkendelse som kredsforeninger kunne de få del i tilskuddene. På Fælleslandboforeningens bestyrelsesmøde den 10. oktober 1896 enedes man om at søge godkendelse; når man alligevel skulle betale, burde man forsøge at få noget ud af det. Enkelte frygtede, at man ville miste selvstændigheden, men i første omgang ville man afvente Landbrugskammerets svar. En lignende beslutning blev truffet på et delegeretmøde 12 dage senere. Det viste sig imidlertid, at Landbrugskammeret nok ville godkende de danske landboforeningers tilslutning, men som kredsforeninger var de stedlige tyske landboforeninger blevet valgt¹⁴⁸. De danske landboforeningers tilslutning skulle derfor finde sted med disse som mellemed. Tysk skulle være forretningsproget. Et forslag om, at de danske landboforeninger sammen med de tyske dannede fælles kredsbestyrelser, blev afvist. Disse betingelser var skrappe og tyder på, at man fra Landbrugskammerets side slet ikke har ønsket de danske landboforeningers deltagelse. Som påpeget af G. Japsen var forsøgene fra 1870-erne på at vinde den dansksindede befolkning for tyskheden ved et økonomisk samarbejde afløst af konfrontation også på dette område¹⁴⁹. Måske har man troet, at man ved at holde de danske foreninger borte fra de store statslige tilskud kunne få medlemmerne til at søge over i de tyske landboforeninger. Ved ikke at afvise tilslutning helt overlod Landbrugskammeret det til de danske landboforeninger at sige nej.

Amtsbanerne var et vigtigt led i den økonomiske vækst 1900-14, fordi transporten af personer og gods blev væsentlig lettere. Ikke mindst landbruget nød godt af amtsbanerne, der transporterede gødning, foderstoffer og maskiner til stationsbyerne og levende kvæg og svin samt mejerivarer og korn til afsætning sydpå. De første amtsbaner anlagdes i 1898, og i 1914 var amtsbanenettet på 347 km., statsbanenettet på 265 km. Billedet viser amtsbaneknudepunktet Arnum, hvorfra der gik tog i tre retninger. Fot. i Historiske Samlinger.

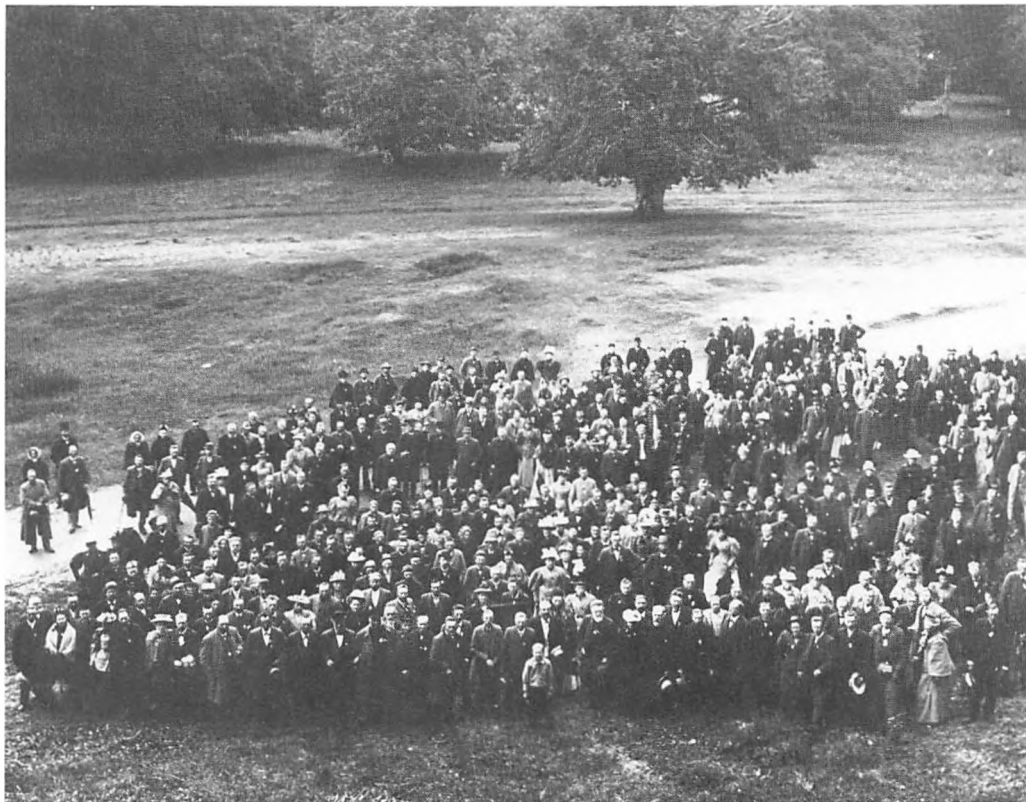
Den nordslesvigske Landboforening, Flensborg og Omegns Landboforening, Haderslev Amts Landboforening, Aabenraa Amts Landboforening og Det blandede Distrikts Landboforening sagde da også fra. Derimod fik Den sundvedske Landboforening, Den alsiske Landboforening og Als Nørherreds Landboforening tilslutning på de givne betingelser. Som årsag hertil nævnes, at der fra Sønderborg amt var valgt to, senere tre, repræsentanter til Landbrugskammeret, nemlig Wolff, Peter Grau og A. Blad, Mindebjerg¹⁵⁰. De tre foreninger fik kun yderst beskedne tilskud. I 1897 fik Den sundvedske Landboforening 100 mark til orneindkøb og denne forening og Den alsiske Landboforening fik i 1900 150 mark til dyrskuepræmier¹⁵¹. Disse beskedne tilskudsbeløb må ikke tages til indtægt for det synspunkt, at Landbrugskammeret var uden betydning for det nordslesvigske landbrug. Det modsatte var tilfældet, men det vil falde udenfor denne afhandlings rammer at komme nærmere ind herpå¹⁵².

Sammenfatning

Nordslesvig forblev frem til århundredeskiftet et relativt statisk samfund. Befolkningstallet faldt på grund af udvandringen, som blev så stor, fordi der ikke var alternative beskæftigelsesmuligheder i byerne, hvor håndværk og industri stagnerede. Landbrugets andel af befolkningen faldt mellem 1867 og 1895 derfor kun fra 61 til 58%. Efter århundredeskiftet ændrede dette sig noget; befolkningstallet steg atter, og frem til 1907 faldt landbrugets andel af befolkningen til 51%. Sammenlignet med danske og nørrejske forhold forløb udviklingen i retning mod industrisamfundet imidlertid meget langsomt. Landbrugets position som det absolut dominerende erhverv blev ikke røkket før 1914. Derfor kunne landbosamfundets dominerende sociale gruppe, de selvejende gårdmænd, opretholde sin position igennem hele perioden 1864-1914. Ændringerne i den sociale struktur var små. Jordfordelingen ændredes ikke, den relativt talrige gruppe af jævne gårdmænd ejede vedvarende omkring de 60% af landbrugsjorden. Det var denne gårdmandsstand, der gik foran i landbrugets intensiveringsproces.

Intensiveringen af det nordslesvigske landbrug danner et sammensat billede. Der var geografiske variationer med hensyn til dens starttidspunkt og omfang. Der var forskellige driftsformer: det overvejende kornproducerende, det overvejende kødkvægsproducerende og det overvejende mælke- og svineproducerende landbrug. Der var endelig en række »uvedkommende« faktorer, som spillede ind, f.eks. de tyske myndigheders politik over for de danske landboforeninger.

Udviklingen i retning mod en mere intensiv drift tog sin spæde begyndelse i årene omkring 1870¹. På det tidspunkt begyndte en erkendelse af erstatningsdriftens nødvendighed at brede sig, og det førte til en begyndende interesse for kunstgødning. Denne interesse blev udbredt over hele Nordslesvig, i hvert tilfælde hos de fagligt førende landmænd, men ellers skete den begyndende intensivering først og fremmest på Als og i Sundevad. Hidtil havde man i disse lerjordsområder haft store indtægter ved salg af korn, men udbyttet begyndte at vige som følge af jordens udpining efter at den første merglings virkninger ebbede ud. Foruden ved anvendelse af kunstgødning kunne en forøgelse af husdyrholdet og dermed af gødnings-

Det nordslesvigske landbrugs intensivering 1880-1914 skete med dansk landbrug som forbillede, gennem landbrugsblade, foredragsholdere nordfra og besøg på danske landbrugsskoler. Også nordslesvigske bønders besøg i Danmark var et led i denne formidlingsproces. Billedet viser et talstærkt besøg i Nordsjælland den 18.-24. juni 1896. Fot. i Historiske Samlinger.

mængden, afbøde dette. Fra 1873 til 1883 steg antallet af køer med 3% i Sønderborg amt. Den animalske produktion rettede sig imod mejeribrugget, der oprettedes derfor en række fællesmejerier; også gårdmejerierne blev forbedret. Der sporedes endelig i dette amt en øget interesse for landboforeningerne; de eksisterende fik en stor medlemstilgang, og der oprettedes adskillige nye.

I de øvrige områder af Nordslesvig, hvor jordens bonitet var mindre god og gårdene dårligere arronderet, betød kornavlens mindre, måske med undtagelse af Haderslev østeramt. I stedet havde fedning af kødkvæg stor betydning, større jo længere vestpå man kom, størst i marsken. Da største-

delen af jorden lå i græs, havde en udbyttenedgang mindre betydning, og i den udstrækning, den gav anledning til større interesse for husdyrholdet, gik denne i højere grad i retning af opdræt end i retning af mælkeproduktion.

Alt i alt gik udviklingen dog ikke hurtigt i 1870-erne, hverken i Sønderborg amt eller andre steder, men 1870-ernes betydning som en forsøgsperiode må ikke underkendes.

I 1880-erne satte landbrugskrisen ind med prisfald, kraftigst på korn, mindre kraftigt på kød og smør; især oksekødsprisens fald var beskedent. Derfor var der ingen tilskyndelse for de kødkvægproducerende landmænd til at lægge produktionen om til mejeribrug. Men det må fastholdes, at mælkeproduktionen også i disse områder fik et løft med andelsmejeriernes opkomst fra 1884 og fremefter. I de vestlige egne udvidedes husdyrholdet dog ikke så kraftigt og roerne fik derfor ikke så fremtrædende en plads i sædskiftet som på Als og i Sundeved, hvor man gik fra koppelbruget over i retning mod veksellbruget. Her gav kornprisfaldet anledning til en forcering af den allerede igangværende omlægning fra overvejende kornproduktion til overvejende animalsk produktion, i første række mælkeproduktion. Hvorledes denne omlægning påvirkede sammensætningen af landbrugets indtægter, kan ses i bilag 3, hvor der bringes regnskabsresultater fra en gård i Felsted sogn, der grænser tæt op til Sundeved.

Prisudviklingen var altså i 1880-erne hoveddrivkraften i intensiveringsprocessen, men der var også faktorer, som virkede hæmmende. For det første den kraftige udvandring med den deraf følgende mangel på arbejdskraft. For det andet den tyske agrarpolitik, der med protektionistiske foranstaltninger begrænsede kornprisfaldet, men dog ikke kunne hindre det. Også de animalske produkter nød fordel af beskyttelsespolitikken. Og for det tredje de begrænsede kreditmuligheder i landsdelen efter 1890. Alt dette medførte, at udvidelsen af hornkvægbestanden og roernes andel af landbrugsjorden i Nordslesvig ikke kunne holde trit med Nørrejylland.

Som refereret i indledningen var det Japsens opfattelse, at intensiveringens tidligere gennembrud på Als og i Sundeved skyldtes den forholdsvis mindre udvandring fra disse egne. Kapitaltabet som følge af udvandringen var derfor også mindre, og der var forholdsvis mere kapital til rådighed for produktionsomlægningen. Imidlertid har betydningen af dette kapitaltab som påpeget været overvurderet. Det har kun spillet en mindre rolle i forhold til prisudviklingen og de incitamenter, den gav landmændene i de forskellige egne. Hvor Japsen taler om »modernisering« og derfor gør spørgsmålet om intensiveringen af driften til et spørgsmål om udvikling eller underudvikling, foretrækkes det her at se intensiveringsprocessen som

et resultat af overvejelser hos landmændene om, hvad der betalte sig, og hvad ikke.

Dette synspunkt fører heller ikke til, at man »undervurderer« de vestlige egne landbrug. Som nævnt var antallet af kvæg set i forhold til jordens ydeevne større her end på Als og i Sundeved, og den megen handel med kvæg på markederne har også krævet en betydelig driftskapital og samvirken mellem de enkelte landmænd, omend af en anden art end østpå. Derimod krævede denne driftsmåde ikke så megen arbejdskraft som mejeribruget, og den aktivitet, som omlægningen førte med sig i Sønderborg amt, f.eks. i landboforeningerne, bredte sig ikke vestover med samme styrke. Undtaget herfra er andelsmejeriernes komme.

Efter århundredeskiftet og højkonjunktorens tilbagevenden skete der i alle egne en kraftig udvikling i retning af større intensitet i driften. I Sønderborg amt voksede svinebestanden allerede fra midten af 1890-erne meget kraftigt. Derimod afdæmpedes væksten i hornkvægbestanden, givetvis på grund af de bedre kornpriser, der ikke mindst blev fremmet af den fortsatte agrarbeskyttelse. Mod vest foregik frem til 1914 en kraftig vækst i kvægbestanden på baggrund af de ekstraordinært gode kødpriser. Oksekødsproduktionen havde stadig lige så stor betydning som mejeribruget, ja måske større. Men på begge områder var der fremgang, ikke mindst fordi korthornsracen passede fint for de landmænd, der foretrak et kompromis mellem mælkeydelse og fodeevne. Også væksten i svinebestanden blev betydelig i de vestlige egne, men nåede ikke på højde med Sønderborg amt.

Over hele Nordslesvig fik anvendelse af kunstgødning nu sit gennembrud, med betydelige forøgelse i foldudbyttet til følge, og en mekanisering begyndte. Landboforeningerne fik en stor tilgang af medlemmer, og det landbrugsfaglige oplysningsarbejde antog et hidtil ukendt omfang, efter at det lykkedes at få Fælleslandboforeningen for Nordslesvig til at fungere fra 1907.

I 1850-erne og 1860-erne havde Angel og Holsten været forbilleder for det nordslesvigske landbrug. Herfra kom kobbelbruget, merglingen, dræningen og bøttemejeriet. Endnu ved anlæggelsen af de første fællesmejerier omkring 1870 spillede holstenske forpagtere en rolle. Men snart skulle Danmarks landbrug overtage pladsen som læremester. Dette skifte sås tidligst i landboforeningerne, som derved kom til at spille en central rolle i intensiviseringsprocessen. Her oprådte fra 1880-erne hyppigere og hyppigere danske foredragsholdere og senere nordslesvigske konsulenter, der var uddannet på Landbohøjskolen i København. Skiftet blev klart markeret med andelsmejerierne, hvis udbredelse ikke standsede ved Kongeåen; det samme gjaldt få år senere kontrolforeningerne.

I perioden 1868-1910 besøgte ca. 1100 vordende nordslesvigske landmænd landbrugsskoler i kongeriget. På billedet fra Tune landbrugsskole ses elevholdet fra vinteren 1908-09, hvorfra fire sønderjyder kendes: Frederik Andersen fra Haderslev Næs, der som fanebærer understreger det nationale aspekt, under krydset Hans Schmidt, Ør. Lindet senere Kollund samt i forreste række Hans Nissen, Skodsbøl og Jes Philipsen, Avnbøl. Fot. i Historiske Samlinger.

At dansk landbrug blev det direkte forbillede bevirkede, at de nordslesvigske landmænd ikke blev nærmere knyttet til de tyske landbrugsfaglige organisationer, som for eksempel Landbrugskammeret. Den afhængighed, som kunne have udviklet sig heraf, og som ville være blevet farlig i national henseende, blev undgået. Hertil bidrog de tyske myndigheders holdning. Fra 1890-erne blev forsøg på at integrere de nordslesvigske landmænd i et økonomisk samarbejde afløst af nationalpolitisk konfrontation også på det økonomiske område. De eksisterende landboforeninger, sparekasser og andelsmejerier med videre forblev derfor uafhængige, styret alene af den nordslesvigske gårdmandsstand.

Selv om det danske landbrug var forbillede for det nordslesvigske, betød det ikke, at udviklingen i Nordslesvig forløb fuldstændig parallel med udviklingen i Danmark. Således vandt kun andelsmejerierne, ikke de andre andelsforetagender, indpas i Nordslesvig. Indkøbsforeninger for kunstgødning og foderstoffer døde ud, og et andelssvineslagteri blev aldrig

Selv om nordslesvigsk landbrug især var orienteret nordpå, var tysk landbrug dog langt fra uden betydning for landsdelen. I 1898 oprettedes således på initiativ af landråd v. Uslar »Die landwirtschaftliche Winterschule« i Åbenrå, som også besøgte af dansksindede karle. Skolens liv var præget af tyske akademiske traditioner, jævnfør elevernes studenteragtige huer. Fot. fra før 1914 visende lærere, elever og anskuel-sesmodeller, Historiske Samlinger.

etableret. Dette skyldtes i første række, at prisudvikling og afsætningsforhold ikke krævede så vidtgående en forædling som i Danmark. Men i øvrigt var de nordslesvigiske landbrugere næppe tilbøjelige til at give afkald på den del af deres selvstændighed, som lå i selv at kunne købe og sælge. Karakteristisk er i så henseende en udtalelse fra C. P. Wolff, der selv sad i ledelsen af mange landbrugsfaglige og kooperative sammenslutninger: »Han fandt, at Konsumentforeningerne i og for sig var en Uting, idet de forudsatte, at den Enkelte opgav en Del af sin Selvstændighed, og at de nærmest maatte betragtes som Overgangsled til sundere Handelsforhold. For Tiden havde Fabrikanternes og Handelsmændenes Ringe, paa hvilke Taleren nævnte flere Exempler, til en vis Grad nødvendiggjort Landmændenes Sammen-slutning«².

Den danske bevægelse 1880-1914

Den danske bevægelse havde fra begyndelsen i 1840-erne et stærkt islæt af gårdmænd. Nis Lorenzen, Lilholt i Halk sogn (1794-1860) øverst og Hans Nissen, Hammelev (1788-1856) nederst var sammen med Laurids Skau de mest fremtrædende, Lorenzen som stænderdeputeret og Hans Nissen som formand for Den slesvigske Forening. Efter henholdsvis litografi og træsnit efter et daguerreotypi i Sønderjyllands Historie IV, s. 203 og 282.

Den danske bevægelse indtil 1880

Fra ca. 1838 til 1864

For at få en fyldig forståelse af den danske bevægelses udvikling efter 1880 er det nødvendigt at følge dens historie ikke blot tilbage til 1864, men helt til 1840-erne, da den nationale konflikt tog sin begyndelse. Tiden før 1850 er ret intensivt beskrevet, men det har endnu ikke ført til en éntydig opfattelse af perioden. Så meget er sikkert, at P. Lauridsens forenkede nationalromantiske opfattelse – »Da Sønderjylland vaagnede« – ikke kan opretholdes. G. Japsen skitserede en ny helhedsopfattelse, der er refereret i indledningen. Men den har ikke opnået almen accept, bl.a. har A. Pontoppidan-Thyssen rejst indvendinger¹. Den vigtigste forskel mellem Japsens og Thyssens synspunkter er, at mens Japsen opfatter den nordslesvigske bondestand som en progressiv bevægelse i opposition til den tyskdannede overklasse, anser Thyssen den for at have været en passiv og konservativ gruppe, som skulle »vækkes« til national bevidsthed af folk uden for bondestanden².

Før 1848 fik den danske nationale bevægelse – hvis man tør tage betegnelsen »bevægelse« i anvendelse – kun betydning i Haderslev østeramt. Her begyndte i 1838 udgivelsen af »Dannevirke« ved P. Chr. Koch fra Haderslev, men bag ham stod de af den tyske romantik og Grundtvig inspirerede akademikere Chr. Paulsen og Chr. Flor fra Kiel. Deres bestræbelser rettede sig især mod at få indført dansk øvrigheds- og retssprog, hvor folkesproget var dansk. I dette krav mødtes de med en mod embedsmændene rettet bondeopposition i østeramtet; dens holdning var i første række socialt og ikke nationalt bestemt. Det ses af, at de større gårdmænd indvalgte deres egne folk i de rådgivende stænderforsamlinger, f.eks. Nis Lorenzen, Lilholt, der i 1836 og 1838 førte sprogsagen ind i stænderdebatten. Dette samarbejde fik tilført politisk kraft ved Hiort-Lorenzens brud med de holstenske liberale i 1840 og hans provokation i stænderforsamlingen i 1842, hvor han »talte dansk«. Resultaterne var møderne på Skamlingsbanken i 1843 og 1844 og Den slesvigske Forening, der blev stiftet i juni 1843 og fik knap 500 medlemmer, i første række gårdmænd fra Haderslev

østeramt³. I 1844 kom Den slesvigske Forening i konflikt med kongen i sprogsagen, hvilket var særdeles farligt, da kongetroskaben var et meget vigtigt led i de nordslesvigske bønders politiske tankegang⁴. En modbevægelse fik da også i østeramtet stor tilslutning; dette viser mere end noget andet, hvor spinkel tilslutningen til den danske bevægelse var før 1848⁵.

I de andre egne af Nordslesvig var der i landdistrikterne ingen nævneværdige dansk-nationale bestræbelser før 1848. På Als sluttede hertugen af Augustenborg efter udsendelsen af det åbne brev om arvegangen i hertugdømmerne i 1846 sig helt til den slesvig-holstenske bevægelse, og det bestående sociale og sprogpoltiske modsætningsforhold mellem ham og de alsiske bønder fik dermed en vis national-politisk dimension. Derimod mødte man i Slogs herred mellem Åbenrå og Tønder en udbredt tilslutning til den slesvig-holstenske bevægelse blandt de større ejendomsbesiddere, der stod i økonomisk forbindelse med Sydslesvig og som ikke befandt sig i noget modsætningsforhold til de stedlige embedsmænd⁶. Det bevægede forår 1848 og den efterfølgende treårskrig 1848-1850 ændrede billedet; da den slesvig-holstenske bevægelse trods alle forsøg på det modsatte kom til at fremstå som en mod den danske konge vendt revolutionær bevægelse, sagde flertallet af nordslesvigerne fra og sluttede for en stund op om den nationale bevægelse⁷.

I tiden mellem de to slesvigske krige var indstillingen i den nordslesvigske landbefolkning til den nationale bevægelse udpræget passiv; ledelsen af de danske bestræbelser overgik til de national-liberale embedsmænd⁸. En undtagelse fra dette generelle træk var den grundtvigske bevægelses fremgang i Haderslev vesteramt og enklaverne, hvortil for de sidstnævntes vedkommende yderligere kom, at deres befolkning som de eneste sønderjyder fik del i junigrundlovens politiske rettigheder, bl.a. valget, som følge af enklavernes direkte tilhørsforhold til kongeriget⁹. Grundtvigianismen havde allerede i 1840-erne fået tilhængere i enklaverne, hvor den støttedes af Knud L. Knudsen fra Trøjborg, der en overgang havde Chr. Kold som huslærer. I tiden mellem krigen bredte den sig til Agerskov sogn og omegn, særlig Bovlund. Her blev der allerede fra 1852 afholdt folkemøder i Mandbjerg skov og på Hyholm, og 1855 stiftedes et »Dansk Samfund«. Desuden var bevægelsen stærk på Røddingegnen, hjulpet frem af højskolen i Rødding og H. Sveistrup, der var præst fra 1861. Fra disse grundtvigske kredse søgte man uden held at rejse kritik af det danske embedsmandsstyre i Sydslesvig¹⁰.

Fra 1864 til 1880

Efter fredsslutningen i Wien i oktober 1864 måtte Danmark som bekendt afstå Slesvig, Holsten og Lauenborg til Preussen og Østrig, og naturligvis virkede nederlaget lammende på den danske bevægelse i Nordslesvig¹¹. På den anden side var situationen ikke helt uden muligheder, idet hertugdømmernes statslige tilhørsforhold ikke var definitivt afgjort ved Wienerfreden; foreløbig besatte østrigerne Holsten og preusserne Slesvig. Den eksisterende rivalitet mellem disse to magter om dominansen i et tysk forbund udløstes 1866 i krig. Preussen vandt; i fredstraktaten mellem de to lande, indgået i Prag i august 1866, blev det derfor i § 5 bestemt, at østrigernes rettigheder i hertugdømmerne skulle afstås til Preussen. Men på foranledning af kejser Napoleon 3. af Frankrig var der til denne paragraf indsat følgende vigtige tilføjelse: »... mit der Massgabe, dass die Bevölkerung der nördlichen Distrikte von Schleswig, wenn sie durch freie Abstimmung den Wunsch zu erkennen geben, mit Dänemark vereinigt zu werden, an Dänemark abgetreten werden sollen«¹².

Dette vakte naturligvis hos de dansksindede nordslesvigere et stærkt håb om genforening. Det blev kraftigt manifesteret ved valget til det nordtyske forbunds grundlovgivende forsamling i februar 1867, hvor der viste sig at være et stort dansk flertal nord for linjen Flensborg (inklusiv) – Tønder (eksklusiv). Endvidere kom § 5 til at betyde, at selvbestemmelsesretten blev de danske nordslesvigeres politiske mål; det slesvigiske spørgsmål blev et nordslesvigsk spørgsmål.

§ 5 havde imidlertid tre klare svagheder: der var ikke fastsat nogen frist for dens fuldbyrdelse, der var ingen nærmere definition af det område, inden for hvilket afstemning skulle finde sted, og der var intet nævnt om, hvem der fik retten og skulle rejse kravet – nordslesvigerne, Danmark eller Østrig. Den preussiske regering fik på denne måde mulighed for at knibe udenom. Det blev derfor en naturlig politik for den danske bevægelse at skabe opmærksomhed omkring Preussens manglende opfyldelse af forpligtelsen og protestere mod indlemmelsen i Preussen, der havde fundet sted i januar 1867 uden hensyntagen til Nordslesvigs særstilling¹³.

Denne *protestpolitik* førtes med mange midler. Hans Andreasen Krüger og Nicolai Ahlmann, fra september 1867 kun Krüger, benyttede deres rigsdagsmandater til at gøre opmærksom på Nordslesvigs særlige stilling, og det skete i et fortroligt samvirke med den danske regering¹⁴. Derimod indtog de to politikere ikke deres pladser i den preussiske landdag, hvortil de også var blevet valgt, for her krævedes nemlig, at de valgte aflagde ed på

den preussiske forfatning. Man var af den opfattelse, at en edsaflæggelse ville betyde anerkendelse af Preussens annekktion af Nordslesvig.

Som en følge af annekktionen blev de dansksindede embedsmænd, især præster, lærere og sognefogder, afkrævet ed til kongen af Preussen. Stillet over for denne fordring valgte mange at tage deres afsked, således 27 ud af 44 danske præster, men holdningen var ikke ens i de forskellige egne af Nordslesvig. I Haderslev vesteramt og de tidligere enklaver nægtede så godt som alle at aflægge eden, men på Als aflagde alle præster på nær tre eden; deres motivation for at blive var, at befolkningen ikke kunne være tjent med, at der i stedet kom fjendtligt indstillede embedsmænd¹⁵. Herved var der lagt et geografisk mønster, som genfindes i de kommende stridigheder om den rette politiske taktik.

Indlemmelsen i Preussen betød tillige, at de værnepligtige årgange blev indkaldt til sessioner, de første i januar 1867. For at undgå den treårige preussiske tjenestetid med mulighed for at skulle kæmpe imod Danmark, valgte et stort antal værnepligtige – i 1867 alene 5-8000 – at udvandre til kongeriget efter at have opteret for Danmark. Optionsbestemmelserne i Wienerfreden gav de beboere i hertugdømmerne, der ønskede dansk statsborgerskab, ret til at optere for Danmark indtil seks år efter fredsslutningen. Alle, der havde haft indfødsret i det gamle danske monarki i 1864, beholdt denne såvel i Danmark som i hertugdømmerne. Den sidste bestemmelse gav mulighed for modstridende fortolkninger hos henholdsvis den danske og den preussiske regering. I vinteren 1868-69 blev de to regeringer imidlertid enige om, at alle, der havde opteret for Danmark og var udvandet før 1. marts 1869, fik lov til at vende tilbage til Nordslesvig og tage ophold der, såfremt deres adfærd ikke gav myndighederne anledning til at udvise dem. I 1872 opnåede regeringerne enighed om, at de indtil 16. november 1870 udvandrede fik samme rettigheder. Der fandtes således et betydeligt antal danske statsborgere i Nordslesvig, og dette tal blev stadig større, fordi børnene også regnedes som danske statsborgere¹⁶. En stor gruppe sad altså på regeringens nåde og var afskåret fra de statsborgerlige rettigheder, bl.a. valgretten, og de måtte forholde sig helt passive i politisk henseende.

Embedsmændenes edsvægring og de værnepligtiges udvandring og option var en følge af den tillid, man nærede til, at tiden under preussisk herredømme ville blive kort, da § 5 lovede en folkeafstemning. På denne måde fik paragraffen også negativ indflydelse på den danske bevægelses styrke, fordi Preussen ikke opfyldte bestemmelsen.

Det var som nævnt Frankrig, der fik indsat bestemmelsen om folkeafstemning i Pragfreden, og dette land var den eneste magt, der kunne

forventes at ville tage aktive skridt for at få den gennemført. I krigen 1870-71 led Frankrig nederlag til Preussen, men i Nordslesvig medførte dette ikke nogen ændring af den hidtil førte politik, selv om forudsætningerne for den i høj grad var smuldret. J. P. Junggreen, der var en af de ledende i den danske bevægelse, skrev i maj 1871: »– Netop nu, da Udsigterne kunne være smaa nok, gjælder det om bestemt at fastholde vort Standpunkt. Hvor vi ikke troe at kunne udrette noget, da foretrækker jeg, at vi forholde os reent passive. Begynde vi først at gaa paa Accørd med Tyskheden og Preusserdømmet, da er vi kommen ind paa Glidebanen, der snart vil føre os i Afgrunden«¹⁷.

I rigsdagen fortsatte Krüger derfor sin protestpolitik. Hans optræden her vakte undertiden bestyrtelse i danske regeringskredse, og da det i 1877 lykkedes Krüger at få stillet en interpellation om § 5 i rigsdagen, søgte man uden held fra den danske regering at stoppe hans forehavende; den danske gesandt i Berlin måtte oplyse den tyske rigskansler, at den ikke havde noget med sagen at gøre og at den ikke kunne styre Krüger. Men hjemme i Nordslesvig vakte Krügers optræden jubel¹⁸.

En anden følge af den fortsat rent protestbetonede politik var, at det ikke lykkedes at organisere de dansksindede vælgere politisk. Det skortede ikke på forsøg i den retning. Allerede i 1866 var tanken fremme, men mødte afvisning. I juni 1870 blev det besluttet at stifte en »Dansk Folke- og Vælgerforening«, der til formål havde § 5's fuldbyrdelse. Initiativet, der synes udgået fra Åbenrå, blev standset af krigen med Frankrig. Efter krigen blev tanken om en masseorganisation skrinlagt, og i stedet søgte man at danne et centralt udvalg af fremtrædende mænd fra de forskellige egne. Dette udvalg skulle hjælpes af et tillidsmandsnet. Denne løse organisation kom til at virke et par år, men gik så i opløsning. I 1876 søgte fremtrædende personer fra Haderslev at etablere en folkelig organisation, der skulle hedde »Den nordslesvigske Forening«, men heller ikke den blev til noget, bl.a. fordi H. R. Hiort-Lorenzen, der var den centrale person i dette initiativ, blev nødt til at udvandre for at undgå udvisningsordren¹⁹.

Man må imidlertid ikke tro, at den manglende organisering betød, at der ikke var noget politisk samvirke: »Naar et Spørgsmaal trængte sig paa, saa var det ikke ved Organisationen paa Forhaand givet, at den og den skulde tage sig af det, nej, den som saa, hvor Tampen brændte, spændte for og kørte hen til den nærmeste Bykonge og tog ham med til den næste«²⁰. Det politiske samarbejde var der altså, det var blot ikke formaliseret.

I tilslutning hertil må nævnes den danske presse og dens betydning for kontakten mellem de nationale førere og vælgerne, men det var en kontakt, der gik ovenfra og nedefter. Den manglende organisering betød uden tvivl,

at vælgerne blev mere passive end det set fra et dansk synspunkt var godt. Når det ikke kom til nogen politisk organisering før 1888, var der givetvis flere årsager hertil. Krügers og hans venners modstand mod planerne spillede sikkert den største rolle: »De har ikke kjendt Krüger og det Tryk, han lagde paa enhver fri Rørelse. Han dominerede i den Grad, at alle Organisationsforsøg – af hvilke jeg har gjort flere – maatte strande, saa længe han levede, paa hans Uvillie mod at have nogen Bestyrelse ved sin Side« skrev Hiort-Lorenzen senere til H. P. Hanssen²¹.

Krüger har selv i sit »politiske testamente« fra 1880 indrømmet sin enevældige stilling: »jeg som det eneste Medlem i Rigsdagen ubrødelig fastholder mit Program, i Medfør af hvilket jeg personlig ved den Bemyndigelse, Folket indtil Grændsen Syd paa [har givet mig], ufravigelig følger min Politik, da jeg ikke deler Magten med nogen anden, og der finder ingen constitu[tio]nel Afgjørelse af det nordslesvigske Spørgsmaal Sted, uden at den maa her forfatningsmæssig være con[tra]signeret af mig«²². Måske har det ikke været Krüger alene, men også en modstand hos de nævnte »bykonger«, der hindrede organisationsdannelserne, også deres selvbestaltede lederpositioner kunne trues af en organisering.

I 1878 ophævede Preussen og Østrig § 5, og året efter blev dette bekendtgjort. Krüger opgav ikke genforeningshåbet, og anså heller ikke en ændring i den politiske taktik for nødvendig: »og med Udsigten for Øie, at den Politik, jeg er Bærer af, vil overleve Magtherredømmets Jern- og Blods-Politik, styrkes vi til at fortsætte Kampen, det vil sige, opretholde vor tractatlige Krav, [og] forresten taalmodig oppebie Tiden« – altså stadig forholde sig passiv²³. Krügers passivitet blev efterhånden mange af de politiske ledere for meget, men så længe han levede, kom oppositionen ikke offentligt frem, men at den fandtes, fremgår af det overleverede brevstof²⁴.

Efter Krügers død i 1881 kom modsætningerne op til overfladen; striden drejede sig navnlig om, hvorvidt det var betimeligt vedblivende at nægte at aflægge eden til landdagen. Disse stridigheder forhindrede den organisationsdannelse, der nu var mere nødvendig end nogen sinde. Som nævnt havde der omkring embedsmændenes edsaflæggelse i 1867 vist sig en skillelinje mellem øst og vest. Den kom til at gå igen i striden om landdagsmændenes edsaflæggelse²⁵. Edsaflæggerne, som op gennem 1870-erne og begyndelsen af 1880-erne var blevet stadig flere, mente, at man ved at deltage i lovgivningsarbejdet kunne virke til gavn for den dansksindede befolkning. Heroverfor hævdede edsnægterne, at § 5 trods ophævelsen stadig gav nordslesvigerne en »trediemandsret«, og at man ved at aflægge eden ville fraskrive sig denne²⁶. Særlig skarp blev striden efter, at Hans

Lassen i 1882 aflagde eden som landdagsmand, og først i slutningen af 1880-erne kunne striden siges at være endt med edsaflæggernes sejr. I 1888 vandt disse nemlig flertallet også i Haderslev kreds, da Gustav Johannsen blev valgt til landdagsmand sammen med Hans Lassen i Åbenrå-Sønderborg-kredsen. Begge aflagde eden. 1888 var også det år, hvor der i Vælgerforeningen blev skabt en varig politisk organisationsdannelse, se herom s. 138ff. Men modsætningen mellem det, der herefter blev kaldt for protest- og forhandlingstilhængere, vedblev frem til 1914²⁷.

Fra han blev valgt til rigsdagsmand i 1867 og indtil sin død i 1881 var gård- og møllejer Hans Andreasen Krüger fra Bevtoft (til venstre) en næsten enevældig leder af den danske bevægelse. Således modsatte han sig en organisering af vælgerne. I rigsdagen søgte han ved enhver lejlighed at gøre opmærksom på Preussens manglende opfyldelse af paragraf 5. I landdagen gav han derimod ikke møde, da han nægtede at aflægge ed på forfatningen. Gårdejer Hans Lassen fra Lysabild (til højre) fandt derimod, at det var bedst at aflægge eden og få mulighed for at øve indflydelse på lovgivningsarbejdet. Hans synspunkt sejrede i 1888. Hans Lassen var rigsdagsmand 1881-84 og landdagsmand 1875-96. Fot. i Historiske Samlinger.

Valgene til den tyske rigsdag 1871-1912

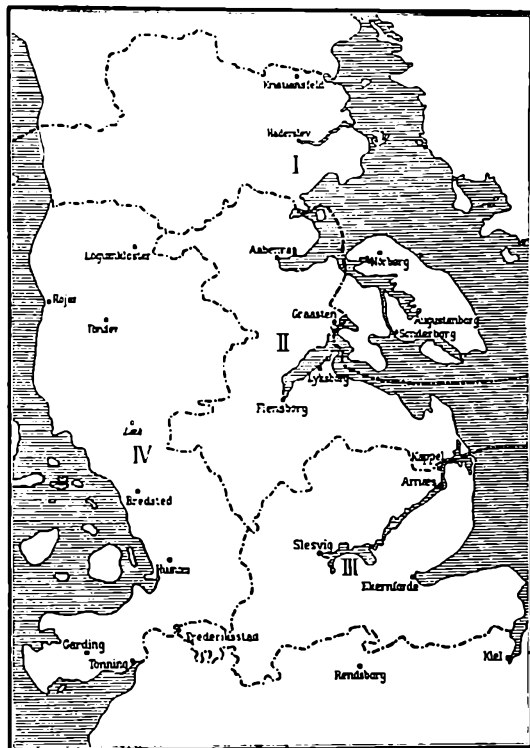
Valgtallene er blandt de bedste kilder til udviklingen i det nationale styrkeforhold. Valg afholdtes med få års mellemrum, og eftersom en folkeafstemning var den måde, hvorpå man i den danske bevægelse ønskede det nordslesvigske spørgsmål løst, tillagdes valgresultaterne stor betydning, også af den tyske modpart i den nationale konflikt¹. Der er dog visse usikkerhedsfaktorer ved valgtallene.

De ialt 397 medlemmer af den tyske rigsdag, herunder de fire fra det tidligere hertugdømme Slesvig, valgtes ved flertalsvalg i enkeltmandskredse. Kandidaterne skulle opnå absolut flertal for at være valgt, fik ingen det, blev der afholdt omvalg mellem de to kandidater, der havde fået flest stemmer i første omgang². Fra og med valget i august 1867 havde de fire slesvigske valgkredse den afgrænsning, som vises på figur 7. Ved februarvalget i 1867 havde inddelingen været en anden. 1. kreds omfattede da Haderslev og Åbenrå kredse, mens 2. kreds udgjordes af Sønderborg og Flensborg kredse. Det lykkedes derfor at få valgt to danske kandidater, Krüger og Ahlmann, men ved valget i august faldt den sidstnævnte som følge af valgkredsomlægningen, der indebar, at de to danske højborge Haderslev og Sønderborg kredse blev lagt sammen til én kreds. Herefter lykkedes det i 2. kreds kun at vælge en dansk rigsdagsmand i 1881, da Gustav Johannsen sejrede over en tysk kandidat ved omvalget.

Den nye valgkredsinddeling havde uden tvivl en negativ indflydelse på det danske stemmetal, fordi de danske stemmer var spildte i Tønder og Åbenrå kredse med den gældende valgmåde, der ikke opererede med tillægsmandater. Den direkte tilskyndelse, der ligger i at samles om en kandidat med udsigt til at blive valgt, savnede man. Resultatet udeblev ikke. Fra 1867 til 1881 var ændringerne:

	Fald i danske stemmer	Fald i vælger- tallet	Stign. i antal passive vælgere
Haderslev og Sønderborg kredse	6620	6160	503
Åbenrå kreds og den nord- lige del af Tønder kreds	4012	2797	2065

Figur 7. De fire slesvigske valgkredses afgrænsning fra valget i august 1867 til 1912.

Kilde: Lund Den politiske og nationale Udvikling, s. 41.

Mens tilbagegangen i det danske stemmetal i perioden 1867-81 i Haderslev og Sønderborg kredse i hovedsagen hang sammen med et fald i vælgerantallet, skyldtes de danske tab i Åbenrå og Tønder kredse altså i høj grad, at danske vælgere blev passive. Nogen overgang til at stemme tysk kan kun i begrænset udstrækning have fundet sted, da antallet af tyske stemmer i de to kredse tilsammen faldt med 850³. I 1881, hvor Johannsen som nævnt kom på omvalg og blev valgt, steg det danske stemmetals andel af det samlede vælgertal i Åbenrå kreds' landdistrikter fra 39 til 48%⁴.

Valgretten tilkom alle mandlige, tyske borgere, der var fyldt 25 år, og som ikke stod under formynderskab, ikke var under konkurs, ikke inden for det sidste år havde modtaget fattigunderstøttelse fra det offentlige, og ikke på grund af domfældelse var frataget de borgerlige rettigheder⁵. De danske statsborgere havde ikke mulighed for at afgive deres stemmer, men heldigvis kan der for enkelte år foretages skøn over størrelsen af den danske vælgerandel, såfremt de havde haft valgret, se herom s. 118ff.

Valgbehandlingen var hemmelig, men da valgdistrikterne gennemgående var små, og da det ikke var forbudt at føre regnskab med, hvem der havde stemt, var det i reglen muligt at fastslå, hvordan de enkelte havde stemt, i hvert tilfælde i de mindre valgdistrikter⁶. Det var muligt at udøve valgtryk, og der findes mange beretninger om tyske forsøg herpå⁷. Det er umuligt at afgøre, hvor meget hold, der har været i anklagerne, men det faktum, at de blev troet, gør, at denne faktor må tages i betragtning, ikke mindst fordi der var en mængde økonomisk afhængige vælgere. Valgtryk fra dansk side kan naturligvis ikke udelukkes.

Valgene i 1867

De første gange, nordslesvigerne fik mulighed for at bekende deres nationale sindelag, var ved valget til det nordtyske forbunds forfatningsgivende forsamling den 12. februar 1867 og ved valget til forbundets første ordinære rigsdag den 31. august samme år. De to valgs betydning lå først og fremmest i, at de trak en skarp grænse mellem områder, hvor henholdsvis dansk og tysk sindelag var i flertal; denne grænse gik fra Flensborg (inklusive) i øst til Tønder (eksklusiv) i vest. Nord for denne linje var der dansk flertal.

Der var, som det ses af kortet, kun få områder med tysk flertal nord for »afstemningslinjen af 1867«, nemlig Løgumkloster flække og Ravsted sogn. Omvendt var der syd for linjen kun dansk flertal i Karlum og St. Laurentius sogne. Nord for afstemningslinjen blev der ialt afgivet 25.983 danske og 6.970 tyske stemmer ved valget i februar. Deres fordeling på de enkelte amter fremgår af tabel 19:

Tabel 19. Februarvalget 1867

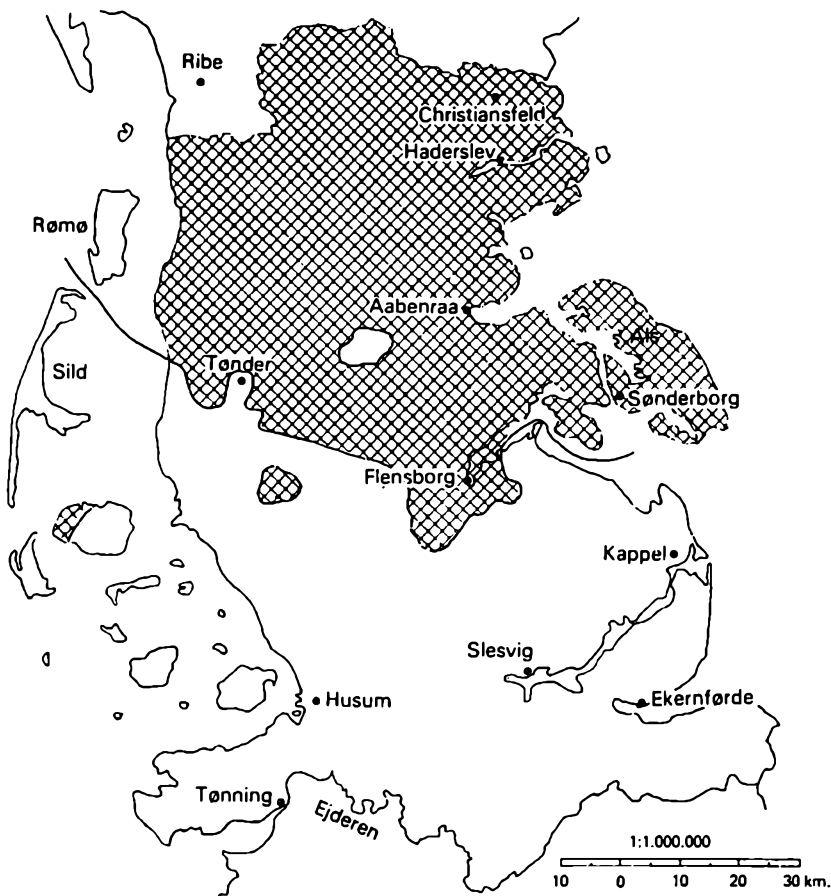
	Antal vælgere	Danske stemmer		Tyske stemmer
		Danske stemmer	i % af vælgere	
Haderslev kreds	13.977	9.905	70,9	1.675
Åbenrå kreds	6.408	3.915	61,1	1.338
Sønderborg kreds	7.930	6.003	75,7	916
Af Tønder kreds	5.079	3.074	60,5	760
Af Flensborg kreds	4.410 ¹⁾	3.086	41,6 ²⁾	2.281
I alt n.f. linjen	37.804	25.983	65,4	6.970

Ann.: 1) Fra Flensborg kreds er vælgertallet fra distrikterne Bov, Hanved, Adelby-Rylskov-Veseby og Fiskergård-Duborg ikke oplyst.

2) De i note 1 nævnte distrikter indgår ikke i denne beregning.

Kilde: Lassen, s. 333-37.

Figur 8. Område med dansk flertal ved februarvalget 1867.

Kilde: Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt, I, Åbenrå 1978, s. 277.

Valget i august 1867 var i alt væsentligt en bekræftelse af februarvalgets resultater.

Rigsdagsvalgene 1871-1912

Valgene i 1867 kan ikke anvendes som udgangspunkt for en analyse af udviklingen i det nationale styrkeforhold frem til 1912 i mindre områder, fordi inddelingen i stemmeoptællingsdistrikter (der ikke må forveksles med

valgkredsene) blev ændret før det næste valg i 1871. Her anvendes H. V. Clausens inddeling af Nordslesvig i 15 områder fra 1894, som fremgår af figur 9. De 15 områder benævnte Clausen således⁸:

1. Haderslev østeramt, nordenfjords
2. Haderslev østeramt, søndenfjords
3. Haderslev østeramt, jernvejs sognene
4. Haderslev vesteramt, Røddingegnen
5. Haderslev vesteramt, Toftlundegnen
6. Haderslev vesteramt, Hvidding herred
7. Tønder nørreamt, enklaverne
8. Arrild og Nr. Løgum sogne
9. Tønder nørreamt, Slogs herred m.v.
10. Åbenrå amts vestland
11. Landet omkring Åbenrå fjord
12. Landet ned mod Flensborg fjord
13. Sundeved
14. Als Sønderherred
15. Als Nørherred

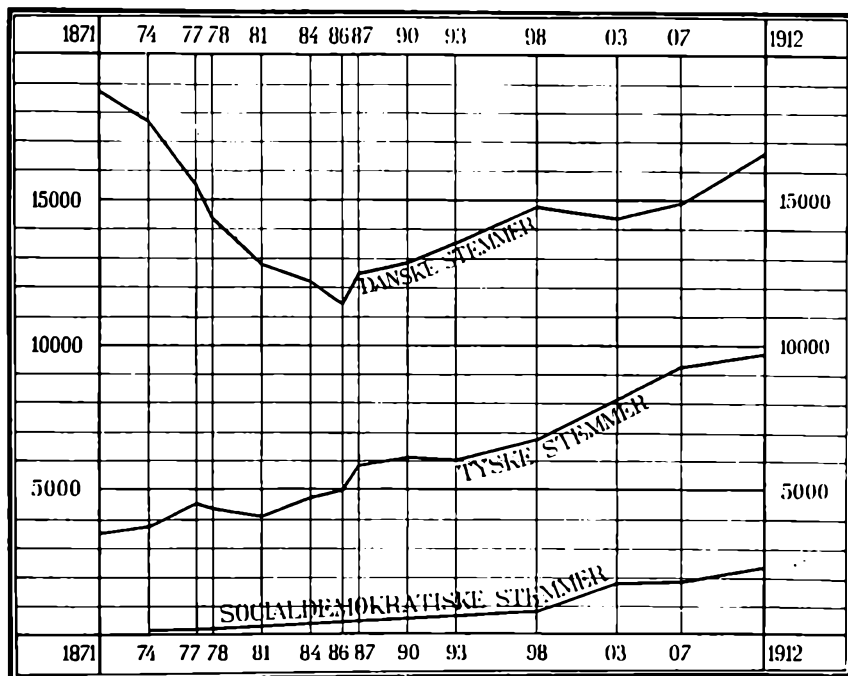
Figur 9. H. V. Clausens inddeling af Nordslesvig i 15 områder.

Købstæderne medtages ikke i hovedanalysen, men deres udvikling vil blive behandlet kort. Derimod medtages de såkaldte flækker – Christiansfeld, Nordborg, Augustenborg og Løgumkloster. Dels var de betydeligt mindre end købstæderne, dels kan det med lige så stor ret hævdes, at administrative centre og amtsbaneknudepunkter som Toftlund, Rødding og Skærbæk burde holdes udenfor. Da det ikke er muligt, er alle disse mindre byer medtaget i beregningerne for de områder, hvortil de naturligt knytter sig⁹.

For Nordslesvig som helhed udviklede det danske, det tyske og det socialdemokratiske stemmetal sig som aftegnet på figur 10.

Figur 10. Stemmetallene ved rigsdagsvalgene 1871-1912.

Kilde: von Jessen Haandbog SI, I, s. 291.

Det ses, at det danske stemmetals udvikling faldt i to faser: Fra 1871 til 1886, hvor det faldt fra knap 19.000 til godt 11.000, og fra 1887 til 1912, hvor det steg jævnt til godt 16.000. Her ses der bort fra valget i 1903, der gav en mindre tilbagegang som følge af den såkaldte Køllerpolitik 1897-1901, der havde navn efter overpræsidenten for provinsen Slesvig-Holsten Ernst

Matthias von Køller. Den var kulminationen af de tyske myndigheders skærpede politik over for de nationale mindretal, heriblandt det danske.

Fremgangen i det danske stemmetal efter 1886 var ikke lige kraftig i alle dele af Nordslesvig. De efterfølgende tal er indextal for de to danske højborge Haderslev vesteramt og Sønderborg kreds' landdistrikter. 1871 er valgt som udgangspunkt for beregningerne, da der til en stor fremgang 1887-1912 kan svare en stor tilbagegang 1871-86, som kunne forskyde resultatet, hvis 1886 var udgangspunkt¹⁰:

	Haderslev vesteramt	Landdistrikter i Sønderborg kreds
1871	100	100
1886	60	66
1890	65	74
1898	78	92
1903	82	84
1907	83	83
1912	95	92

Tallene viser, at fremgangen i de danske stemmer 1886-98 var stærkest i Sønderborg kreds, men at der var et ret kraftigt fald i det danske stemmetal fra 1898 til 1903, 1907-12 steg det atter. I Haderslev vesteramt var stigningen i 1890-erne ikke så kraftig, men fortsatte til gengæld frem til 1912. Beregnes de tilsvarende indextal for de 15 områder, afsløres imidlertid ret udprægede lokale forskelle inden for de to højborge. Set fra et dansk synspunkt klarede Sundeved sig bedst, idet man i 1898 her nåede op på 111% af stemmetallet i 1871, i 1912 dog aftaget til 108%. Næstbedst var udviklingen på Toftlundegnen. Her var man i 1898 nået op på 97% af stemmetallet i 1871, og i 1912 op på 108% som i Sundeved. Blandt de områder, der kunne opvise stor stigning i det danske stemmetal efter 1886 bør også jernvejssognene nævnes. Røddingegnen, Hvidding herred og Als Nørherred havde ligeledes en kraftig vækst 1886-1898-1912, men her var tilbagegangen 1871-86 på den anden side særdeles stor.

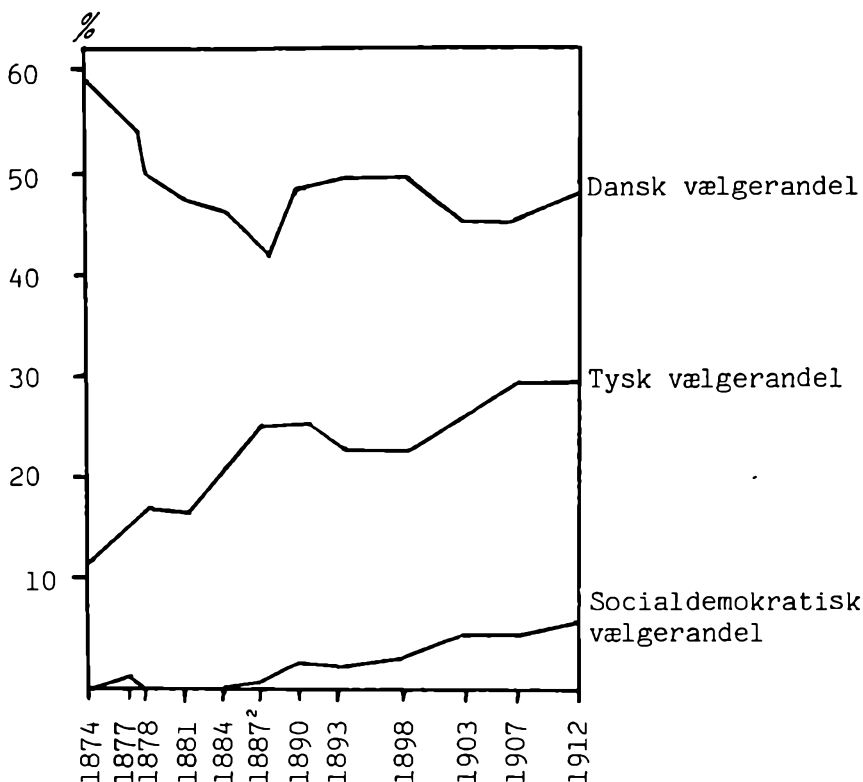
I nogle områder var udviklingen efter 1886 set fra et dansk synspunkt ikke gunstig, nemlig Haderslev østeramt nordenfjords og enklaverne, hvor fremgangen var ret beskedet; det samme gjaldt til en vis grad Als Sønderherred, her var faldet 1871-86 på den anden side ikke så udpræget.

Uden for de danske højborge i Haderslev og Sønderborg kredse var fremgangen i det danske stemmetal størst i området omkring Åbenrå fjord, hvor sognene Felsted og Varnæs vejede godt til; disse sogne hørte i nationalpolitisk henseende nærmest til Sundeved. Heller ikke i den vestlige del

af Åbenrå amt var udviklingen direkte ugunstig, men i strøget ned mod Flensborg fjord og endnu mere udpræget i Slogs herred i Tønder kreds fortsatte tilbagegangen i de danske stemmer op gennem 1890-erne, med kraftige udsving fra valg til valg. Valgene i 1907 og 1912 bragte dog her betydelig fremgang.

Imidlertid tager en analyse af udviklingen i tilslutningen til den danske bevægelse alene på grundlag af det danske stemmetal hverken hensyn til de tyske stemmer, de socialdemokratiske eller til de passive vælgere. På figur 11 er indtegnet udviklingen i den danske, den tyske og den socialdemokratiske procentandel af det samlede vælgerantal 1874-1912.

Figur 11. Vælgerandele ved rigsdagsvalgene 1874-1912¹

Anm.: 1) Det samlede vælgerantal for 1871 er ikke oplyst

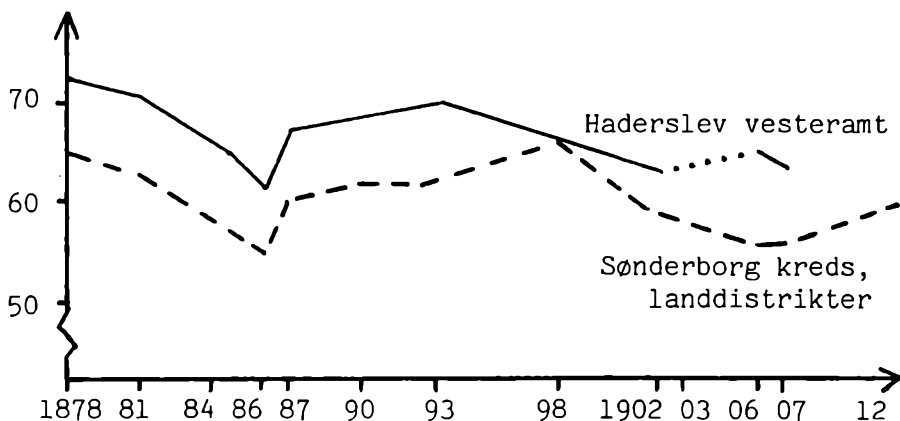
2) I 1887 opstilledes ingen danske kandidater i 4. kreds, hvortil Tønder kreds hørte. Regnes der med, at der ville have været ca. 1250 danske stemmer, som ved valget i 1884, ville den danske vælgerandel blive 47-48%

Kilde: Lassen, s. 417, 421.

Gjort op på denne måde viser faldet i tilslutningen til den danske bevægelse 1874-84 sig mindre alvorligt, end figur 10 gav indtryk af. Mens faldet i det danske stemmetal var på 32% var faldet i vælgerandelen på 22%. Omvendt bliver fremgangen 1884-1912 ikke så stor. Fra de 47% i 1884 steg den danske vælgerandel til omkring 50% i 1890-erne, hvorefter den atter faldt 4-5 procent efter århundredeskiftet. Anskues perioden 1884-1912 i sin helhed, kan man *højst tale om en konsolidering* i tilslutningen til den danske bevægelse; fremgangen i det danske stemmetal skyldtes, at *vælgertallet voksede*, og at valgdeltagelsen blev større. De passive vælgeres andel faldt fra 32,6% i 1884 til 15,9% i 1912¹¹.

Hvis den danske vælgerandel i de to højborge Haderslev vesteramt og landdistrikterne i Sønderborg kreds sammenlignes, fås et udviklingsforløb som aftegnet på figur 12.

Figur 12. Danske stemmer i procent af vælgertallet 1878-1912 i Haderslev vesteramt og Sønderborg kreds' landdistrikter.

Kilde: Lassen, s. 429, 441-451.

Udviklingen i tilslutningen til den danske bevægelse forløb fra 1878 til og med 1893 altså parallelt i Haderslev vesteramt og Sønderborg kreds' landdistrikter, ved valgene i 1887, 1890 og 1893 steg den danske andel af vælgerne de to steder i samme takt. Vejene skiltes i 1898, idet fremgangen i den danske vælgerandel fortsatte i Sønderborg kreds, øjensynligt ved en mobilisering af hidtil passive vælgere, idet deres andel faldt fra 25% i 1893 til 18% i 1898; den tyske andel af vælgerne var øget med $3\frac{1}{2}\%$. Meget tyder på, at en særlig kraftig agitation fra dansk side var årsagen til denne mobilisering, særlig i Nørherred og Sundeved; H. P. Hanssen lagde særlig vægt på Peter

Graus og Nis Nissens indsats, sidstnævnte var i 1896 blevet sekretær i den danske vælgerforening¹².

I 1902 faldt imidlertid den danske andel af vælgerne voldsomt i Sønderborg kreds' landdistrikter, fra 66 til 59%, og dette fald fortsatte i afdæmpet form til og med 1907. I 1912 steg den danske andel dog fra 56 til 60%. I Haderslev vesteramt, hvor den danske vælgerandel allerede i 1898 var begyndt at falde, var tilbagegangen efter 1900 ikke så kraftig, desværre mangler tallet på vælgerne fra det vigtige valg i 1912, men den stigning i den danske andel fra 60% til 64%, som fandt sted fra 1907 til 1912 i kredsens landdistrikter som helhed, må vesteramtet have fået sin del af.

Udviklingen i de 15 områder viser et andet mønster, når der ses på den danske vælgerandel og ikke kun på det danske stemmetal. Et eksempel herpå er Sundeved og enklaverne i den nordvestlige del af Tønder kreds. Sættes 1874 = 100, var i 1912¹³:

	det danske stemmetal	den danske vælgerandel	det samlede vælgertal
i Sundeved	103	85	121
i enklaverne	75	90	84

Det voksende vælgertal havde i Sundeved ført til en vækst i det danske stemmetal, men på trods heraf var den danske vælgerandel faldet med 15%. I enklaverne havde man derimod bedre kunnet holde den danske vælgerandel, fordi vælgertallet var faldet. Desværre kan der ikke anføres fyldige talserier fra alle de 15 områder. Vælgertallet i Haderslev kreds mangler for årene 1874, 1877, 1903 og 1912, da landrådsarkivet herfra har huller i rækken af valglister. Især de manglende tal for 1874 og 1912 må beklages. I tabel 20 på næste side gives derfor den danske vælgerandel uden indæksberegning.

Tabel 20 viser gennemgående store udsving fra valg til valg i den danske vælgerandel. Sammen med de manglende tal fra Haderslev kreds vanskeliggør de en klar og sikker konklusion. I alle 15 områder findes mere eller mindre udpræget det markante fald i den danske vælgerandel frem til midten af 1880-erne. Mest udpræget var nedgangen i Haderslev østeramts jernvejssogne, hele vesteramtet, enklaverne og Als Nørherred. Ligeledes var der i alle 15 områder tale om en fremgang efter dette lavpunkt i 1880-erne, afhængig af nedgangen forud, således at et stort fald modsvarede af en kraftig fremgang. De færreste egne var dog i stand til at fastholde fremgangen. Bedst lykkedes det i enklaverne og jernvejssognene, mindst i

Tabel 20. Danske stemmer i procent af vælgertallet 1874-1912 i de 15 områder

Område ¹⁾	1874	1878	1881	1884	1886	1890	1893	1898	1903	1907	1912
1	...	66	66	65	62	64	65	62	...	55	...
2	...	58	53	53	50	53	52	51	...	53	...
3	...	65	59	57	54	59	64	61	...	61	...
4	...	74	72	66	63	69	71	65	...	65	...
5	...	73	70	65	61	69	75	71	...	65	...
6	...	71	71	67	62	70	64	64	...	62	...
7	77	69	63	54	. ²⁾	68	66	69	64	68	69
8	...	36	28	31	.	36	37	37	...	39	...
9	38	18	19	16	.	30	25	21	19	25	28
10	58	45	44	47	46	47	48	46	40	41	46
11	56	48	43	52	53	50	53	49	43	48	51
12	49	34	30	41	43	37	33	38	29	33	36
13	71	59	59	56	54	62	63	67	59	57	60
14	...	67	69	66	60	64	62	64	57	53	57
15	...	63	60	54	48	57	61	66	61	59	63

Anm.: 1) Se figur 9.

2) 1886 afholdtes ikke valg i 4. valgkreds, hvortil Tønder kreds hørte. I 1887 opstilledes ingen dansk kandidat i 4. valgkreds.

Kilde: Lassen, s. 438-52, 473-80, 491-98 og 509-22.

området nord for Haderslev fjord. Interessant er det at registrere, at valget i 1907 bragte fremgang for den danske bevægelse i forhold til 1903-valget i Åbenrå og Tønder kredse, men fortsat nedgang i Sønderborg kreds. Overalt bragte valget i 1912 fremgang, også i Haderslev kreds, men hvorledes den var fordelt i kredsen, kan ikke oplyses.

I Slogs herred og området ned mod Flensborg fjord var tilslutningen til den danske bevægelse stærkt svingende fra valg til valg, og under alle omstændigheder lille i forhold til de nordligere og østligere egne. På figur 13 er den danske andel af de *afgivne* stemmer i hvert enkelt landsogn ved valget i 1912 anført. Det ses, at den danske bevægelse i forhold til 1867 havde mistet eller havde udsigt til at miste flertallet i en række sogne i den sydlige del af midtlandet, det vil sige i den del af Tønder kreds, der ikke hørte til de tidligere enklaver, samt Åbenrå kreds fraregnet de nordligste og østligste sogne. I Sønderborg kreds mødte hvert landsogn i reglen med over to trediedele dansk flertal, det samme gjaldt i Haderslev kreds, hvor dog Vilstrup sogn havde tysk flertal, og enklaverne samt flere sogne i Åbenrå kreds.

Figur 13. Den danske andel af de afgivne stemmer ved rigsdagsvalget i 1912.

Kilde: Lassen, s. 452, 480, 498 og 522; von Jessen Haandbog SI, I, s. 274, 280 og 286 (Bov sogn).

Som nævnt havde udviklingen i vælgertallet stor betydning for det danske stemmetals størrelse. Derfor skal det undersøges, hvilke faktorer, der bidrog til vælgertallets vækst.

Den mulighed, at valgreten blev udvidet, f.eks. således at kvinder og personer yngre end 25 år fik valgret, foreligger ikke¹⁴. Derimod havde befolkningstilvæksten betydning, især efter århundredskiftet (jvf. s. 25). 1890-1900 var væksten i landbefolkningen imidlertid beskednen, ca. 1100; vælgertallet på landet voksede 1890-98 med ca. 3000¹⁵. Forklaringen på fremgangen dels i vælgertallet, dels i det danske stemmetal, må i stedet primært søges i naturalisationer af danske statsborgere. I perioden 1889-94 naturaliseredes i forbindelse med rigskansler Leo von Caprivis forholdsvis milde politik over for de nationale mindretal over 1500 danske statsborgere i Nordslesvig, med hustruer og børn ca. 5000. Desværre vides ikke nøjag-

tigt, hvordan disse naturalisationer fordelte sig geografisk, men der skal kun have fundet få eller ingen tildelinger af preussisk statsborgerskab sted i de områder, hvor tyskerne havde flertallet eller havde udsigt til at få det. Man kan derfor gå ud fra, at de fleste naturalisationer fandt sted i Haderslev og Sønderborg kredse, altså hvor den danske fremgang i 1890-erne var størst. Ifølge H. P. Hanssen blev omkring en trediedel af optanterne i Sønderborg kreds, herunder mange fremtrædende personer, tildelt preussisk statsborgerskab; i Nordslesvig som helhed var det kun ca. en fjerdedel¹⁶.

Fremgangen i den danske vælgerandel 1907-12 fra 46,3 til 48,5% kan ligeledes for størstedelens vedkommende forklares med naturalisationer.

I 1907 indgik Danmark og Tyskland den såkaldte optantkonvention, hvori Tyskland gav løfte om at ville naturalisere alle før 1898 fødte optantbørn, der indgav ansøgning. Endvidere ville man se velvilligt på optanternes naturalisationsansøgninger. Der naturaliseredes herefter 408 optanter og 3253 optantbørn, 1377 havde ikke indgivet ansøgning, kun 27 blev afvist¹⁷. Desværre er hverken køns- eller aldersfordeling oplyst.

På de foregående sider har opmærksomheden udelukkende været rettet imod landdistrikterne og den danske bevægelse. Her skal suppleres med et rids af udviklingen i byerne og tilslutningen til de borgerlige tyske partier og socialdemokratiet.

Modsat den danske bevægelse stod den tyske stærkest i købstæderne. I Haderslev var der kun i 1867, 1871 og 1874 dansk flertal, i Sønderborg foruden de samme år endvidere i 1877 og 1893, i Åbenrå kun i 1867. I Tønder var den danske andel af stemmerne minimal. De tyske borgerlige partier nåede højst i byerne i 1887, hvor de fik 51,2% af vælgerne. Herefter faldt deres vælgerandel noget, i 1912 var den på 47,3%, men hvad de tyskborgerlige partier tabte, hentede socialdemokratiet rigeligt ind. Socialdemokraterne fik i 1884 0,2% af vælgerne, i 1912 15,2%. På landet var socialdemokratiet endnu i 1912 relativt betydningsløst med 3,5% af vælgerne. De tyskborgerlige partier fik her en stadig stigende tilslutning, 12,6% i 1881 mod 24,3% i 1912.¹⁸

De socialdemokratiske stemmer kan ikke uden videre regnes som tyske. For socialdemokraterne var de sociale problemer vigtigere at få løst end de nationale. Derfor søgte man at vinde dansksindede arbejdere ved at støtte den danske bevægelses krav om en folkeafstemning om Nordslesvigs statslige tilhørsforhold¹⁹. Fra valget i 1902 foreligger fra 1. valgkreds en opgørelse ved H. V. Clausen over, hvordan de socialdemokratiske stemmer var sammensat. Resultatet var, at i Haderslev kreds var 79 socialdemokratiske

stemmer afgivet af dansksindede og 147 af tysksindede; ialt blev der afgivet 240 socialdemokratiske stemmer i kredsen, så man manglede kun 14 i opgørelsen²⁰. Fra Sønderborg kreds var tallene for mangelfulde. Flertallet af socialdemokraterne har altså været tysksindede, og i alle tilfælde betød det at stemme på socialdemokratiet, at man nedprioriterede det nationale, og derfor er disse stemmer regnet som »ikke-danske«.

Mens den danske andel af vælgerne stagnerede og faldt efter århundredeskiftet, kan vi altså konstatere, at den tyske og socialdemokratiske steg. På landet var der i 1912 i forhold til 1890:

- 29,3% flere vælgere
- 1,0% færre passive, altså
- 30,3% flere stemmer.

Heraf fik den danske bevægelse de 53%, tyskerne og socialdemokraterne 47%. Kredsvis (land og by) var den tyske og socialdemokratiske andel af fremgangen: Haderslev 41,8%, Åbenrå 62,2%, Sønderborg 60,3% og Tønder 83,2%. I sidstnævnte kreds var tallet i enklaverne 58,5% og på Løgumklosteregrenen (Slogs herred m.v.) 99,3%²¹.

I byerne fik tyskerne og socialdemokraterne under et 79% af fremgangen, og på lang sigt kunne dette blive farligt for den danske bevægelse. I 1910 boede 25% af befolkningen i byerne, hvor tallet i 1890 havde været 19%²². Mens vælgertallet på landet 1890-1912 steg med 29%, steg det i byerne med det dobbelte, 56%. Sammenhængen mellem på den ene side landbefolkningens relative aftagen og nedgangen i landbrugets andel af de erhvervsudøvende og på den anden side faldet i tilslutningen til den danske bevægelse fremgår af disse tal²³:

	Haderslev	Åbenrå	Sønderborg	Tønder
Fald i landbefolkningens andel 1890-1910, %	6,2	4,3	9,5	2,5
Fald i landbrugets andel af befolkningen 1895-1907, %	6,1	6,4	8,3	4,7
Fald i vælgertilslutning til den danske bevægelse 1890-1912, %	0,9	0,3	5,4	0,7

Det bemærkelsesværdige er, at Sønderborg kreds i alle henseender lå højest.

Såfremt den danske bevægelse ikke kunne skaffe sig indpas i byernes arbejderbefolkning, kunne urbaniseringen på længere sigt blive farlig for den danske bevægelse, men verdenskrigen og Genforeningen kom, førend

de opridsede perspektiver fik lov at udvikle sig. Det kan i den forbindelse nævnes, at man fra den danske bevægelses side søgte at hindre arbejderbefolkningens overgang til socialdemokratiet. På forslag af H. P. Hansen oprettedes i 1908 et såkaldt arbejdersekretariat inden for Vælgerforeningen, og i 1911 dannede arbejdere, der var utilfredse med deres ringe indflydelse på den danske bevægelses politik, men som alligevel prioriterede det nationale over det sociale, Dansk Arbejderforening for Nordslesvig. Effekten af arbejdersekretariatet foreligger der intet oplyst om; Dansk Arbejderforening fik før 1914 kun ubetydelig tilslutning²⁴.

De danske statsborgere

Som nævnt var de danske statsborgere uden valgret. Der skal her gøres forsøg på at vurdere deres indflydelse på valgresultaterne, dersom de havde haft lejlighed til at afgive deres stemmer. Desværre er kildematerialet usikkert og ufuldstændigt. Kun for 1. valgkreds har det været muligt at skaffe en serie af opgørelser, nemlig fra 1874, 1885 og 1902.

Opgørelsen fra 1874 over optanter i 1. valgkreds stammer fra dagbladet »Dannevirke«, men dens grundlag er ukendt. Tallet på optanter, det vil sige personer, der havde valgt dansk statsborgerskab efter 1864, var i Haderslev kreds 1834 og i Sønderborg kreds 648²⁵. 1885-opgørelsen baserer sig på de bevarede folketællingsskemaer fra de danske statsborgere og må derfor karakteriseres som den mest pålidelige. Den bringer endvidere resultater fra hele Nordslesvig. Der er i opgørelsen foretaget en adskillelse mellem de i Slesvig og de i kongeriget fødte danske undersåtter. Blandt de sidstnævnte var et stort antal tjenestefolk fra Jylland, der havde plads i Nordslesvig, og derfor er kun de slesvigske fødte medregnet, selv om en del af de i kongeriget fødte havde boet så længe i landsdelen, at de burde være talt med²⁶.

Fra 1902 foreligger en undersøgelse omfattende 1. valgkreds, foretaget af H. V. Clausen med bistand fra de danske tillidsmænd. På de udsendte spørgeskemaer var anført spørgsmålet: »Hvormange danske Undersåtter over 25 Aar, som under andre Forhold vilde have været Vælgere, er der i Valgdistriktet«. Man må antage, at det upræcise »under andre Forhold« hentydede til den situation, som ville foreligge, såfremt alle optanter og optantbørn blev naturaliseret. De anførte tal peger på, at kun de fastboende er medtaget. Endvidere mangler 1902-undersøgelsen tal fra en række valgdistrikter, især i Sønderborg kreds, og præcisionen har ikke været så stor som ved 1885-tællingen²⁷.

Mens Ernst von Køller var overpræsident for provinsen Slesvig-Holsten 1897-1901, førtes en meget skarp kurs over for den danske bevægelse. Et led i »Køllerpolitikken« var udvisningen af danske statsborgere, som tjente hos aktive dansksindede gårdejere, der selv havde preussisk statsborgerskab, og således ikke kunne udvises. På billedet ses en forknyt gruppe af udviste fra Als, der før afrejsen er samlet i dagbladet Hejmdals have sammen med redaktør og landdagsmand H. P. Hanssen (nr. 3 fra venstre i bageste række), Sprogforeningens formand M. Andresen (nr. 5) og en tysk journalist (nr. 7). Fot. H. Nedell, Åbenrå, efterår 1898, i Historiske Samlinger.

Foruden de nævnte forbehold af kildekritisk art, må det påpeges, at det for det første ikke er sikkert, at alle de danske undersåtter ville have stemt dansk, selv om det uden tvivl gjaldt for den største del, og for det andet ville en del af de danske undersåtter optræde som passive vælgere, idet en del ville være forhindret i at afgive deres stemmer, andre uden interesse deri. De i tabel 21 bragte tal må derfor opfattes som omtrentlige. Endvidere er i tabellen anført den danske andel af vælgerne i 1912, da hovedparten af

optantbørnene og et stort antal optanter var naturaliseret, og de tilbageværende danske undersåtters betydning ville fra og med dette valg være af minimal betydning.

Tabel 21. Den danske vælgerandel ved valgene 1874, 1884, 1902 og 1912 i 1. valgkreds med og uden de danske statsborgere som vælgere samt den danske vælgerandel ved valget 1912.

Procent	1874		1884		1902		1912
	uden	med	uden	med	uden	med	uden
Haderslev kreds	67	72	56	64	55	58	57
Sønderborg kreds	68	71	55	61	53	55	51
1. valgkreds ialt	68	72	56	63	54	57	55

Kilde: Lassen, s. 78, 345-47, 350-53, 419, 449.

Det ses, at tilbagegangen i tilslutningen til den danske bevægelse bliver større, særlig i Sønderborg kreds, når de danske undersåtter medregnes. Hvor de danske undersåtter i 1870-erne og 1880-erne og i betydelig udstrækning også i 1890-erne var en »reserve«, man kunne henvise til, blev deres betydning for valgresultatet mindre efter århundredeskiftet, blandt andet på grund af de stedfundne naturalisationer. Fra 1885 (kun slesvigsk fødte) til 1902 faldt antallet af mandlige danske undersåtter over 25 år i Haderslev og Sønderborg kredse således med maksimalt 1600, som nævnt naturaliseredes 1889-94 omkring 1500 personer i Nordslesvig som helhed, hovedparten heraf i de to kredse. Regnes der med, at en del danske undersåtter udvandrede eller blev udvist, synes tallene at passe.

I 1885 foretoges som omtalt en opgørelse omfattende alle de nordslesvigske sogne. Af den fremgår, at de danske undersåtter betød forholdsvis mest i enklaverne og Haderslev kreds, mens de betød mindre i Sønderborg kreds. I enklavesognene udgjorde i 1885 de i Slesvig fødte mandlige danske undersåtter over 25 år 20,3% af samtlige mænd over 25 år, i Haderslev kreds' nordlige del ligeledes 20,3%, i kredsen som helhed 15,8%, og i Sønderborg, Åbenrå og Tønder kredse henholdsvis 12,4, 8,9 og 11,8%²⁸.

Der kan være grund til at sammenfatte valgresultaternes vidnesbyrd om tilslutningen til den danske bevægelse. Situationen var klart ugunstigere for den danske bevægelse i 1912 end i 1867. Mens den danske andel af vælgerne i 1867 havde været næsten to trediedele, var den i 1912 knap halvdelen.

Mens der i 1867 havde været en klart markeret sindelagsgrænse syd om Flensborg og nord om Tønder, var i 1912 ikke alene det danske flertal i Flensborg by, men også i de fleste sogne i trekanten Tønder-Løgumkloster-Gråsten, gået tabt.

Tilbagegangen mellem 1867 og 1912 var ikke jævnt fordelt over hele perioden. Den var kraftigst indtil 1887 som følge af udvandring, option og mismod. Særlig i Tønder og Åbenrå kredse sank mange dansksindede vælgere ned i passivitet, fordi valgkredsinddelingen gjorde det næsten umuligt at få valgt en dansk kandidat. Mens de udvandrede var gået helt tabt for den danske bevægelse, udgjorde de danske statsborgere en potentiel reserve, såfremt myndighederne ville tildele dem preussisk statsborgerskab. Sådanne naturalisationer af over 1500 danske statsborgere 1889-94 var netop hovedårsagen til, at den danske vælgerandel fra lavpunktet i 1887 steg med et par procent i 1890-erne. Denne fremgang begyndte på samme tidspunkt og forløb med samme styrke i de to danske højborge Haderslev vesteramt og landdistrikterne i Sønderborg kreds, valget i 1898 var dog klart bedst for den danske bevægelse sidstnævnte sted.

Til gengæld var tilbagegangen i den danske vælgerandel efter århundredeskiftet større i Sønderborg kreds' landdistrikter end i Haderslev vesteramt. Hvis man alene ser på det danske stemmetal, var der tale om fremgang fra 1898 til 1912, bortset fra valget 1903, men stigningen på 2000 stemmer skyldtes væksten i vælgertallet. Tværtimod faldt den danske vælgerandel, fordi væksten i vælgertallet overvejende kom de tyske borgerlige partier og socialdemokraterne til gode. Tilsammen fik de 1890-1912 42% af fremgangen i stemmetallet i Haderslev kreds, lidt over 60% i Åbenrå og Sønderborg kredse og hele 83% i Tønder kreds.

Mens den tyske og socialdemokratiske andel af fremgangen i det samlede stemmetal 1890-1912 i landdistrikterne »kun« var på 47%, var den i byerne på 79%. Denne forskel forklarer meget af tilbagegangen i den danske vælgerandel efter århundredeskiftet, fordi vælgertallet 1890-1912 steg dobbelt så meget i byerne som på landet. Der fandt en urbanisering sted samtidig med, at landbrugets andel af de erhvervsaktive og disses pårørende faldt. Denne sammenhæng mellem urbaniseringen og den danske bevægelses tilbagegang bekræftes af, at Sønderborg kreds, der havde det kraftigste fald i den danske vælgerandel, også havde den stærkeste nedgang i landbefolkningens og landbrugserhvervets andel af befolkningen. Omvendt holdt den danske bevægelse bedst stand i enklaverne, hvor vælgertallet stod stille efter århundredeskiftet.

Ved siden af urbaniseringen må Køllerpolitikens eftervirkninger fremdrages som årsag til den danske vælgerandels tilbagegang efter 1898. Det

H. V. Clausen (1861-1937) var vel den i kongeriget, der vidste mest besked med sønderjyske forhold. Hertil bidrog ikke mindst hans venskab med H. P. Hansen, som han besøgte på sine mange rejser til landsdelen og førte en omfangsrig korrespondance med. Fot. i Historiske Samlinger.

kan dog kun gælde valgene i 1902 og 1903; i 1906 og 1907 førte de tyske myndigheder en relativ mild politik over for den danske bevægelse. I 1907 indgik Danmark og Tyskland således optantbørnkonventionen, der gav preussisk statsborgerskab til de optantbørn, der ansøgte om det. Valget i 1912 gav derfor en pæn fremgang i den danske vælgerandel. Derimod kan man ikke sige, at naturalisationerne i 1890-erne og efter 1907 medførte en øget tilslutning til den danske bevægelse som sådan. »Reserven« af optanter og optantbørn blev nemlig samtidig mindre. Det var dog en fordel for den danske bevægelse, at de naturaliserede frit kunne deltage i nationalitetsskampen.

Det nationale sindelag hos ejendomsbesidderne på landet 1863-1903

Af denne afhandlings første del fremgik det, at gårdmændene som ejere af 60% af landbrugsjorden indtog en nøglestilling i det nordslesvigske erhvervsliv, hvor landbruget beskæftigede over halvdelen af befolkningen. Gårdmændenes indflydelse rakte ud over egen bedrift. De stod for styret i sparekasser, andelsmejerier og landboforeninger. De var endvidere arbejdsgivere, i gennemsnit havde hver gårdmand over to personer som fremmed medhjælp, dels som tyende, dels som daglejere og lignende. Disse grupper stod derfor i et afhængighedsforhold til gårdmændene, og det samme gjaldt håndværkere og handlende i landsbyerne. De nationalpolitiske konsekvenser af sådanne afhængighedsforhold var, at såfremt de såkaldte »småfolk« ikke fulgte de dominerende gårdmænds ønsker med hensyn til den rette nationale adfærd, »Saa sætter e bynder dem e næwer for e hoi«. Således blev forholdet mellem tysksindede storbønder og dansksindede landarbejdere i Ravsted karakteriseret af H. V. Clausen, men noget lignende må have været tilfældet, hvor dansksindede gårdmænd stod over for tysksindede småfolk; normalt udtrykte man sig imidlertid ikke så drastisk herom¹.

Mens mange personer altså var afhængige af gårdmændene, var disse selv uafhængige, af borgerne i byerne og af det offentlige². Der var alt i alt god grund til at holde nøje regnskab med gårdmændenes sindelag. I H. V. Clausens undersøgelser 1863-93 og 1900-03 har vi et fortræffeligt materiale til at belyse udviklingen i gårdmændenes nationale sindelag.

Gårdmændenes sindelag 1863-1903

Resultaterne fra den første undersøgelse offentliggjorde Clausen i Sønderjyske Årbøger 1894 under titlen »Nordslesvig 1863-93. Den nationale stilling på landet«. Den 113 sider store afhandling omhandlede ikke kun ejendomsbesiddernes sindelag, men gav tillige en anekdotefyldt skildring

af tyskere, blakkede og danskere i Nordslesvigs forskellige egne. Som helhed må denne anden del af afhandlingen betegnes som ret værdiløs, da Clausen var alt for unuanceret i sin bedømmelse af forholdene, eksempelvis skrev han om de »blakkede«, det vil sige de nationalt indifferente, at de udgjorde en »slimet masse«, der af »pjaltethed eller pjattethed« holdt sig uden for den nationale konflikt³. Alt i alt fortæller denne del af afhandlingen mere om Clausen end om hjemmetyskerne og de blakkede. Derimod må den første del betegnes som et stringent og pålideligt arbejde.

I denne første undersøgelse afgrænsede Clausen sin analyse til gårdene, som sådanne regnede han jordbrug, hvor der anvendtes mindst to heste som trækraft. En definition, han med rette anså for sikrere end de lokalt varierende opfattelser af, hvad der kunne gælde for gårde, og hvad ikke. Gårde, som var blevet delt efter 1863, regnedes som delte også i 1863, og gårde, der efter dette år var blevet sammenlagt, regnedes fra starten som een gård. Antallet af gårde blev således konstant igennem hele perioden 1863-93. De mindre ejendomme kom ikke med i undersøgelsen, da Clausen fandt, at de var ustabile besiddelsesformer⁴.

De lokale danske tillidsmænd blev i spørgeskemaer adspurgt om sindelaget hos enhver gårds nuværende (pr. 1893) og tidligere ejere tilbage til 1863, samt hvordan gården eventuelt havde skiftet ejer i dette tidsrum ved arv, salg eller bytte, dog kun hvis der var forskelle imellem den nuværende og den tidligere ejers sindelag. Endvidere forhørte Clausen sig om eventuelle voksne arvingers sindelag. Jo mere tyskhed, der var i et sogn, jo flere tillidsmænd blev spurgt⁵.

Det må antages, at de ialt ca. 300 lokalkendte tillidsmænd i langt de fleste tilfælde har kunnet vurdere en gårdmands sindelag korrekt, det vil sige om han var dansk, tysk eller blakket. Omkring 1890 var den nationale kamp så skærpet, at kun få kunne holde deres sindelag skjult, og gårdmændene behøvede ikke at gøre det af økonomiske hensyn. Pålideligheden styrkes stærkt af, at der er altovervejende overensstemmelse mellem sindelaget i 1893 og 1900-01 hos de gårdmænd, der er nævnt i begge undersøgelser. I de udvalgte sogne drejer det sig om ialt 380 gårdmænd; af disse er kun 20 opført med forskelligt sindelag, og heraf er de 17 tilfælde bevægelser mellem på den ene side blakket og på den anden side dansk eller tysk, altså forandringer, som sagtens kan indeholde et reelt skifte i tidsrummet mellem de to undersøgelser (de 9 gik således fra blakket til tysk). Kun tre er altså opført med direkte modstridende sindelag⁶. Derimod må man absolut betvivle tillidsmændenes evne til at huske de tidligere ejeres sindelag og året for ejerskifte helt tilbage til 1863, i hvert tilfælde hvor gården ikke gik fra far til søn.

Bjolderup sogn

(Bjolderup, Bollender, Gæster, Hjoender, Mølling, Raved, Smedager, Toobøl og Vollerup kommuner.)

By eller gård, hvor denne har et eget navn	Nuværende ejers navn	Nuværende ejers sidde-lag: dansk, blankt el. tysk	Gårdens historie 1863--90	På hvilken måde gik gården over til folk af et andet sindelag: ved arv, køb osv.	Den eventuelle voxne arvinges sindelag
Bjolderup	H. P.		1863-77 t	arv efter	—
Pertøl-Ingebl.	Andersen		d. 1877 d.	broder	—
	H. Strube		d. altid d.		—
	P. Holm		d. d.		d.
	H. Jørgensen		1863-88 d.	arv efter	—
	sen		fra 88 t	fader	—
	P. Mordens-		d. d.		—
	sen				—
	G. Strube		d. d.		d.

H. V. Clausen søgte så nøjagtigt som muligt at udrede den nationale stilling i Nordslesvig. Således førte han lister over alle gårdmænd, idet han udsendte spørgesmaer som det afbildede fra Bjolderup sogn til de danske tillidsmænd. Listen her er ført af R. P. Clausen, Smedager omkring 1893. H. V. Clausens arkiv. RA.

Da afhandlingerne som nævnt blev trykt, skal der her kun gøres rede for hovedresultaterne. For Nordslesvig som helhed var udviklingen 1863-93⁷:

1863	4735 danske	256 blakkede	955 tyske
1873	4670 –	278 –	998 –
1883	4626 –	288 –	1032 –
1888	4603 –	305 –	1038 –
1893	4629 –	299 –	1018 –

Fokuseres der på de store gårde, med over 1800 mark nettoudbytte, var resultatet knap så gunstigt set fra et dansk synspunkt:

1863	196 danske	4 blakkede	105 tyske
1893	180 –	7 –	122 –

Forholdet var dog heller ikke her afgørende forrykket; ni af gårdene var tidligere augustenburgske gårde, som de kongerigske ejere hurtigt havde solgt til tyskere efter 1864.

Alt i alt viste tallene en påfaldende uændret fordeling fra 1863 til 1893. De danske tab havde været på kun 106 gårde, hvoraf de blakkede havde fået 43, tyskerne 63. Specielt fremhævede Clausen udviklingen i de sidste fem år, hvor antallet af gårde på danske hænder var øget. På baggrund af tillidsmændenes oplysninger om arvingernes sindelag kunne han regne ud, hvorledes stillingen ville blive, når de overtog gårdene⁸:

1893	4629 dansk	299 blakkede	1018 tyske
udsigt	4678 –	285 –	983 –

Det var derfor ikke uden grund, at Clausen gav afhandlingen en optimistisk tone.

I årene efter århundredeskiftet indsamlede Clausen atter oplysninger om jordbesiddernes sindelag, idet han denne gang medtog alle ejendomsbesiddere på landet, men hans tal var tillige specificeret ud på gårdejere, så en sammenligning med 1893 er mulig⁹. Desværre synes hans gårdmandsdefinition fra den første undersøgelse ikke at være så konsekvent gennemført i undersøgelsen fra 1900-03. I det udsendte skema blev tillidsmændene bedt om at angive antallet af heste, hvilket peger på, at to-hestedefinitionen atter skulle være gældende, men gennemgående havde Clausen ikke så mange gårdmænd, som der var jordbrugere med mindst to heste. Det synes som om, han har forsøgt at si nogle af de mindre jordbesiddere med andet erhverv eller bierhverv fra, uden at der kan opstilles nogen generel regel

herfor. I de udvalgte sogne var den procentvise fordeling mellem danske, blakkede og tyske gårdmænd ifølge Clausens egen optælling 79,9% d, 4,3% bl og 15,7% t; hvis alle ejendomsbesiddere med mindst to heste medtages fås 79,0% d, 4,9% bl og 16,1% t¹⁰. Afvigelserne er altså ret små, 1% ved afrunding.

Værre er det, at der mangler enkelte områder i undersøgelsen, nemlig sognene Hvidding, Starup, Jels, Rømø, Visby, Gl. Haderslev og Hjerpsted samt det meste af Brede og Gram sogne foruden Kolstrup ved Åbenrå og et par landsbyer i Burkal sogn. I 1893 var den procentvise fordeling af danske, blakkede og tyske i disse områder 84-3-14, hvor den i Nordslesvig som helhed var 78-5-17. De områder, som manglede i undersøgelsen fra 1900-03 var altså noget mere danske end gennemsnittet, når de tages under eet. Det viser sig dog, at de kun kan flytte en enkelt procent fra blakkede til danske, såfremt de indgår i den nye undersøgelse med samme procentvise fordeling som i 1893. I enkelte områder, først og fremmest i enklaverne, kan usikkerheden imidlertid blive større.

Tablet 22 nedenfor viser, at andelen af gårde på dansksindede ejeres hænder fra 1863 til 1893 var uændret eller kun ubetydeligt faldende i de fleste af de 15 områder. Undtagelser herfra er for det første Haderslev østeramt søndenfjords, hvor den danske andel steg med 5%, og for det andet Arrild-Nr. Løgum sogne, Slogs herred og området ned mod Flensborg fjord, hvor de danske tab var markante. I Arrild-Nr. Løgum sogne, hvor der dog kun var ialt 133 gårde, var tabet på 17%, i de to sydlige egne 7% af det samlede antal gårde. Clausens skøn over den fremtidige udvikling var, at den danske andel overalt ville blive enten konstant eller øget, når arvingerne overtog gårdene.

Selv om de nævnte usikkerhedsfaktorer tages i betragtning, kan der ikke herske tvivl om, at denne prognose var alt for optimistisk, primært fordi den ikke medregnede ejendomsoverdragelse ved handel med fremmede. Kun i området nord for Haderslev fjord holdt Clausens skøn med en fremgang i den danske andel på en enkelt procent. Ellers var denne overalt lavere i 1900-03 end forudset i 1894. Også sammenlignet med de faktiske forhold i 1893 var der de fleste steder tilbagegang for den danske bevægelse. I enklaverne, Arrild og Nr. Løgum sogne, landet omkring Åbenrå fjord og Als Nørherred var forholdet stort set uændret, og tilbagegangen var ikke særlig alvorlig i Haderslev østeramts jernvejssogne, på Toftlundegnen, i Hvidding herred, den vestlige del af Åbenrå amt og Als Sønderherred. Derimod var der kraftig nedgang i landet ned mod Flensborg fjord (14% af det samlede antal gårde), Røddingegnen (13%), Slogs herred og syd for Haderslev fjord (begge steder 7%).

Tabel 22. Danske, blakkede og tyske gårdmænd i 1863, 1893 og 1901-03 samt Clausens skøn fra 1893 i 15 områder.

Procent	1863			1893			Skøn 1893			1901-03		
	danske	blakkede	tyske	danske	blakkede	tyske	danske	blakkede	tyske	danske	blakkede	tyske
Haderslev østeramt nordenfjords	87	1	12	85	3	12	86	3	11	86	2	12
Haderslev østeramt søndenfjords	69	5	26	74	3	23	77	2	21	67	6	27
Haderslev østeramt jernvejssogne	88	3	9	86	4	10	87	3	10	82	3	15
Haderslev vesteramt Røddingegnen	93	2	5	91	3	6	92	3	5	78	6	16
Haderslev vesteramt Toftlundegnen	85	3	12	86	2	11	87	3	10	83	4	12
Haderslev vesteramt Hvidding herred	94	2	4	92	3	4	92	4	4	88	2	9
Tønder Nørreamt Enklaverne	92	5	4	91	4	5	91	4	5	89	4	8
Arrild og Nr. Løgum sogne	73	6	21	56	3	41	57	7	36	56	4	41
Tønder Nørreamt Slogs herred m.v.	57	7	36	50	10	39	50	10	40	43	11	46
Åbenrå amts vestland	71	4	24	70	5	25	71	4	25	66	5	29
Landet omkring Åbenrå fjord	69	5	27	70	7	22	71	7	22	70	9	21
Landet ned mod Flensborg fjord	70	5	25	63	7	29	63	6	30	49	6	45
Sundeved	82	5	13	81	4	15	81	5	14	78	4	18
Als Sønderherred	83	6	11	80	7	13	81	6	13	77	7	16
Als Nørherred	79	5	16	79	6	15	83	5	12	79	5	16
Nordslesvig ialt	80	4	16	78	5	17	79	5	17	72	6	22

Kilder: 1863, 1893 og skøn 1893: Clausen Nordslesvig 1863-93, s. 41-60.

1900-03: Rigsarkivet, H. V. Clausens arkiv, »Sindlaget bl. Ejendomsbesiddere i Nordsl. 1901-03«.

Sindelagsskift, indvandring og jordkamp

Ved at undersøge Clausens grundmateriale, gårdmandslisterne fra 1891-94 og listerne over alle ejendomsbesiddere 1900-01, kan man få et indtryk af, på hvilke måder forandringerne i fordelingen mellem danske, blakkede og tyske gårdmænd fandt sted.

Generelt havde Clausen som nævnt skønnet for optimistisk. Der skal imidlertid anføres et eksempel på, at hans prognose var for pessimistisk, nemlig udviklingen i Nordborg landsogn, hvor fordelingen mellem danske, blakkede og tyske gårdmænd udviklede sig således¹¹:

		Pøl	Holm
	1863	5-1-7	35-5-0
	1893	8-0-5	33-6-1
skøn	1893	10-0-3	36-4-0
	1903	12-0-2	41-1-2

Årsagen til væksten i antallet af danske og faldet i antallet af tyske gårdmænd, der må betegnes som enestående, var sindelagsskifte i forbindelse med generationsskifte fra far til søn; i Pøl kendes tre tilfælde, hvor sønner af tyske fædre blev danske, i Holm blev tre sønner af blakkede fædre danske, her blev endvidere en søn af en tysker blakket. Nis Nissen og Frits Hansen-Løjtetoft, begge fra Nordborg by, gav denne forklaring: »Vækkelsen i den unge kreds i Nørherred begyndte da Peter Graus fætter kom til en gårdmand i Ryslinge og han drog sine fætre derover. Siden har flere været på Ryslinge [Højskole]. Så stiftede de foredragsforeningen ...«¹². I 1901 havde ialt 4 gårdmandssønner fra Pøl og 2 fra Holm været på dansk højskole eller landbrugsskole¹³.

Derimod gik såvel før som efter 1893 udviklingen i Slogs herred og i betydelig udstrækning også i landet ned mod Flensborg fjord imod flere tysksindede og færre dansksindede gårdejere. I 1903 var der således flere tyske end danske gårdmænd i Slogs herred. Som et eksempel på udviklingen her kan Hostrup sogn tages:

	Rørkær	Jejsing	Hostrup	Solderup	Sognet ialt
1863	13-1-6	8-0-6	2-0-4	9-0-3	32-1-19
1893	7-4-5	5-1-6	3-0-3	7-0-3	22-5-17
1903	7-1-7	7-0-7	4-0-4	5-0-8	23-1-26

Fra at have haft et bekvemt flertal i 1863 var danskheden i 1903 kommet i mindretal blandt gårdmændene. I perioden 1863-93 udstykkedes der hele 7 gårde, 5 danske og 2 tyske. 3 danske gårde var købt af tyskere, og 1 søn af danske forældre var blevet tysk, og i en anden familie var 1 søn af danske forældre blevet blakket. 1 blakket havde giftet sig til en dansk gård, og 1 blakket havde overtaget en gård efter sin danske bror. Ialt var 12 gårde således gået ud af dansk eje, men til gengæld havde en dansker giftet sig til en tysk gård og grev Schack fra Schackenborg i Møgeltønder sogn havde købt herregården Solvig fra en tysker, men selv om den havde et nettoudbytte på 4816 mark, tæller den kun for een gård i denne statistik¹⁴. I perioden 1863-93 var det danske nettotab altså 10 gårde.

I perioden 1893-1903 fortsatte tilbagegangen for den danske bevægelse blandt gårdmændene i Hostrup sogn. Det forstyrrer billedet, at 6 mindre

ejendomme nu taltes med, fordi ejerne i mellemtiden var nået op på at anvende to heste i bedriften. Af de 6 ejendomme havde de 5 tysk og den ene dansk ejer. Desuden var to gårde med blakkede ejere lagt sammen til een. Men i Solderup overtog 2 sønner, der havde danske fædre, men selv var tyske, deres fædrengårde. I Rørkær skete det samme, bortset fra at forældrene var blakkede. 2 gårdejere, der i 1893 stod opført som blakkede, opførtes i 1903 som henholdsvis dansk og tysk. Ved handel var en gård overdraget fra en dansker til en tysker, omvendt havde grev Schack yderligere erhvervet Store Tønde (4156 mark nettoudbytte) fra en tysksindet. Endelig var Solvig Mølle under Solvig skilt ud som en selvstændig ejendom, selv om den fortsat hørte under godset. Reelt var antallet af danske gårdmænd altså uændret fra 1893 til 1903, men antallet af tyske var steget med ni.

Væksten i antallet af tyske og faldet i antallet af danske gårdejere 1863–ca. 1903 skyldtes i Hostrup sogn – og i Slogs herred som helhed, tør man tro – i hovedsagen to faktorer. For det første sindelagsskifter i forbindelse med generationsskiftet fra far til søn, gerne med blakkethed som mellemstation; de mange blakkede i Slogs herred skal måske forklares på den måde. For det andet overdragelser ved handel. Man kunne vente, at især landmænd fra Sydslesvig ville have købt ejendomme, og det var også i vid udstrækning tilfældet. I 1901 var der ialt 4 indvandrede gårdmænd blandt de tysksindede, heraf var den ene allerede i 1893 bosiddende i sognet. De indvandrede kom fra Braderup, Sønder Lygum og Aventoft sogne, det vil sige sogne ikke langt syd for Hostrup, den sidste kom fra Tyskland syd for Ejderen.

De indvandrede betydning for tyskheden i de ni udvalgte sogne omkring 1900 fremgår af følgende tal:

	Tyske gårdmænd ialt	Indvandret fra Tyskland	Indvandret fra Sydslesvig	Ind- vandrede ialt
Agerskov	7	–	1	1
Ballum	–	–	–	–
Bjolderup	26	–	2	2
Hostrup	26	1	3	4
Nordborg ls.	4	–	–	–
Tandslet	7	–	–	–
Tyrstrup	9	1	4	5
Ullerup	15	1	1	2
Ør. Lindet	10	1	6	7
De ni sogne ialt	104	4	17	21

I de ni sogne som helhed var hovedparten af de tysksindede gårdmænd altså nordslesvigere, det vil sige hjemmetyskere. Af de 76 hjemmetyskere (for 7 tysksindede er fødestedet uoplyst) var de 58 hjemmehørende i det sogn, hvori de boede 1900-01, 18 var indvandrede fra andre egne af Nordslesvig, heraf de 5 fra Slogs herred. I Ullerup sogn var 6, i Agerskov og Bjolderup sogne 3 tysksindede gårdmænd indvandret fra andre sogne i Nordslesvig.

Som det ses af oversigten havde de sydfra indvandrede størst betydning i de nordligste sogne Tyrstrup og Øster Lindet. I sidstnævnte sogn fandtes der i 1893 kun tre tysksindede gårdmænd, heraf var de to indvandrede fra Angel. De tre kunne ikke gøre sig gældende blandt de mange dansksindede, i 1890 havde man om den ene ventet, at han ville have stemt dansk ved rigsdagsvalget, og de to andre karakteriseredes som henholdsvis »ikke slem« og »uden betydning«¹⁵. Når det skal forklares, at det frem til 1893 stort set lykkedes at fastholde den danske andel af gårdmændene i Nordslesvig, må man derfor også tage i betragtning, at en tysksindet, der overvejede at købe gård i eksempelvis Haderslev vesteramt, måtte påregne at blive helt isoleret blandt de mange dansksindede. Der fandtes i vesteramtet ingen eller kun få meningsfæller, som gårdmanden og hans familie kunne omgås. Det har givetvis holdt tysksindede købere borte.

Det ses da også, at de seks danske gårde, som mellem 1893 og 1903 blev købt af indvandrede i Øster Lindet sogn, gik over på tyske hænder, fordi indvandringen nu var et resultat af en målbevidst og koordineret tysk indsats i *jordkampen*, og ikke tilfældig og individuel.

Indtil omkring 1890 havde der ikke været nogen særlig bevidsthed blandt de dansksindede om jordbesiddelsens afgørende betydning i den nationale kamp. Man solgte sin ejendom til den højstbydende uden at skele til køberens nationale sindelag¹⁶. Men i 1891 blev kampen om jorden åbnet med dannelsen af »Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig« på initiativ af embedsmænd i Rødding. Foreningens formål var at bosætte tyske landmænd i Haderslev vesteramt, og gennem reklamer i pressen søgte man at trække nybyggere til. Det var ikke tilfældigt, at man koncentrerede interessen om vesteramtet, særlig Røddingegnen. Her var udvandringen fortsat længere end i andre egne, og derfor var der på mange landejendomme ingen sønner, der kunne overtage bedriften. Indtil 1893 havde man på Røddingegnen været i stand til at fastholde den danske andel af gårdmændene i samme omfang som i andre egne af Nordslesvig. I begyndelsen så man derfor fra dansk side ret overlegent på Ansiedlungsverein, H. P. Hanssen spåede den en »smædelig Strådød«. Man mente i stedet, at hullerne kunne udfyldes af unge landmænd fra Als og Sundeved, hvor der var et overskud af købekraft¹⁷.

Omkring 1890 begyndte kampen om jorden, da »Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig« trådte i virksomhed. 1891-1901 lykkedes det foreningen at erhverve omkring 200 ejendomme på Røddingegnen og sælge dem til tyske nybyggere. På de udstykkede lodder opførtes bygninger med stald og beboelse under samme tag som på billedet af et mindre brug på Toftevej i Rødding. Nedrevet ca. 1960. Fot. 1914 i Historiske Samlinger.

Imidlertid forregnede man sig. De gunstige tal fra 1893 dækkede over, at mange af gårdmændene havde holdt sig på deres gårde så længe som muligt, men nu havde nået en alder, hvor de måtte sælge. I vesteramtet skiftede derfor en ottendedel af gårdene og en femtedel af de mindre ejendomme ejere i tidsrummet fra nytår 1893 til april 1898. På Røddingegnen skiftede 92 gårde, svarende til 15%, ejere i samme periode. Næppe mange af disse gårde købtes af unge fra Als og Sundeved, for som Johan Andresen i Ullerup anførte: »Jeg har Betæneligheder, ved at arbejde paa, at faae unge Mænd fra Als og Sundeved til at kjøbe Landejendomme vestpaa. Erfaringen har vist at Østboerne har svært ved at skaffe Føde paa magre Egne«¹⁸.

Det blev i stedet som i Øster Lindet sogn sydslesvigske og tyske landmænd, der overtog de tidligere danske gårde, der på grund af det store udbud var billige i pris. På Røddingegnen købte tyskere med hjælp fra Ansiedlungsverein 49 gårde og 38 mindre landejendomme i tiden fra nytår 1893 til april 1898¹⁹. I alt skønnes det, at foreningen fik solgt omkring 200

ejendomme til tyskere. Ansiedlungsvereins virksomhed var altså rigelig forklaring på den store danske tilbagegang på Røddingegnen 1893-1903. Det må dog nævnes, at det efter århundredeskiftet og indtil 1914 lykkedes danskerne at tilbagekøbe et stort antal ejendomme fra de tyske nybyggere; af ialt 138 undersøgte ejendomme på Røddingegnen, som var købt af tyskere før Ansiedlungsvereins ophør i 1901, ejedes i 1914 de 56 af danskere, mens resten var i tysk eller blakket besiddelse. Målt i areal var der tilbagekøbt 1119 ha, mens de blakkede og tyskerne stadig havde 1599 ha²⁰.

Desværre findes der ingen opgørelse over gårdmændenes sindelag fra årene umiddelbart før verdenskrigen, så der kan ikke gives svar på spørgsmålet, om den danske tilbagegang fortsatte²¹. Det skal dog på baggrund af udviklingen i jordkampen forsøges at give et skøn over udviklingen.

Tyskerne fik ikke senere så let et spil som med Ansiedlungsverein. Befolkningstallet og ejendomspriserne steg, og holdt på den måde mange nybyggere borte. Fra dansk side blev der sat modforholdsregler i værk. Dels fik den dansksindede befolkning som nævnt øjnene op for jordbesiddelsens betydning i den nationale kamp, og dels dannede H. V. Clausen og flere mænd i kongeriget »Foreningen af 5. Oktober 1898«, der indsamlede pengemidler fra det højere borgerskab og godsejere. Midlerne blev benyttet til at støtte nordslesvigske landmænd, efter at mulighederne for lån i kreditforeningerne og sparekasserne var udtømt. Ialt regner man med, at Oktoberforeningen medvirkede til at bevare 237 ejendomme med et samlet areal på omkring 13.500 ha på danske hænder, heraf var 49 ejendomme med ialt 3400 ha købt fra tysksindede²².

I 1909 afløstes »Foreningen af 5. Oktober 1898« af Nordslesvigsk Kreditforening, der begyndte sin virksomhed i 1910 med en grundkapital på 830.000 mark. Ligesom Oktoberforeningen ydede Nordslesvigsk Kreditforening kun lån i de tilfælde, hvor behovet ikke kunne dækkes af lån i de andre kreditinstitutioner. Den bidrog til bevarelsen af ca. 350 landejendomme med tilsammen 14.000 ha på danske hænder²³. Endelig oprettedes i 1913 »Landeværnet« med H. P. Hanssen som formand. Medlemmerne af Landeværnet forpligtede sig til ikke at sælge jord til tyskere, eller som det blev formuleret, at »bevare fri Mands Jord paa fri Mands Haand«. Det sidste hentydede til, at Landeværnet var et modtræk mod den såkaldte bindelov²⁴.

Den preussiske rentegårdslovgivning havde oprindeligt et socialt sigte, udstykning af store besiddelser til småbrug. For at hjælpe landarbejdere til jord gav staten store lån, men til gengæld havde staten visse rettigheder. I Polen udnyttede man dette politisk, således at kun tysksindede fik adgang til at erhverve rentegårde, og en del af statslånet kunne ikke opsiges,

hvorfor staten skulle godkende fremtidige ejerskifter. I Nordslesvig dan-
des den første rentegård i 1892, men frem til 1906 var der kun blevet
oprettet 13; men herefter anvendtes loven mere effektivt, og 1906-14
dannedes der 344 rentegårde med ialt knap 6700 ha, heraf mange i den
sydlige del af Åbenrå kreds²⁵.

»Bindeloven« eller »Lov om styrkelse af tyskheden i nogle landsdele«,
som den officielt hed, var i modsætning til rentegårdslovgivningen en ren
undtagelseslov for Polen og Nordslesvig. Den fik gyldighed fra marts 1913,
og stillede 100 millioner mark til rådighed for regeringen, så landejendomme
kunne erhverves og omdannes til rentegårde. I henhold til bindeloven
omdannedes 359 ejendomme med 10.726 ha. Det var i første række
allerede eksisterende ejendomme, som blev omdannet²⁶. Endelig opkøbte
den preussiske stat som led i jordkampen 36 store gårde, de såkaldte
domæner. Heraf var kun 14 købt fra dansksindede ejere. Men da domænerne
overvejende var placeret i et bælte langs med Kongeågrænsen, var de
ikke uden betydning i grænseegnene²⁷.

Ifølge Erik Strange Petersen gjaldt det om jordkampen under et, »at den
overhovedet ikke forrykkede den samlede nationale stilling på landet, eller
i det mindste kun påvirkede den forsvindende lidt«²⁸.

Som et led i jordkampen opkøbte regeringen i Nordslesvig ialt 36 store gårde, de såkaldte domæner, der forpagtedes ud til tyske landmænd, som forventedes at blive tyske kulturbærere på egnen. Billedet viser domænen Nygård i Øster Lindet med nyopført stuehus og domæneforpagter Lempelius med familie. Nygård var erhvervet af staten i 1902 fra en dansksindet ejer. Fot. fra før 1914 i Historiske Samlinger.

Alle ejendomsbesidderes sindelag 1900-03

Clausens undersøgelse 1900-03 indeholdt som nævnt en opgørelse over alle ejendomsbesidderes sindelag, og ikke blot gårdmændenes. Det er derfor muligt at sammenligne de dansksindedes andel hos henholdsvis gårdmænd og ikke-gårdmænd; den sidste gruppe udgjordes af landboldsmænd, parcellister, kådnere, håndværkere, arbejdsmænd, rentiers m.v., altså personer, der i social henseende var lavere placeret end gårdmændene²⁹.

Tabel 23. Danske, blakkede og tyske ejendomsbesiddere, gårdmænd og ikke-gårdmænd 1900-03 i de 15 områder.

Procent	Alle			Gårdmænd			Ikke-gdmd.		
	dansk	blakkede	tysk	dansk	blakkede	tysk	dansk	blakkede	tysk
Haderslev østeramt nordenfjords	87	4	10	86	2	12	87	5	8
Haderslev østeramt søndenfjords	73	8	19	67	6	27	77	8	15
Haderslev østeramt jernvejsfoged	84	4	12	82	3	15	86	4	10
Haderslev vesteramt Røddingegnen	82	6	12	78	6	16	84	6	10
Haderslev vesteramt Toftlundegnen	85	5	9	83	4	12	87	5	8
Haderslev vesteramt Hvidding herred	83	6	11	88	2	9	81	7	11
Tønder Nørreamt Enklaverne	88	5	7	89	4	8	88	5	7
Arrild og Nr. Løgum sogne	65	6	29	56	4	41	73	8	18
Tønder Nørreamt Slogs herred m.v.	51	12	37	43	11	46	56	12	32
Åbenrå amts vestland	70	6	24	66	5	29	72	7	21
Landet omkring Åbenrå fjord	75	6	19	70	9	21	80	5	14
Landet ned mod Flensborg fjord	61	7	32	49	6	45	67	7	26
Sundeved	84	5	11	78	4	18	86	6	8
Als Sønderherred	79	8	14	77	7	16	79	8	13
Als Nørherred	79	7	14	79	5	16	79	8	12
Nordslesvig ialt	76	6	18	72	6	22	77	7	16

Kilde: Rigsarkivet, H. V. Clausens arkiv, »Sindelaget bl. Ejendomsbesiddere i Nordsl. 1901-03«.

Det ses, at den danske andel var større, når samtlige ejendomsbesiddere blev talt med, hvilket skyldtes, at der blandt ikke-gårdmændene var forholdsvis flere dansksindede end blandt gårdmændene. De lavere socialt placerede ejendomsbesiddere havde altså en større andel af dansksindede, en lidt større andel af blakkede og en mindre andel af tysksindede. I et

enkelt område var forholdet dog omvendt, i Hvidding herred; i et par områder var der ingen forskel, nemlig Haderslev østeramt nordenfjords, Enklaverne og på Als. Derimod var der markant flere dansksindede blandt de såkaldte »småfolk« i landet ned mod Flensborg fjord og Slogs herred, sidstnævnte sted var der et flertal af tysksindede blandt gårdmændene, men et betydeligt flertal af dansksindede blandt de mindre jordbesiddere. I disse sydligste egne af Nordslevig, der set fra et dansk synspunkt var de mest truede, var bærerne af den danske bevægelse altså ofte husmænd og håndværkere³⁰. Det gjorde disse egne særlig udsat for fortyskning, fordi mange af de mindre ejendomsbesiddere var økonomisk afhængige af gårdmændene.

Landsbygade i Rørkær, Hostrup sogn, med huse til landarbejdere, håndværkere og kådnere. I Slogs herred var disse lavere sociale lag den danske bevægelses kerne. Gårdmændenes flertal var derimod tysksindet. Fot. i Historiske Samlinger.

Organiseringen af den danske bevægelse

I 1892 skrev gdr. Niels H. Frank i Rojbøl til H. P. Hanssen: »Østerlinnet Sogn er vel særlig bekjendt for at være med, paa de Omraader hvor det gjælder vor Folkesag, dette kan ogsaa med god Grund siges om en Deel; men der maa desværre tilstaaes, at Flertallet ikke ret ere med, de ere allerede blevene ganske sløve og ligegyldige, have ikke Lyst til at reise den Mils Vej til Gram eller Rødding for at høre et Foredrag; men blive pænt hjemme og passe deres egne Sager, og enkelte lader endog et Ord falde om, at det ikke er noget Narreri at reise efter, – hos dem er Modstandskraften brudt, og om ogsaa de ved Valgene nok endnu skulle vide at give Møde, saa møder Mange dog med den Tanke: hvad kan det hjælpe!«¹.

Dette brev er gengivet så udførligt, fordi det peger på en principiel begrænsning i valgtallene og Clausens undersøgelser af ejendomsbesiddernes sindelag som kilder til den nationale udvikling. I disse kilder optræder begreberne »dansk« og »tysk« samt »blakket« uden nuancer. Vi får intet eller kun lidt at vide om styrken i den nationale bevidsthed. Et område med stor dansk vælgerandel kunne leve passivt videre i en traditionel danskhed, mens et område med samme danske vælgerandel kunne være aktivt medlevende i dansk kulturliv. På samme måde med antallet af danske gårdmænd i forhold til antallet af blakkede og tyske.

Det er imidlertid ikke muligt at afgøre direkte, hvor udpræget den nationale bevidsthed var i de enkelte områder. Hvad der måtte være overleveret af udsagn i erindringer, bevarede breve, taler og lignende, vil altid være tilfældigt og næppe repræsentativt for det pågældende områdes befolkning. I stedet må man tage udgangspunkt i sammenhængen mellem på den ene side den nationale bevidsthed og på den anden side den aktivitet, som udfoldedes for at bevare eller udbygge den danske bevægelses position. En stærk national bevidsthed ville således overbevise folk om det nødvendige i at foretage fælles skridt til at imødegå de tyske germaniseringsforsøg, dels i deres egen egn, dels i Nordslesvig som helhed. Omvendt ville iværksættelsen af sådanne skridt virke tilbage på den nationale bevidsthed. Den ville give de deltagende en følelse af at være med i et større fællesskab og en følelse af, at den danske bevægelses videre skæbne var afhængig af deres arbejde.

Sådanne skridt eller aktiviteter kunne blandt andet være medlemskab af og arbejde for de store nationale foreninger – Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen – og de lokale foredragsforeninger, selskabelige foreninger og forsamlingshuse. Der kunne naturligvis også være tale om en national aktivitet, som ikke kom til udfoldelse inden for disse rammer, f.eks. nationale tilkendegivelser ved private sammenkomster og underhåndsagitation, men her vil det bevarede kildemateriale normalt ikke kunne hjælpe.

De spørgsmål, dette afsnit tilsigter at besvare, er med andre ord: Hvad blev der gjort for at styrke den danske nationalbevidsthed? Hvor stærk var tilslutningen til de store nationale foreninger i Nordslesvig som helhed såvel som i mindre egne? Hvilke lokale foreninger blev der dannet, hvornår blev de dannet, og hvilken tilslutning fik de? Og hvilken udbredelse fik den dansksindede presse?

Vælgerforeningen for Nordslesvig

Som nævnt s. 101 blev der gjort flere forgæves forsøg på at få etableret en politisk organisation for den danske bevægelse. Først i 1888 lykkedes det med Vælgerforeningen for Nordslesvig at få skabt en varig organisatorisk ramme for de politiske aktiviteter. Initiativet kom fra H. P. Hanssen, der i april 1888 skrev til H. V. Clausen: »Savnet af en politisk Organisation føles for Tiden stærkt hernede. Vi savner samlet Optræden og koncentreret Vilje; Stemningen er god, og der er Handlelyst nok, men Kræfterne ødsles ad spredte Baner, til Dels i ørkesløse Demonstrationer. Vi savner Ledelse, Skoling og Disciplin«. I forbindelse med sit studieophold i Leipzig havde Hanssen haft lejlighed til at iagttage særlig socialdemokratisk politisk organisation og agitation ved det såkaldte septenatsvalg i 1887. Da han i vinteren 1887-88 var i Berlin, vandt han rigsdagsmand Gustav Johannsen og landdagsmand Hans Lassen for ideen om en politisk organisation af vælgere. En sådan kunne foruden at indsamle penge til parlamentarikerne og agitationen skabe et fodslag mellem de forskellige egne politiske ledere. Netop året 1887 havde vist nødvendigheden af, at de politiske beslutninger blev koordineret, idet lederne i Tønder kreds havde vedtaget at forholde sig passivt ved rigsdagsvalget, uden at man havde rådført sig med de ledende fra de andre egne. Der var mellem de tre enighed om, at H. P. Hanssen skulle gøre hovedarbejdet. I marts 1888 holdtes et forberedende møde med tillidsmænd fra de forskellige egne, og på dette møde fik Johannsen og Lassen tilslutning til planen².

Stiftelsen fandt sted på et møde i Vojens den 10. juli 1888. Mødet var et almindeligt vælgermøde, og oprettelsen af en politisk organisation var ikke sat på dagsordenen. På mødet hævdede nogle derfor, at man burde vente til et senere møde. Andre rejste tvivl om, hvorvidt foreningen ville vinde tilslutning i befolkningen³. Det vides ikke, om der bag disse indvendinger lå et forsøg på at hindre oprettelsen af en politisk sammenslutning overhovedet. I alle tilfælde var de uden virkning, for mødets forløb var i forvejen nøje aftalt mellem tilhængerne af en forening. Da Gustav Johannsen erklærede, at ingen direkte havde talt imod at oprette en vælgerforening, blev oprettelsen vedtaget med alle stemmer imod tre. Foreningen, der fik navnet »Vælgerforening for Nordslesvig«, i daglig tale Vælgerforeningen, fik følgende formålsparagraf: »Foreningens Formål er at vække, vedligeholde og styrke Interessen for vore politiske Forhold og særlig at formå Vælgerne til de forskjellige lovgivende Forsamlinger til at møde ved Valgurnen og udøve den Ret, der er givet enhver Statsborger til at afgive sin Stemme på den Kandidat, han med Hensyn til Bestræbelserne for Landets og Folkets Tarv føler sig i Overensstemmelse med«. Først i 1909 formuleredes det direkte, at »Foreningens Formaal er at styrke og vedligeholde Danskheden i Nordslesvig«. Enhver valgberettiget nordslesviger kunne blive medlem, når han blev anbefalet af en af foreningens tillidsmænd.

Ledelsen skulle bestå af en bestyrelse på 21 medlemmer, 6 fra Sønderborg kreds, 2 fra Flensborg by og kreds, 3 fra Tønder kreds, 3 fra Åbenrå kreds og 7 fra Haderslev kreds. Elleve af de bestyrelsesmedlemmer, der blev valgt på mødet i Vojens, var gårdejere fra alle egne af Nordslesvig. Hertil kom en godsejer. De mellemstore og store jordbesiddere fik altså en fyldig repræsentation i den nye politiske ledelse. Frem for andre må nævnes J. N. H. Skrumsager fra Røddingegnen, P. Skau fra Haderslev østeramt og landdagsmand Hans Lassen fra Als som særlig indflydelsesrige, men også A. D. Hørlück fra Toftlundegnen, Thyssen Hansen og godsejer H. Å. Knudsen fra vesteregnet, Nis Callesen og R. P. Clausen fra Åbenrå kreds og C. P. Wolff fra Sundeved øvede stor indflydelse på deres egn. Blandt disse 12 jordbesiddere var der 5 sparekasseformænd og 3 landboforeningsformænd samt 7 kredsformænd. Mange var medlemmer af kirkelige organer; Skrumsager var formand for Rødding frimenighed. Mindst 7 havde i øvrigt været på Rødding Højskole før 1864, aldersmæssigt lå de fleste da også over de 50 år⁴.

Til formand valgtes ikke en gårdejer, men slagtermester P. Reimers fra Sønderborg, der på grund af sit erhverv dog havde nær kontakt med landbefolkningen. Redaktør Moldt fra samme by blev kasserer, og H. P. Hanssen, der dengang også boede i Sønderborg, blev sekretær. Det var

bevidst, at de ledende bestyrelsesmedlemmer alle kom fra Sønderborg, for derved ville de daglige forretninger lettes.

Selv om han ikke blev formand, fik Hanssen alligevel den største indflydelse på Vælgerforeningens virksomhed. Den øvrige bestyrelse var ret passiv, der afholdtes kun 1-2-3 bestyrelsesmøder årligt, og adskillige medlemmer var fraværende ved møderne⁵. I det mindste frem til 1896, hvor Hanssen blev landdagsmand og derfor overlod sekretærposten til gdr. Nis Nissen fra Nordborg, var Hanssen foreningens største arbejdskraft og den, der mest af alle kom til at sætte sit præg på foreningens politik. Dette fortsatte i øvrigt i vid udstrækning også efter 1896⁶.

På det tidspunkt, Vælgerforeningen blev dannet, var Hanssen 27 år gammel. Selv om tiden var gunstig for en organisationsdannelse, idet de interne stridigheder var aftagende, var det en politisk bedrift af så ung en mand at samle personer, der kort tid forinden havde stået i et skarpt modsætningsforhold i spørgsmålet om, hvilken politisk taktik, der var den rigtige. Hanssens ungdom blev også fremdraget af redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis, men med en negativ betoning. Det er rigeligt dokumenteret, at forholdet mellem Jessen og Hanssen ikke var godt; således var Jessen edsnægter og havde sympatier for Højres synspunkter i den danske forfatningskamp, mens Hanssen var edsafslægger og venstremand. Antagelig derfor søgte Hanssen og de øvrige initiativtagere at holde Jessen ude. Først dagen før mødet i Vojens blev han orienteret, og det var ikke uden ret, at han følte sig krænket. Hans indstilling til den nye forening var derfor fra starten negativ, ifølge H. P. Hanssen var Jessens modstand tillige en følge af, at han frygtede, pressen ville miste indflydelse. I 1889 valgtes Jessen dog ind i bestyrelsen, man foretrak åbenbart, at hans kritik blev inden for foreningen⁷.

På grundlag af sekretærens årsberetninger i forhandlingsprotokollen er det muligt at bringe en oversigt over antallet af medlemmer frem til 1913:

Tabel 24. Vælgerforeningens medlemstal 1888-1913¹⁾.

1888 / 1595	1894 / 2989	1900 / 2872	1907 / 4024
1889 / 1949	1895 / 3121	1901 / 2906	1908 ²⁾ / 5451
1890 / 2080	1896 ²⁾ / 2206	1902 / 3078	1909 / 6420
1891 / 2244	1897 / 2800	1903 / 3187	1910 / 6635
1892 / 2632	1898 / 3034	1904 / 3229	1911 / 7257
1893 / 2710	1899 / 3029	1905 / 3291	1912 / 7797
		1906 / 3459	1913 / 8214

Anm.: 1) Ved årets slutning.

2) Dette år manglede Haderslev by og ca. 20 landkommuner i opgørelsen.

3) Fra og med dette år kunne kvinder blive medlemmer.

Kilde: Landsarkivet Åbenrå, Vælgerforeningens arkiv, nr. 1.

I sine erindringer skrev P. Skau, at det kun gik langsomt med at få tilslutning ude i befolkningen⁸. Tallene bekræfter dette. Ganske vist fik man hurtigt fra 10. juli til 31. december 1888 knap 1600 medlemmer, men i løbet af 1889 kun godt 350 og i 1890 endog kun 131 nye medlemmer. Heller ikke 1891 bragte nogen imponerende fremgang, 164. Herefter steg medlemstallet hurtigere. Det er imidlertid et spørgsmål, om man i 1895 reelt havde så mange medlemmer, som tabellen angiver. Noget tyder på, at man ikke fik slettet alle udmeldte medlemmer. I 1896 blev medlemslisten nemlig revideret⁹, og derved vidste det sig, at der kun var 2206 medlemmer. Hertil kom dog medlemmerne i Haderslev by og ca. 20 landkommuner, hvor medlemslisterne ikke var revideret færdig til generalforsamlingen. Fra og med 1897 skulle tallene være rigtige.

Tilbagegangen i årene 1899 og 1900 skyldtes Køllerpolitikken. Først omkring 1905-06-07 begyndte medlemstallet for alvor at stige, særlig efter at den nye tyske rigsforeningslov tillod kvinder at blive medlemmer af politiske foreninger. Kun en mindre del af fremgangen kan forklares på denne måde, for i 1913 var kun 1196 af medlemmerne kvinder¹⁰. Fremgangen kan tillige delvis forklares ved, at optantbørnkonventionen i 1907 gav et stort antal danske statsborgere valgret og dermed mulighed for medlemskab af Vælgerforeningen.

Sættes antallet af medlemmer i forhold til det danske stemmetal ved rigsdagsvalgene, fås organisationsprocenten. I den følgende beregning indgår efter 1907 også mænd i alderen 18-24 år, der ikke havde valgret. Kvinderne er derimod holdt uden for beregningen¹¹:

1890	16,6%	af de danske vælgere i Vælgerforeningen
1893	20,2%	af de danske vælgere i Vælgerforeningen
1898	21,0%	af de danske vælgere i Vælgerforeningen
1903	22,7%	af de danske vælgere i Vælgerforeningen
1907	27,7%	af de danske vælgere i Vælgerforeningen
1912	41,5%	af de danske vælgere i Vælgerforeningen

Også disse tal viser, at medlemstilgangen først for alvor kom omkring 1905-06-07. Organisationsprocenten for 1912 må betegnes som meget høj, i det mindste i sammenligning med vore dages politiske partiers. I 1890 stiftedes »Deutscher Verein für das nördliche Schleswig« som et modtræk mod Vælgerforeningen. Denne forening, hvor hjemmetyskere udgjorde tre fjerdedele af medlemmerne og embedsmænd en fjerdedel, havde i 1898 i Nordslesvig 1921 medlemmer, i 1907 4825 og i 1912 6766. Sættes medlems-tallene i forhold til de tyske borgerlige partiers stemmetal ved rigsdagsval-

gene, fås for de nævnte år organisationsprocenter på 27, 51 og 67. Altså betydeligt højere end Vælgerforeningens, men det må ikke glemmes, at de to foreninger ikke konkurrerede på lige vilkår¹².

Når medlemstilgangen til Vælgerforeningen længe var beskeden i forhold til antallet af mulige medlemmer, var forklaringen til dels, at der i de vestlige egne var en afventende eller endog mistænksom holdning til den nye forening, jvf. nedenfor. Men man må tillige tage i betragtning, at det at stå i en forening, og særlig i en politisk forening, ikke omkring 1890 opfattedes som noget selvfølgeligt. Således indberettede Vælgerforeningens tillidsmand i Øster Løgum sogn i Åbenrå kreds: »Vælgerforeningen. Har ikke megen Tilslutning. Befolkningen har faaet for lidt politisk Opdragelse til at forstaa en saadan Forenings Betydning ... De danske ere endnu ovenpaa og forstaa næppe at vor Stilling lidt efter lidt undergraves«¹³.

Redaktør Jessens kritiske holdning skal sikkert delvis ses på den samme baggrund. Det 19. århundredes middelklassepartier havde som basiselement den løse valgkomite, der bestod af lokale notabiliteter, og hvis virksomhed næsten udelukkende var rettet mod valgene¹⁴. Det var denne organisationsform, man havde stræbt imod i 1870-erne, da tanken om en masseorganisation måtte skrinlægges¹⁵. Det var den, Jessen havde i tankerne, da han bebrejdede Sprogforeningen at den i stedet for at beholde den selvsupplerende bestyrelse »givende efter for en daarlig demokratisk Tendens« havde bestemt, at bestyrelsen skulle vælges af generalforsamlingen¹⁶.

Vælgerforeningen som basiselement i det politiske parti var derimod en socialdemokratisk organisationsform, som H. P. Hanssen som nævnt havde fået indblik i ved sine studier i Leipzig. Venstre i kongeriget, som den danske bevægelse på mange områder kan sammenlignes med, var således længe om at overtage ideen. Ganske vist dannedes de første venstrevælgerforeninger i midten af 1880-erne, og i 1888 holdtes det første delegeretmøde, men en organisatorisk samling af de lokale foreninger fandt først sted med landsdelsorganisationerne, hvor »Det jydsk Venstre« var den første, stiftet 1906. Først i 1929 var processen fuldført med dannelsen af Venstres Landsorganisation¹⁷.

Desværre er det ikke muligt præcist at sammenligne Vælgerforeningens organisationsprocent i Nordslesvigs forskellige egne. For 1912 er der i en tryksag »Vælgerforeningen for Nordslesvig 1912« oplyst antallet af medlemmer i de forskellige kommuner, men der er ingen opdeling på køn, så tallet for 1912 kan ikke sammenlignes med de tidligere år. Derimod kan man nok sammenligne de forskellige egne, idet det forudsættes, at kvindernes repræsentation har været lige stor, eller rigtigere lige lille, i de forskellige egne.

Vælgerforeningens medlemsprotokol er ikke særlig velegnet som grundlag, da der i tiden 1888–ca. 1904 ikke er anført tidspunkter for indtrædelse og udtrædelse, i hvert tilfælde langt fra konsekvent. I 1896 blev der imidlertid optaget en »Revideret Liste«, og i den kommunevise opgørelse, som foretoges heri, har man anført antallet af medlemmer i 1896, og de fleste steder tillige i 1897, 1898 og 1899. Det er i alle tilfælde forsøgt at få tal så nær på 1898 som muligt, så der kan sammenlignes med antallet af danske stemmer ved rigsdagsvalget dette år.

Indtil 1896 blev medlemmerne indført på listen i kronologisk rækkefølge, men uden angivelse af indtrædelsestidspunktet. Imidlertid ved vi fra sekretærens beretning, at der den 31. december 1888 var 1595 medlemmer, og de første 1595 medlemmer i protokollen må da være tegnet i tiden fra 10. juli til 31. december 1888. Udtrædelse inden for dette tidsrum kan kun tænkes sket ved død eller udmeldelse, ikke ved at »glemme« at betale kontingent, så det må være forsvarligt at lade de første 1595 medlemmer være et omtrentligt udtryk for foreningens medlemmer ved årsskiftet 1888-89. Dette tal sammenlignes i tabel 25 med rigsdagsvalget i 1890, da man som nævnt ikke deltog i valget i 1887 i Tønder kreds.

Endvidere kan anføres organisationsprocenten i 1907, da sekretæren for dette år oplyste antallet af medlemmer i de enkelte kredse¹⁸:

Haderslev østeramt	896 medlemmer svarer til 25,7%
Haderslev vesteramt	989 medlemmer svarer til 31,8%
Sønderborg kreds	933 medlemmer svarer til 24,5%
Åbenrå kreds	328 medlemmer svarer til 13,6%
Tønder kreds	265 medlemmer svarer til 16,7%

Tallene fra tabel 25 og fra 1907 viser, at Vælgerforeningen var bedst organiseret i Haderslev og Sønderborg kredse, mens det set fra et dansk synspunkt så mindre godt ud i Åbenrå og Tønder kredse, i sidstnævnte kreds havde enklaverne dog nået en høj organisationsprocent i 1912. I Slogs herred var kun få danske vælgere organiseret. Blandt de danske højborge havde Haderslev vesteramt gennemgående den højeste organisationsprocent, dog ikke i 1888, hvor både østeramtet og Sønderborg kreds lå over. Ses der på organisationsprocenten i de 15 områder, fremgår det imidlertid, at Røddingegnen alle årene lå højst. Clausen påstod i 1894, at Vælgerforeningen havde sin største udbredelse i Sønderborg kreds¹⁹. Denne undersøgelse viser imidlertid, at det næppe var tilfældet, i hvert tilfælde ikke i en sådan grad, at man kan lægge vægt derpå.

Tabel 25. Vælgerforeningens organisationsprocent 1888, ca. 1898 og 1912 i 15 områder af Nordslesvig!).

Område	1888		ca. 1898		1912	
	antal	pct.	antal	pct.	antal	pct.
Haderslev østeramt nordenfjords	165	17	298	27	579	50
Haderslev østeramt søndenfjords	101	14	157	19	457	45
Haderslev østeramt jernvejssogne	98	14	156	18	394	41
Haderslev østeramt ialt	364	15	611	22	1430	45
Haderslev vesteramt Røddingegnen	206	19	379	31	992	61
Haderslev vesteramt Toftlundegnen	59	9	211	26	490	54
Haderslev vesteramt Hvidding hrd.	30	5	124	17	374	42
Haderslev vesteramt ialt	295	13	714	26	374	42
Tønder nørrcamt Enklaverne	100	10	213	18	467	40
Arrild og Nr. Løgum sogne	15	12	25	18	43	28
Tønder nørrcamt Slogs herred m.v.	19	3	57	14	161	26
Åbenrå amts vestland	61	9	134	18	261	29
Landet omkring Åbenrå fjord	113	15	153	18	252	26
Landet ned mod Flensborg fjord	58	14	54	15	147	28
Sundeved	192	18	313	22	574	42
Als Sønderherred	200	15	310	21	551	37
Als Nørherred	115	14	294	27	438	40
Sønderborg kreds ialt	507	16	917	23	1563	40

Anm.: 1) Vedr. inddelingen i de 15 områder, se figur 9 s. 108.

Kilder: Landsarkivet Åbenrå, Vælgerforeningens arkiv, nr. 7, »Vælgerforeningen for Nordslesvig 1912« og nr. 9 (1888 og ca. 1898); Lassen, s. 446, 448, 452, 477-78, 480, 495-96, 498, 517, 519 og 522.

Det fremgik s. 112, at valget i 1898 var særligt godt i Sønderborg kreds, og derved påvirkes organisationsprocenten i nedadgående retning. Sættes antallet af medlemmer ca. 1898 i stedet i forhold til det danske stemmetal 1902 fås, at organisationsprocenten i Haderslev østeramt var 21, i vesteramtet 25 og i Sønderborg kreds ligeledes 25%. Røddingegnen lå stadig i toppen med 30%²⁰. Selv om disse tal lægges til grund, var tilslutningen til Vælgerforeningen altså ikke større i Sønderborg kreds end i Haderslev vesteramt.

I 1888 var tilslutningen til Vælgerforeningen i Toftlundegnen ikke særlig imponerende, udviklingen i det danske stemmetal og i antallet af danske gårdmænd taget i betragtning. Det kunne skyldes en tilfældighed, som f.eks. at listerne ikke var samlet sammen til generalforsamlingen, men det kan ikke udelukkes, at der her, og længere vestpå, hvor edsnægterne havde deres højborge, har været en tilbageholdenhed over for den nye forening, hvis ledelse bestod af edsaflæggere – Reimers, Moldt og fremfor alt H. P. Hanssen. Da Laust Arnum fra Bovlund blev anmodet om at blive tillidsmand for Vælgerforeningen i Bovlund, svarede han: »... jeg har haft en smule Betænelighed ved at underskrive, thi jeg kan ikke see, at Foretagendet kan være til stor Nytte undtagen til at samle Penge, og skulde det være en Spore til at fremme Edsspørgsmålet skulde det høilig fortryde mig at jeg har underskreven«²¹. I alle tilfælde blev tilslutningen til Vælgerforeningen større på Toftlundegnen i 1898 og 1912, da edsstriden kom på større afstand.

Et vigtigt led i Vælgerforeningens organisation som mellemed mellem bestyrelse og medlemmer var tillidsmændene, der skulle tage imod indmeldelser, opkræve kontingent og i det hele taget støtte bestyrelsen. Allerede i 1891 var der udnævnt 494 tillidsmænd i 343 kommuner; ialt var der omtrent 375 kommuner i Nordslesvig. Etableringen af dette net var et stort arbejde. De fleste, som blev opfordret til at blive tillidsmænd, modtog bestillingen, nemlig ca. 340, mens ca. 80 afslog. Af de sidstnævnte var 10-12 danske statsborgere som Søren Wolff i Solderup, der svarede: »... hvor gjerne jeg vil, tør jeg ikke modtage den mig tiltænkte Hæderspost, da jeg er Dansk Undersaadt«. Der var adskillige, der undskyldte sig med høj alder, hensyn til familie m.v.; en del ønskede givetvis at slippe for det besvær, posten kunne føre med sig. Det var ikke muligt at få tillidsmænd i Mellemslesvig²².

Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig

Sprogforeningen, som »Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig« hurtigt fik sit navn forkortet til, var den ældste af de store nationale foreninger, idet den blev dannet allerede den 10. oktober 1880, otte år før Vælgerforeningen. I modsætning til sidstnævnte var dens sigte ikke direkte politisk, men kulturelt: »Foreningens Formaal er at værne om det danske Sprog i Nordslesvig, navnlig gennem folkelig Oplysnings Udbredelse«²³.

Initiativet til dannelsen af Sprogforeningen udgik fra nationalliberale bykredse. Omkring 1880 havde byernes dansksindede borgere og deres

forbindelser blandt de større ejendomsbesiddere på landet endnu stor indflydelse på den danske bevægelses politik. Det ændredes i løbet af 1880-erne. Da Vælgerforeningen blev dannet fik gårdmændene mange pladser i den 21 mand store bestyrelse, og da Skoleforeningen blev oprettet i 1892 bestod ledelsen næsten udelukkende af gårdmænd. Sprogforeningens første ledelse kom til at bestå af tobaksfabrikant J. P. Junggreen, Åbenrå, der var den egentlige initiativtager og foreningens første formand, overlærer Monrad, Flensborg, advokat Bekker, Åbenrå, godsejer H. Å. Knudsen, Trøjborg, landdagsmand Hans Lassen, Lysabild og gårdejer P. Skau, Bukshave samt fysikus Madvig, Haderslev²⁴.

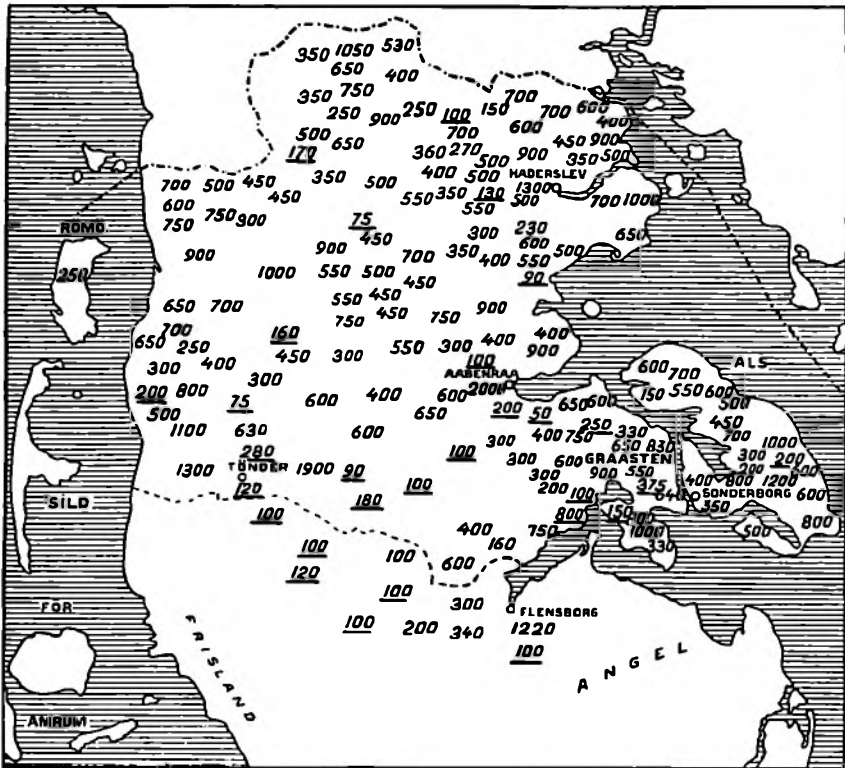
Sprogforeningens virksomhed skal her kun behandles kort, for en mere uddybende redegørelse henvises til foreningens jubilæumsbøger²⁵. Den vigtigste aktivitet var uden tvivl uddelingen af dansksprogede bøger og tidsskrifter m.v. til dels Sprogforeningens egne bogsamlinger, dels de private hjem. Bøgerne var enten indkøbt af foreningen eller skænket af sønderjysk interesserede personer i Danmark. Bogsamlingernes antal var stigende, allerede i 1882 var der oprettet eller ordnet 80 bogsamlinger, i 1889 var tallet nået op omkring de 90, ved århundredeskiftet på 110 og i 1914 på 172 bogsamlinger samt 26 filialer. Fra 1900 til 1913 uddeltes ialt omkring 56.000 bind til bogsamlingerne, hvis beliggenhed vises på figur 14 nedenfor.²⁶

Da H. V. Clausen i 1890 adspurgte Vælgerforeningens tillidsmænd om en række forhold i deres sogne, bad han dem også vurdere bogsamlingernes anvendelse. Svarene varierede meget, fra »grumme meget« i Sommersted og »uhyre brugt« i Tyrstrup over »godt« i Ullerup og »Jævnt godt Udlaan« i Ballum til »ikke særlig stor« i Oksbøl. I Asserballe savnedes fuldstændig et bibliotek, og i Nr. Løgum var samlingen »i uorden«. De positive besvarelser var klart i overtal²⁷.

Uddelingen af bøger til private blev påbegyndt omkring 1890, men kom først for alvor igang efter 1900; fra 1900 til 1913 uddeltes ialt omkring 67.000 bind, hvortil kom en række kort, billeder og lignende²⁸. Blandt de uddelte bøger var A. D. Jørgensens »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie«. Der blev skænket ti tusind eksemplarer af denne bog til private, efter at brygger Jacobsen i 1882 havde foræret Sprogforeningen det store oplag. Endvidere udgav man »Den blaa Sangbog« og fra 1893 »Sprogforeningens Almanak«²⁹.

Indholdet af A. D. Jørgensens fortællinger, sangbogen og almanakken var naturligvis først og fremmest præget af det nationale, den nationale bevidsthed skulle styrkes ved at knytte den aktuelle nationalitetskamp til

Figur 14. Sprogforeningens bogsamlinger 1914.

Tallene angiver stedet, hvor en bogsamling findes, og antallet af bind i samlingen. – Bogsamlinger oprettede efter 1909 er understregede.

Kilde: von Jessen Haandbog SI, I, s. 152.

historien. Hvilke retningslinjer, Sprogforeningens ledelse i øvrigt arbejdede under, ses af et brev fra foreningens sekretær M. Andresen til H. V. Clausen fra 1890. Andresen nævnte, at den ældre litteratur måtte foretrækkes, »I den nyere og moderne danske litteratur, synes mig, er det nemlig mest spørgsmål fra kvindeløsgørelsen, ægteskabets eller måske kønslivets område, som sættes under debat, og de herved fremsatte tanker og ideer er endnu fuldstændig fremmede og uinteressante for den store del af vor befolkning, mens jeg heller ikke kan skønne, at det ville være i nogen måde gavnligt eller formålstjenligt, om der gaves den anledning til at grunde herover«³⁰.

Som for Vælgerforeningen gik det for Sprogforeningen længe træt med tilgangen af nye medlemmer:

Tabel 26. Sprogforeningens medlemstal 1883-1913¹⁾

1883 / 676	1894 / 1135	1900 / ca. 2300	1907 / 3151
1888 / 820	1895 / 1215	1901 / 2497	1908 ²⁾ / 3417
1890 / 732	1896 / 1393	1902 / 2500	1909 / 4711
1891 / 793	1897 / 1522	1903 / 2532	1910 / 5071
1892 / 888	1898 / 1614	1904 / 2625	1911 / 5400
1893 / 1024	1899 / 1890	1905 / 2669	1912 / 5724
		1906 / 2904	1913 / 6173

Anm.: 1) Ved generalforsamlingens afholdelse (oftest juni el. juli).

2) Fra dette år kunne også kvinder blive medlemmer: 1909 614, 1910 718, 1911 812, 1912 857 og 1913 900.

Kilde: 1883 og 1888: Petersen Sprogforeningen, s. 22; 1890-1913: Landsarkivet Åbenrå, Sprogforeningens arkiv, nr. 1.

Mærkværdigvis begyndte medlemstallet at stige allerede under Køllerpolitikken 1897-1901, hvor de to andre foreningers medlemstal faldt. Måske har flere gjort som den mand, der til Sprogforeningen skrev: »Jeg opdager nu i disse Dage, hvor jeg har været stævnet for Amtsforstanderen, at jeg er Medlem af Skole- og Vælgerforening, men derimod ikke af Sprogforeningen. De bedes derfor om at optage mig som Medlem i denne«³⁾. Det lyder sandsynligt, at Sprogforeningen, der medlemsmæssigt var den mindste af de tre foreninger, i Køllerperioden fik en tilgang af mænd, der følte sig provokeret af den hårde kurs, hvorimod de to andre foreninger som følge af deres størrelse havde flere marginale medlemmer, der nu faldt fra. Selv om tilgangen var stor under Køllerpolitikken, skal vi dog i lighed med Vælgerforeningen frem til omkring 1906, før medlemstallet for alvor begyndte at vokse.

Fra 1905 foreligger en opgørelse over medlemmernes geografiske fordeling. I tabel 27 nedenfor er medlemstallet i de forskellige egne sat i forhold til det danske stemmetal ved rigsdagsvalget i 1903. Der stod i Sprogforeningens vedtægter intet om, at kun vælgere kunne blive medlemmer, og forholdet mellem medlemstallet og de danske stemmer kan derfor ikke på samme måde som ved Vælgerforeningen betegnes som en organisationsprocent. Alligevel er antallet af danske stemmer det bedste sammenligningsgrundlag, da det viser, hvilke muligheder, Sprogforeningen havde i de pågældende områder.

Der var ingen større forskelle i tilslutningen til Sprogforeningen mellem Haderslev østeramt, vesteramt og Sønderborg kreds. Den største tilslutning fandtes i Als Nørherred, nord for Haderslev fjord og Hvidding herred, mindst i tilslutning havde foreningen i Åbenrå amt.

Tabel 27. Tilslutningen til Sprogforeningen 1905 i forhold til det danske stemmetal 1903 i 15 områder af Nordslesvig.

Område	Medlemmer	I pct. af danske st.
Haderslev østeramt nordenfjords	264	24
Haderslev østeramt søndenfjords	130	15
Haderslev østeramt jernvcsjssogne	135	15
Haderslev østeramt ialt	529	19
Haderslev vesteramt Røddingegnen	278	21
Haderslev vesteramt Toftlundegnen	161	20
Haderslev vesteramt Hvidding hrd.	190	23
Haderslev vesteramt ialt	629	21
Tønder nørreamt Enklaverne	173	15
Arrild og Nr. Løgum sogne	23	18
Tønder nørreamt Slogs herred m.v.	59	15
Åbenrå amts vestland	85	12
Landet omkring Åbenrå fjord	114	14
Landet ned mod Flensborg fjord	49	13
Sundeved	278	21
Als Sønderherred	234	18
Als Nørherred	249	25
Sønderborg kreds ialt	761	21

Kilder: Landsarkivet Åbenrå, Sprogforeningens arkiv, nr. 1, referat af generalforsamling 16/7 1905. Lassen, S. 479, 497, 520; von Jessen Haandbog SI, I, s. 269-71.

Den nordslesvigske Skoleforening

Den tyske historiker Oswald Hauser har påvist, hvorledes de preussiske myndigheders politik over for den danske nationale bevægelse i perioden 1867-1914 skærpedes fra en nøgtern og lidenskabsløs handle efter statsræson til en følelsesladet og uhæmmet nationalistisk politik. Statsræsonpolitikken havde oprindeligt to sider, en vilje til udøvelse af magt for at sikre statens enhed og sikkerhed, men samtidig en vilje til at vise en liberal og human holdning over for befolkningen. Den første side fik imidlertid overhånd over den sidste. Bureaukratiets krav om centralisering og ensretning kom til at udgøre en bro, ad hvilken nationalismen vandt indflydelse på forvaltningens politik over for de nationale mindretal.

Udviklingen var mest tydelig hvad angår skolesproget. Den første forordning om skolesprog fra 1871 indførte ganske vist tysk som fag i de nordslesvigske skoler fra det tredje skoleår, men det blev motiveret med, at kendskab til tysk var nødvendigt, hvis man skulle begå sig i det offentlige liv, ved handel o.s.v. Det forsikredes udtrykkeligt, at der ikke lå nationalpolitiske hensigter bag. Den næste skolesprogsforordning fra 1878 bar nationalistisk præg, således indførtes tysk nu også i de små klasser som fag og i de ældre som undervisningssprog i omtrent halvdelen af timerne. I 1888 blev det endelige skridt til skolens fortyskning taget med indførelsen af tysk som skolesprog i alle fag, undtagen fire ugentlige religionstimer på dansk i de sogne, hvor kirkesproget var dansk. Bag udsendelsen af forordningen lå fem års forarbejde, hvorunder det blev klart, at germaniseringsmålet nu var blevet en selvfølge i forvaltningen. Forordningen blev fremskyndet efter krav i den tyske presse³².

Hos Nordslesvigs danske befolkning vakte bestemmelsen kraftig harme. På et andragende om danske sprogtimer indsamledes i 1889 ialt 10.839 underskrifter. Sammenholdes dette med det danske stemmetal ved valget i 1890 på 12.517, vil det forstås, at forordningen og dens trussel mod de kommende generationers kendskab til det danske sprog, havde gjort et dybt indtryk. Flere steder var der flere underskrifter på andragendet end danske stemmer i 1890. Og en ny petition i 1890 indbragte knap 3.000 underskrifter flere end petitionen året før³³. Det blev imidlertid ikke ved disse defensive protester.

Det må her indskydes, at der ikke var alternative undervisningsmuligheder i Nordslesvig. Den sidste danske privatskole blev standset i 1888. Myndighederne tillod ikke, at lærere og lærerinder fra kongeriget var virksomme ved hjemmeundervisning. Det blev krævet, at de lærere og lærerinder, som underviste i hjemmene, var eksaminerede. Da der var få uddannede lærere, kunne hjemmeundervisning kun blive vejen for et mindretal. En skole, hvor unge piger blev uddannet til lærere, var blevet standset allerede i 1884. Endelig var det naturligvis for mange et spørgsmål om at have råd³⁴. Den eneste mulighed udover forældrenes undervisning af børnene efter skoletid var derfor at sende de unge på efterskoler, højskoler og landbrugsskoler i kongeriget, efter at de havde gennemgået den preussiske folkeskole.

Denne mulighed havde man længe benyttet. I tidsrummet 1864-1892 havde ialt 1403 unge nordslesvigere været på højskole, i tidsrummet 1868-1892 havde 332 været på landbrugsskole, og i tidsrummet 1874-1892 havde 578 været på efterskoler³⁵. Ifølge Fred. Nørgaard var det relativt få nordslesvigere i forhold til danske som besøgte højskolerne. Som grund hertil

Mange sønderjyder fra gårdmandshjem besøgte danske høj-, landbrugs- og efterskoler i kongeriget. Askov højskole umiddelbart nord for grænsen var særlig foretrukket. På billedet ses skolens sønderjyske karle og piger i vinteren 1889/90. Nederst til venstre Anders Lebeck. Øverst fra venstre Peter Eliassen, Kolding og Laurits J. Schmidt, Øster Lindet.

angiver han den skepsis, der var i pressen og blandt de politiske ledere over for Venstre og dermed højskolen. Sikkert fandtes denne skepsis også hos flertallet af de menige nordslesvigske bønder. Således skrev H. P. Hanssen 1887 i et brev til H. V. Clausen: »Som De jo nok ved, er de fleste Bønder herovre Højremænd, just ikke af Overbevisning, men fordi Tiden er løbet fra dem, fordi de er uden Kjendskab til den Udvikling, der er foregået i Danmark siden 64«³⁶. Hertil kom naturligvis, at også besøg på skoler i kongeriget kun var en mulighed for de unge, hvis forældre havde råd, og det ville altovervejende sige de større gårdmænd.

At hjælpe mindrebemidlede til skoleophold i Danmark blev derfor den vigtigste opgave for den yngste af de store nationale foreninger, Den nordslesvigske Skoleforening, der blev oprettet på et møde den 30. november 1892 i Skærbæk. Initiativet var denne gang udgået fra vesteregnet, det vil sige enklaverne og Haderslev vesteramt. Dannelsen af en skoleforening var drøftet på to forberedende møder hos gdr. Jens P. Jensen i Lovrup i Døstrup sogn i efteråret 1892. H. P. Hanssen, der deltog i det ene af disse møder, glædede sig især over, at vesteregnet nu blev aktiveret. Vælgerforeningen havde jo, når der ses bort fra Røddingegnen, opvist forholdsvis ringe tilslutning mod vest. Et forsøg med en omrejsende agitator i vesteregnet var heller ikke nogen ubetinget succes, men nu syntes der altså at være sket noget³⁷.

Den valgte bestyrelse bestod aldeles overvejende af vestslesvigske gårdejere: den nævnte J. P. Jensen, der blev formand, A. P. Lund, Rejsby-Ballum, der blev næstformand, Hinrich Thomsen, Roost, H. Jepsen, Rørkær, Chr. Tygesen, Skærbæk og fra de tilgrænsende egne af midtlandet frimenighedspræst L. B. Poulsen, Bovlund og godsinspektør Jensen, Gram. Også H. P. Hanssen kom i bestyrelsen og udbyggede dermed yderligere sin position i nordslesvigsk politik, da han i forvejen sad i både Vælgerforeningens og Sprogforeningens bestyrelser³⁸. I øvrigt var alle formænd for Skoleforeningen frem til 1914 vestslesvigere, foruden J. P. Jensen (1892-99), A. Thyssen Hansen (1899-1910) og Hans Jepsen Christensen (1910-14 og videre fremefter)³⁹.

Skoleforeningen opnåede straks stor tilslutning. Ved årsskiftet 1892-93 havde den 106 medlemmer, men ved det følgende årsskifte var man nået op på 4002, hvorved Skoleforeningen var blevet den største af de nationale foreninger – en position, den skulle beholde, undtagen i årene 1908 og 1909, hvor Vælgerforeningen var størst.

Tabel 28. Skoleforeningens medlemstal 1893-1914¹⁾

1893 / 106	1899 / 4781	1905 / 3794	1911 / 8222
1894 / 4002	1900 / 4745	1906 / 3935	1912 / 8771
1895 / 4319	1901 / 4243	1907 / 4228	1913 / 10004
1896 / 4461	1902 / 3916	1908 ²⁾ / 4720	1914 / 10853
1897 / 4600	1903 / 3750	1909 / 5475	
1898 / 4741	1904 / 3750	1910 / 7212	

Anm.: 1) Ved årets begyndelse.

2) Herefter også kvinder.

Kilder: Lebeck Den nordslesvigske Skoleforening, s. 24; 1913 og 1914: Landsarkivet Åbenrå, Skoleforeningens arkiv, nr. 4, årsberetninger for 1912 og 1913.

Redaktør Jessen var heller ikke denne gang inviteret til de forberedende drøftelser. Derfor viste han sig igen som modstander af en organisationsdannelse. Måske frygtede han for, at H. P. Hanssen via Skoleforeningen ville vinde større indflydelse i Vestslesvig og svække den stærke position, Jessen her havde. I Flensborg Avis skrev han: »Saa længe der endnu gives hele Egne, hvor Vælgerforeningen og Sprogforeningen kun have ganske enkelte Medlemmer, er der næppe Trang til flere lignende politiske eller nationale Sammenslutninger, særlig ikke saadanne, der ikke kunne andet end konkurrere med dem ...«⁴⁰. Jessen mente, at opgaven burde løses inden for Sprogforeningens rammer.

Jessen bedømte forholdene forkert. De tre foreninger kom ikke til at skade hinanden, og Skoleforeningen skulle netop blive den forening, der vandt størst indpas i de vanskelige egne. Ved at sammenholde udviklingen i de tre foreningers medlemstal ses, at hverken Vælgerforeningen eller Sprogforeningen mistede medlemmer i de første år efter 1892. H. P. Hanssen så rigtigere på forholdene. Den 29. december 1892 skrev han til A. D. Jørgensen: »Den eneste virkelige betænkelighed, som man kunne have ved den nye forenings oprettelse, var frygten for, at den skulle hæmme og skade de alt bestående foreninger i deres virksomhed. Det tror jeg imidlertid ikke, der er fare for. Erfaringerne viser nemlig tværtimod, at foreningerne gensidig støtter og sporer hinanden«. Som et eksempel herpå nævnte han Den nordslesvigske Landboforening, der 1887-1892 havde haft en vækst i medlemstallet fra 226 til 416, selv om der inden for dens område var oprettet tre store foredragsforeninger og i samme tidsrum indmeldt 6-700 i Vælgerforeningen⁴¹.

I et brev af 20. marts 1893 kunne Hanssen meddele A. D. Jørgensen, at Skoleforeningen allerede havde 3374 medlemmer, og han tog dette som udtryk for en stigning i befolkningens politiske aktivitet: »Mange egne af Nordslesvig og særlig Vestslesvig har tidligere og til dels endnu forekommet mig at have en betænkelig lighed med Det døde Hav. Masserne er så tunge, at der skal meget til at sætte dem i bevægelse ... Det forekommer mig at være sikkert, at hvis regeringen ikke tager reb i sejlene, så står vi ved begyndelsen til en dybtgående bevægelse, som kan føre vidt, og som sent vil lægge sig igen«⁴².

Skoleforeningens ledelse havde som nævnt sit tyngdepunkt i enklaverne og Haderslev vesteramt, men det er ønskeligt at få nærmere oplysning også om medlemmernes geografiske fordeling. Som i de foregående to afsnit vil antallet af medlemmer blive sat i forhold til antallet af danske stemmer ved rigsdagsvalgene. Denne metode benyttede både H. V. Clausen og Anders Lebeck i deres undersøgelser af den geografiske spredning af Skoleforenin-

gens medlemmer i henholdsvis 1896 og 1913. Deres kommunevise opgørelser er sammenfattet i tabel 29:

Tabel 29. Tilslutningen til Skoleforeningen 1896 og 1913 i forhold til det danske stemmetal 1898 og 1912 i 15 områder af Nordslesvig.

Område	Medlemmer 1896	Pct. af d. st. 1898	Medlemmer 1913 ¹⁾	Pct. af d. st. 1912
Had. østeramt nordenfjords	395	36	757	65
Had. østeramt søndenfjords	291	36	639	63
Had. østeramt jernvcjssoenc	321	36	589	60
Haderslev østeramt ialt	998	36	1985	63
Had. vesteramt Røddingegnen	445	36	1414	87
Had. vesteramt Toftlundegnen	382	47	705	77
Had. vesteramt Hvidding hrd.	343	46	749	84
Haderslev vesteramt ialt	1170	42	2868	83
Tønder nørreamt Enklaverne	425	36	1008	86
Arrild og Nr. Løgum sogne	79	58	111	73
Tønder nørreamt Slogs hrd.	182	44	518	84
Åbenrå amts vestland	230	30	399	45
Landet omkring Åbenrå fjord	234	27	516	52
Landet ned mod Flensborg fj.	69	15	288	55
Sundeved	345	26	749	54
Als Sønderherred	321	22	808	55
Als Nørherred	222	20	698	64
Sønderborg kreds ialt	888	22	2255	57

Anm.: 1) Inklusiv kvinder

Kilder: 1896: Landsarkivet Åbenrå, Skoleforeningens arkiv, nr. 3, opgørelse ved H. V. Clausen; 1913: Lebeck Tyve Aars Elever, s. 34-44; Lassen, s. 448, 452, 478, 480, 496, 498, 519 og 522.

Af tabellen fremgår klart, at foreningens tyngdepunkt også i medlemsmæssig henseende var Haderslev vesteramt og enklaverne; i 1896 var forskellen på tilslutningen i østeramtet og vesteramtet dog ikke så stor. Als og Sundeved opviste begge år en bemærkelsesværdig ringe tilslutning, når man har tilslutningen til Vælgerforeningen og Sprogforeningen i disse områder i erindring⁴³. Bemærkelsesværdig var Skoleforeningens stærke organisation i Slogs herred og Arrild og Nr. Løgum sogne. Den stærke tilslutning i vesteramtet og enklaverne lader sig forklare ved grundtvigianismens ud-

bredelse i disse områder, men denne forklaring kan ikke anvendes på Slogs herred og Arrild og Nr. Løgum sogne. Den store tilslutning i det sidstnævnte område må givetvis forklares ved, at foreningens sekretær Hinrich Thomsen boede i Roost i Arrild sogn.

Skoleforeningens særlige styrke blev dens svaghed under Køllerpolitikken. Som den største af de nationale foreninger, og som den, der havde forholdsvis flest medlemmer i de vanskelige egne, havde Skoleforeningen et stort antal marginale medlemmer. Nedenfor s. 179 vil det fremgå, at Skoleforeningen endvidere havde flere medlemmer blandt de mindre jordbesiddere og håndværkerne end Sprogforeningen, og disse grupper var mindre modstandsdygtige end de økonomisk uafhængige gårdmænd. Derfor blev Skoleforeningen hårdest ramt af medlemstilbagegang. Først i 1908 nåede foreningen medlemstallet fra før Køllerpolitikken.

Antallet af tillidsmænd gik også stærkt tilbage. Ligesom Vælgerforeningen tilstræbte man at have en tillidsmand i hver landsby⁴⁴:

	1894	1905	1911
Haderslev kreds	148	145	151
Åbenrå kreds	69	49	62
Sønderborg kreds	72	71	76
Tønder kreds	72	57	67
Flensborg by og kreds	10	8	8

Det ses, at tilbagegangen næsten udelukkende ramte Tønder og Åbenrå kredse.

Til den kraftige medlemstilbagegang bidrog også, at myndighederne havde et særligt godt øje til Skoleforeningen. »Ich halte den Schulverein für den gefährlichsten aller dänischen Vereine weil es sich auf ein bei der hiesigen Jugend thatsächlich vorhandenes Fortbildungsbedurfniss stützt, und einem höchst verderblichen Einfluss auf die heranwachsende männliche Jugend übt, denn die hiesigen Besucher dänischen Hochschulen werden dort systematisch deutschfeindlich fanatisirt«, skrev amtsforstander Freytag i Bredebro således i 1897⁴⁵. Der er stor sandsynlighed for, at andre myndighedspersoner så på Skoleforeningens virksomhed med de samme øjne, for den medførte, at den nye generation ville modsætte sig myndighedernes mål: Nordslesvigs hurtige germanisering.

Efter 1908 oplevede Skoleforeningen på ny en stor tilgang af medlemmer. Kvinder var bedst repræsenteret i Skoleforeningen. 19% af medlemmerne i 1913 var kvinder mod 15% i Vælgerforeningen og Sprogforeningen⁴⁶.

Afslutningsvis skal der kort gøres rede for Skoleforeningens virksomhed. På side 151 nævntes tallene for nordslesvigeres besøg på danske høj-, landbrugs- og efterskoler før 1893: henholdsvis 1403, 332 og 578. Fra 1893 til 1910 besøgte 3322 unge danske højskoler, heraf var de 1981 støttet af Skoleforeningen. Landbrugsskolerne besøgte af 739, heraf 209 med støtte fra Skoleforeningen. I alt 3709 børn og unge sendtes på efterskoler i kongeriget, de 1921 havde fået støtte af Skoleforeningen⁴⁷. Man kan ganske vist ikke gå ud fra, at alle dem, der havde fået støtte, ikke ville være kommet på skoler i kongeriget, såfremt de selv skulle have betalt alle udgifterne. Men sikkert drejede det sig om hovedparten. Skoleforeningens virksomhed var derfor af stor betydning. At besøgstallene på den anden side var beskedne, når de udregnes pr. år, er klart. Måske er højskolens betydning for den danske nationale bevægelses udvikling efter 1890 overvurderet. Man må dog tage i betragtning, at de, der havde været på højskole sikkert ofte blev opinionsledere på deres egn. I Clausens undersøgelse af alle ejendomsbesidderes sindelag fra 1900-01 forekom rubrikken: »Har nogen af Husstanden været paa dansk Højskole, Landbrugsskole eller Efterskole«. Desværre er den udfyldt med manglende konsekvens og klarhed, hvad den uheldige formulering af spørgsmålet må bære ansvaret for, så det lader sig ikke undersøge, i hvilken udstrækning lederne i de nationale og økonomiske organisationer havde været på højskole.

Den geografiske fordeling af støtten mindede om medlemmernes⁴⁸:

	antal støttede elever 1894-1913 i pct. af danske stemmer 1912	selvbetalere 1913 i procent af danske stemmer 1912
Haderslev vesteramt	64,5	27,0
Haderslev østeramt	30,2	14,8
Tønder kreds	45,3	15,7
Åbenrå kreds	18,0	13,0
Sønderborg kreds	18,9	20,1

Frimenheder, foredragsforeninger og forsamlingshuse

Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen udstrakte deres virksomhed over hele Nordslesvig. Herudover fandtes en række mindre foreninger, der virkede på lokalt plan, men hvis formål også direkte eller indirekte var dansknationalt. De *grundtvigianske frimenigheder* hørte vel egentlig ikke til blandt disse foreninger, men da de for det første delvis blev

oprettet af nationale grunde, og da de for det andet fik betydning for foredragsforeningerne, skal de kort omtales⁴⁹. Rødding frimenigheds historie rakte tilbage til 1874. Dette år samledes de familier, der siden 1870 var udtrådt af statskirken, fordi det var blevet den i 1867 afskedigede grundtvigianske pastor Sveistrup forbudt at udføre kirkelige handlinger for medlemmer af statskirken, i en frimenighed med Cornelius Appel som præst⁵⁰. 1879 dannedes af lignende årsager frimenigheden i Bovlund. Herfra betjentes endvidere grundtvigianske kredse i Forballum og Roager sogn⁵¹.

Tilslutningen til frimenighederne var lille. Rødding frimenighed bestod i 1888 af 74 familier, Bovlund frimenighed i 1890 af 68 familier, der boede spredt over et stort område: Toftlundegnen 23, Hvidding herred 18, enklaverne 15, Sundeved 10 og Åbenrå amts vestland og Haderslev østeramt søndenfjords begge steder 1 familie⁵². Omkring århundredeskiftet dannedes nye menigheder: 1899 i Skærbæk og Haderslev, 1900 i Åbenrå og 1902 i Sundeved, og de to gamle menigheder fik ny tilgang. I 1913 havde frimenighederne tilsammen omkring 550 familier som medlemmer⁵³. Selv om der var vækst, var tilslutningen altså stadig yderst beskedent. Blandt medlem-

Mange grundtvigsk indstillede i Haderslev vesteramt kunne ikke affinde sig med statskirkens forkyndelse og dannede frimenigheder, 1874 i Rødding og 1879 i Bovlund. Sidstævnte byggede i 1896 en kirkebygning (arkitekt Andr. Bentsen), som de tyske myndigheder imidlertid først tillod åbningen af år 1900. Foto fra ca. 1900 i Historiske Samlinger.

merne var der dog mange personer, der indtog fremtrædende poster i det nationale liv, f.eks. J. N. H. Skrumsager, så medlemstallet alene giver ikke et fyldestgørende indtryk af frimenighedernes indflydelse. Hertil kom, at man ved de kristelige møder, som efter 1894 blev arrangeret af »Udvalget for kristelig Virksomhed i Nordslesvig« nåede ud til videre kredse⁵⁴.

Foredragsforeningerne opnåede betydelig større tilslutning. De var de første lokale, danske organisationsdannelser, og de har derfor krav på en særlig dybtgående behandling. Dannelsen af foredragsforeninger blev allerede i 1883 og 1884 drøftet på Sprogforeningens generalforsamling. Den første foredragsforening i Nordslesvig var »Foredragsforening for Nustrup m.fl. Sogne«, som blev stiftet i 1884 på initiativ af Sprogforeningens kredsformænd i Vojensområdet med gdr. Philip Møller, Jægerup, i spidsen. Den begyndte sin virksomhed i januar 1885 med 31 medlemmer, i 1893 var tallet steget til 329⁵⁵. I 1885 fulgte som den anden i rækken »Foredragsforeningen for Nordborg og Omegn«. 1886 dannedes »Fremtiden« på Gram-Røddingegnen og i 1889 »Foredragsforeningen for Agerskov m.fl. Sogne«. I 1890-erne kom endnu flere til. Nedenfor er navn, virkeområde, stiftelsesår, medlemstal og skæbne efter Køllerperioden anført i skematisk form⁵⁶:

1884 Foredragsforening for Nustrup m.fl. Sogne.

Omfattede sognene Jægerup, Nustrup, Oksenvad, Sommersted, Magstrup, Vedsted og Bevtoft.

Oktober 1893: 329 medlemmer.

Videreført efter Køllerpolitikken.

1885 Foredragsforening for Nordborg og Omegn.

Omfattede sognene Oksbøl og Nordborg landsogn samt Nordborg by.

Oktober 1893: omkring 75 medlemmer.

Videreført efter Køllerpolitikken.

1886 »Fremtiden«.

Omfattede sognene Gram, Fole, Hygum, Lintrup, Skrave, Rødding, Hjerting, Skodborg, Jels og Ø. Lindet.

Oktober 1893: omkring 180 medlemmer.

1889 Foredragsforening for Agerskov m.fl. sogne.

Omfattede sognene Agerskov, Bedsted, Bevtoft, Branderup, Egvad, Hellevad, Tirslund, Toftlund, Arrild og Nr. Løgum.

Oktober 1893: 270 medlemmer.

- 1890 Foredragsforening for Skærbæk og Omegn.
Omfattede sognene Skærbæk, Mjolden, Randerup, Døstrup, Brøns,
Rejsby, Vodder og Hvidding.
Februar 1895: 226 medlemmer.
Opløst 1897.
- 1890 Foredragsforening for Rødekro og Omegn.
Omfattede sognene Bjolderup, Egvad, Rise, Hjordkær, Ø. Løgum,
Åbenrå, Uge og Hellevad.
Oktober 1893: 131 medlemmer.
Opløst 1903.
- 1893 Foredragsforening for Løjt sogn.
Oktober 1895: 49 medlemmer. Ophørt 1898.
- 1893 Foredragsforening for Felsted m.fl. Sogne.
Omfattede sognene Felsted og Varnæs.
Marts 1895: 107 medlemmer.
- 1893 Foredragsforening for Havnbjerg og Svenstrup Sogne.
- 1893 Foredragsforening for Ketting, Augustenborg og Hørup Sogne.
Lukket af myndighederne 1894.
- 1893 Foredragsforening for Møgeltønder og Omegn.
Februar 1895: 145 medlemmer.
Ophørt 1898.
- 1893 Foredragsforening for Nybøl m.fl. Sogne.
Marts 1895: 90 medlemmer.
Lukket af myndighederne 1894.
- 1894 Foredragsforening for Rinkenæs og Omegn.
Omfattede sognene Rinkenæs, Gråsten, Kværs og Holbøl.
December 1894: 93 medlemmer.
Videreført efter Køllerpolitikken.
- 1895 »Fremad«.
Omfattende sognene Tandslet, Lysabild og Kegnæs.
Januar 1895: omkring 300 medlemmer.
Videreført efter Køllerpolitikken.

1895 »Boysens Minde«.

Omfattede sognene Vilstrup, Starup, Hoptrup og en del af Vedsted.

Det kan ikke udelukkes, at der var flere foredragsforeninger end de her nævnte, men det er ikke sandsynligt. De 15 foredragsforeninger, hvis virkeområde typisk var op til 6-7 sogne, synes ved midten af 1890-erne at have haft mindst 2000 medlemmer, det vil sige flere end Sprogforeningen. Materialet tillader ikke at udregne »organisationsprocenter«, men fra Haderslev kreds bredte foredragsforeningerne sig hurtigt til alle områder, hvor der var interesse for dem. I Haderslev østeramt arrangerede lokale indbydere offentlige foredragsmøder, uden at der stod en forening bag dem, ved at skaffe en foredragsholder og et lokale. Herved opnåede man det samme, bortset fra at der ikke kom til nogen organisering af tilhørerne⁵⁷.

Desværre er det overleverede materiale om foredragsforeningerne ikke videre fyldigt. Bedst belyst er »Foredragsforening for Rødebro og Omegn«, da dens arkiv er bevaret. Denne forening skal derfor omtales nærmere; den synes ikke på nogen måde at have afvejet fra de andre⁵⁸.

Foredragsforening for Rødebro og Omegn blev som nævnt i oversigten stiftet i 1890. Sigtet med foreningen blev formuleret således: »Foreningens Formål er ved Foredrag af forskjelligt Indhold, ved Oplysning, Sang m. m. at virke til Oplysningens Fremme«. De tyske myndigheder tillod ikke, at foredragsholdere fra Danmark optrådte som talere. Derfor var man henvist til hjemlige kræfter, hvilket især ville sige journalister og frimenighedspræster. I Foredragsforening for Rødebro og Omegn var de hyppigst optrædende foredragsholdere H. P. Hanssen, frimenighedspræst L. B. Poulsen fra Bovlund og Sprogforeningens sekretær M. Andresen fra Åbenrå.

Emnerne havde i overvejende grad relation til dansk og nordisk åndsliv og historie. Der var således foredrag om Blicher, Wergeland, Bjørnson og Holberg, hertil kom en række oplæsninger. De historiske foredrag havde ofte forbindelse til Sønderjyllands historie, f.eks. »Kristoffer den 2., grev Gert og Niels Ebbesen«. Et foredrag om »Den nordslesvigske bondes frigivelse af herremandsvælden« bidrog til at fremme gårdmændenes standsfølelse. Ved siden af de litterære og historiske foredrag, der havde det overordnede mål at vise tilhørerne, at der fandtes en selvstændig dansk-nordisk kultur, selv om man ikke havde lært om den i skolen, blev der holdt foredrag om geografi og rejser, naturvidenskab og samfundsforhold. Foredragene var dog ikke af egentlig politisk karakter, for så risikerede man, at myndighederne stemplede foreningen som politisk, hvad det fra starten af var deres hensigt⁵⁹.

Rundgjørelser.
Foredragsforeningen for
Retting, Augustenborg
og Sørup Sogne

holder Foredragsmøde i **Frofiks Hotel**
i **Augustenborg Torsdag d. 15.**
d. M. Eftm Kl., 6. præcis. Redak-
tionssekretar **Hans Petersen** fra Sø-
derølev taler.

Hertil indbydes **Medlemmerne** med
deres **Damer** venligst.

Bestyrelsen.

Løjt-Foredragsforening
afholder et Møde **Onsdag d. 14. Febr.**
d. M. Eftm. Kl. 6 i **Den danske**
Kro. Kl. 7 Foredrag af **Pastor L. B.**
Poulsen fra **Dobslund.** Deresfor **Dplæs-**
ning. **Entré 50 Pg.**

Foredragsforeningen
for **Sundelev** afholder Møde hos **Gjæf-**
ter Jakobsen i **Broager Søndag den**
11. Febr., Eftm. Kl. 4, præcis.
Foredrag af **M. Andresen-Mabentaa** og
J. Jørgensen-Haberslev. **Afgang ogsaa**
for **Alle-Medlemmer.**

Bestyrelsen.

Omkring 1890 oprettedes der i Nordslesvig 15 foredragsforeninger, der fik godt 2000 medlemmer. Foredragene holdtes, som det ses af annoncerne i Hejmdal 8/2 1894, især af journalister og frimenighedspræster fra landsdelen. Myndighederne tillod ikke danske foredragsholdere.

En særlig form for foredrag var de »religiøse«, som oftest blev holdt af L. B. Poulsen. Der lå en strategi bag dette. H. P. Hanssen skrev således til A. D. Jørgensen: »Samtidig vil Foredragsforening for Rødekro og Omegn sørge for afholdelse af religiøse foredrag med visse mellemrum. Det sker efter Nis Callesen-Lerskovs sigende med det bevidste formål derigennem at bane vej for en senere udtrædelse af statskirken«⁶⁰. Nis Callesen var foreningens næstformand. Det vides ikke, om lignende overvejelser lå bag de religiøse foredrag i de andre foredragsforeninger, men det er sandsynligt. I så fald kan de »religiøse« foredrag ses som et forsøg fra frimenighederne på at bryde den »Mur af manglende Forstaaelse«, der omkring 1890 var mellem dem og flertallet af den nordslesvigske befolkning⁶¹.

Hvad enten foredragsemnerne var religiøse eller verdslige, må man ikke overse, at foredragene også havde betydning ved at vise tilhørerne, hvorledes det danske sprog kunne bruges i andre situationer end dagligdagens. Og ikke mindst betød møderne, at folk samledes oftere, end det hidtil havde været tilfældet.

Myndighedernes politik over for foredragsforeningerne var som nævnt at få dem erklæret politiske, så kvinder, lærlinge og elever ikke kunne være medlemmer eller deltage i møderne. I 1894 overgik denne skæbne Fore-

dragsforening for Nybøl m.fl. Sogne og Foredragsforening for Ketting, Augustenborg og Hørup Sogne⁶². I første omgang vedtog myndighederne imidlertid af taktiske grunde at undlade at lukke alle foredragsforeninger, da dette blot ville føre til, at der i stedet for foreningsmøder afholdtes offentlige foredragsmøder. Der skulle ikke lægges foreningerne vanskeligheder i vejen, når de ønskede at afholde møder i kroerne. Derimod skulle kongerigske foredragsholderes optræden stadig forbydes, og kvinder, lærlinge og elever skulle efter retningslinjerne bortvises, såfremt politiske emner blev berørt⁶³.

Under Køllerpolitikken skærpedes kursen. Flere foredragsforeninger blev erklæret politiske, og resten enten opløste sig selv eller indstillede virksomheden på ubestemt tid, som det fremgik af fortegnelsen over foredragsforeninger ovenfor.

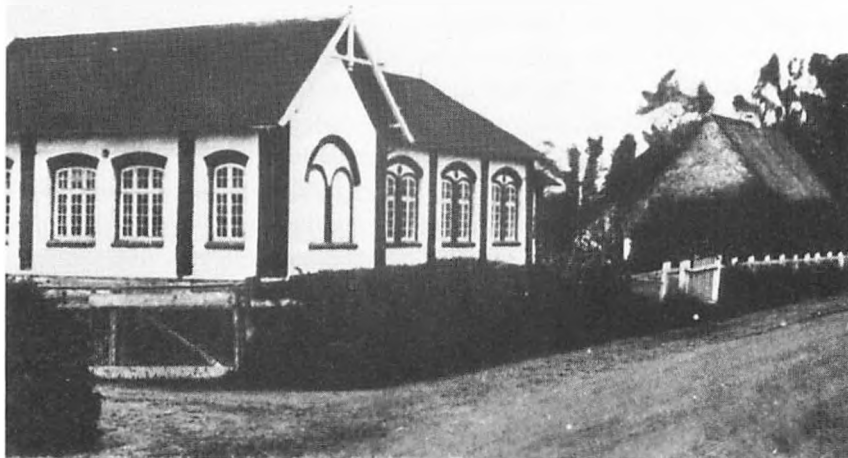
Da Køllerpolitikken var kommet på afstand og den nye rigsforeningslov trådte i kraft i 1908, genopstod enkelte foredragsforeninger, andre nyoprettedes, og især dannedes der mange selskabelige foreninger, idrætsforeninger, ungdomsforeninger og afholdsforeninger. Landråden i Sønderborg indberettede således i februar 1909: »Die Vereine wachsen jetzt wie Pilze aus der Erde, äusserlich scheinbar verschiedener Gattung, innerlich alle demselben Zwecke dienend«⁶⁴. Denne mangfoldighed gør det vanskeligt at skaffe et overblik over de enkelte foreningers udbredelse og tilslutning, ikke mindst fordi de nye foreninger sjældent udbredte deres virksomhed over mere end 1-2 sogne. Idrætsforeningerne samledes i 1903 i Nordslesvigs Fælles-Idrætsforening, der i 1913 omfattede 70 hold med 1200 gymnaster. Den første ungdomsforening dannedes i 1907 i Nordborg, og herfra bredte ideen sig til de andre amter. Ungdomsforeningerne fik stor tilslutning, i juni 1913 samledes i de 17 ungdomsforeninger omkring 2700 medlemmer⁶⁵.

Uden tvivl var der en kraftig vækst i antallet af lokale, nationale foreninger og disses medlemstal fra 1908 til 1914. Det indrømmedes også af de tyske myndigheder. I august 1913 indberettede amtsforstanderen i Bredebro: »Eine Zunahme der dänischen Agitation seit dem Jahre 1908 hat unzweifelhaft stattgefunden. Dieselbe zeigt sich besonders darin, dass alle dänisch gesinnten sich mehr und mehr zusammenschliessen und die deutschgesinnten im öffentlichen wie im privaten Leben mehr und mehr fernhalten. Die gesellschaftliche Stellung der hier wohnenden Deutschen, namentlich der Heimdeutschen mit plattdänischer Umgangs- und Haus-sprache wird von Jahr zu Jahr unangenehmer. Namentlich erwachsenden Kinder fühlen es sehr; während ihre gleichaltigen Nachbarkinder in dem Versammlungshause mehrmals wöchentlich an Turn-, Sing- und Vortragsbende, Dilletantenaufführungen, Bälle u.s.w. Teil nehmen, können sie nur

an den wenigen deutschen Festen Teil nehmen«⁶⁶. Denne indberetning fremhæver den polarisering, som fandt sted i årene op til 1914. Uden tvivl havde disse betragtninger gyldighed for hele Nordslesvig, måske undtaget de sydligste egne, hvor hjemmetyskerne udgjorde så stort et antal, at de ikke kunne isoleres socialt på samme måde som i f.eks. Haderslev og Sønderborg kredse⁶⁷.

Foreningsdannelserne medførte både før og efter Køllerpolitikken en stigning i mødeaktiviteten, men der var store forskelle mellem de enkelte sogne. Flest møder blev holdt i de sogne, der var centrer for foredragsforeningerne, som f.eks. Agerskov, Bjolderup og Tandslet; her afholdtes årligt 2-3-4 møder. I Øster Lindet sogn stod en selskabelig forening for et lignende antal foredragsmøder. I Ullerup, Nordborg landsogn, Ballum og Hostrup var aktiviteten mindre. I de to førstnævnte sogne kunne man tage til danske møder i nabobyerne Nybøl og Nordborg. Derimod havde Foredragsforening for Skærbæk og Omegn kun et medlem i Ballum sogn. Som i flere af enklavesognene var danskheden her forholdsvis passiv. Den rette forklaring gav amtsforstanderen i Bredebro: »Im Amtsbezirk Ballum ist Stillstand; die Dänenpartei herrscht unbestritten und braucht wenig Agitation, da es ein irgend bemerkwerdendes Deutschum nicht gibt«⁶⁸. Han fremhævede, at Indre Mission af samme grund ikke kunne skade den danske bevægelse.

Indre Missions mødeaktivitet var i mange egne i midtlandet og længere vestpå betydeligt større end den danske, og understreger dermed, at den øgede dansk-nationale mødeaktivitet, især i 1890-erne, ikke må overvurderes. Eksempelvis afholdt Indre Mission i Bjolderup amtsdistrikt i 1897 19 møder, mens der kun afholdtes 3 danske⁶⁹. De danske tillidsmænd så med bekymring på missionens virksomhed. Om situationen i Solderup skrev tillidsmanden i Hostrup sogn: »I denne By arbejder den saakaldte Indremission og der gjøres alt muligt for at Sløve Nationalbevidstheden, thi naar de skal være Troende, skal de tillige være Tyskvenlige, eller i vore Øine Blakkede«⁷⁰. R. P. Clausen fra Smedager understregede: »Den indre Missionsbevægelse gjør for Resten stor Skade i national Henseende, thi det er næsten – her i Sognet idetmindste – vore bedste og før ivrigst nationale Folk, der efterhaanden er slaaet over til Missionsfolket, og nu tror de at staa med den ene Ben i Himlen og føle sig som rene Himmelborgere, der ikke kan have noget at gjøre med denne Verdens Anliggender og Pligter, undtagen hvor det drejer sig om Mammon«⁷¹. Til »Verdens Anliggender« regnedes hos Indre Mission også deltagelse i valgene. H. V. Clausens analyse af valget i 1902 viste da også, at af 103 udeblevne missionsfolk var de 87 danske⁷². I længden kunne heller ikke Indre Mission vige uden om den

De danske møder i kroerne lagde myndighederne forskellige hindringer for. Derfor byggede den danske bevægelse forsamlingshuse, det første i Skrave i 1892. Huset i Kastvraa ved Sommersted er opført 1908 i en byggestil, som mange nok vil kalde »typisk tysk«, men som man også finder i stationsbyer i kongeriget. Fot. i Historiske Samlinger.

nationale polarisering. I 1912 sprængtes den i en dansk retning med nær forbindelse til dansk indre mission og en tysk retning⁷³.

Fra Sønderborg kreds foreligger en opgørelse over antallet af danske møder i anden halvdel af 1890-erne⁷⁴. Der afholdtes i:

1895	18 møder med 2225 tilhørere
1896	30 møder med 3344 tilhørere
1897	25 møder med 3841 tilhørere
1898	32 møder med 4301 tilhørere
1899	19 møder med 1790 tilhørere
1900	12 møder med 775 tilhørere
1901	18 møder med 1284 tilhørere

Man bemærker stigningen op til 1898, der var et valgår, og Køllerpolitikens betydelige virkninger i 1899, 1900 og 1901.

Den stigende mødeaktivitet førte i forening med myndighedernes forsøg på under og efter Køllerperioden at forhindre afholdelse af møder i kroerne

Den danske presse i Nordslesvig 1880-1914

En dybtgående undersøgelse af den danske presse og dens betydning for den danske nationale bevægelse, herunder de indre brydninger mellem protest- og forhandlingspolitikken, er i sig selv et stort arbejde. I det følgende vil vi derfor nøjes med at skitsere pressens udbredelse.

Den danske presses udbredelse var i stærk stigning fra 1880-erne. Eksakte oplags- og abonnenttal kan imidlertid vanskeligt angives. De hidtil kendte opgivelser har oftest været skøn. Marius C. Sørensen skønnede *oplagstallet* til ca. 5000 i 1872, omkring 6000 ti år senere, over 10000 i 1889 og over 14000 omkring år 1900. I 1912 var der over 23000 abonnenter, heraf de 19000 i Sønderjylland¹. Hans Lund skønnede, at *abonnenttallet* i 1870-erne var ca. 3000, i 1882 ca. 3500 og omkring 1890 ca. 8000. For januar kvartal 1902 angav han det eksakte tal til 12689 i Sønderjylland, for 1912 ansløg han som Sørensen abonnenttallet til over 19000 i Sønderjylland².

Lunds tal for 1902 hvilede givetvis på H. V. Clausens undersøgelse af pressens udbredelse dette år, og i Clausens arkiv kan der findes abonnenttal også for den forudgående periode – tal der supplerer og korrigerer Lunds skøn³. »Dannevirke-Frejas« abonnenttal er oplyst for årene 1889-99 (januar kvartal), »Flensborg Avis's« 1882-1902 (ikke flere år) og »Hejmdals« 1882-1902 (januar kvartal), derimod savnes desværre oplysninger fra det lille Als-Sundevedske lokalblad »Dybbøl-Posten«, undtagen for januar kvartal 1902, hvor det opgaves til 735 med den tilføjelse, at det ikke havde været synderlig anderledes i de foregående ti år. Lund har både for 1870-erne og 1880-erne skønnet »Dybbøl-Postens« abonnenttal til ca. 500, dette tal vil blive benyttet i følgende opgørelse.

Selv om tallene er behæftet med adskillig usikkerhed, er der ingen tvivl om, at tidsrummet 1882-1912 var en udpræget vækstperiode for den dansk-nationale presse: noget nær en fordobling i 1880-erne, hvilket gentog sig i 1890-erne, samt en vækst på lidt over 50% fra 1902 til 1912. At vurdere

Tabel 30. Omtrentligt abonnenttal for den danske presse 1882-1912¹⁾

Blad	1882	1890	1895	1902 ²⁾	1912
Hejmdal	407	1246 ³⁾	2078 ³⁾	2494	...
Flensborg Avis	553	3107	3523 ³⁾	6522	...
Dannevirke-Freja ²⁾	godt 2000	1730	1660	2953	...
Dybbøl-Posten	ca. 500	ca. 500	ca. 500	720	...
Ialt	ca. 3500	ca. 6600	ca. 7800	12689	19278 ³⁾

Anm.: 1) Eksakt angivne tal er Clausens oplysninger, omtrentlige tal Hans Lunds skøn.

2) 1902 og 1912: »Mordersmaalet«.

3) I Sønderjylland. Tallene for Nordslesvig alene kan 1902 opgøres til 10807 og i 1912 til 17993.

Kilder: Rigsarkivet, H. V. Clausens arkiv, spredte oplysninger om nationale og topografiske forhold i Nord- og Mellemslesvig 1888(1845)-1920, læg m. statistiske oplysninger om den danske presse i Nordslesvig; Lund Sønderjydske Presses Historie, s. 8ff.

betydningen heraf for den danske bevægelse er imidlertid vanskeligere. De lokale førere i den danske bevægelse var sikkert blandt de første, der blev avislæsere, og de har givetvis som opinionsledere påvirket deres omgivelser i overensstemmelse med avisernes budskaber, således at disse fik en større udbredelse, end abonnenttallet i den tidlige periode giver indtryk af. Man må derfor også gå ud fra, at abonnenttallets vækst ikke i sig selv havde afgørende betydning for dannelsen af de danske organisationer. De lokale ledere samvirkede uden avisernes formidling (jvf. s. 101).

Aviserne har derimod været afgørende for den videre opbygning af organisationerne og for deres møder. Det var i aviserne, at møderne i foredragsforeninger, selskabelige foreninger og landbrugsfaglige foreninger m.v. samt politiske møder, dilettantforestillinger og gymnastikopvisninger blev annonceret og refereret. Hertil kom, at aviserne i modsætning til organisationerne bragte læserne en daglig påvirkning, selv om der overvejende var tale om en envejspåvirkning fra redaktion til læsere. Men under alle omstændigheder: aviserne og deres voksende udbredelse må have bidraget stærkt til væksten i befolkningens nationale bevidsthed.

Derfor har det også interesse at undersøge pressens regionale udbredelse. Hans Lund og H. V. Clausen har tidligere arbejdet med emnet, og har sat abonnenttallet i forhold til indbyggertallet. Her vil vi fortsætte sammenligningen med de danske stemmetal.

Tabel 31. Antal abonnenter i forhold til antal danske stemmer 1902 og 1912 i forskellige egne af Nordslesvig.

Område ²⁾	1902 ¹⁾		1912	
	abon.	pr. da. st.	abon.	pr. da. st.
Haderslev by	996	2,1	1654	2,1
Haderslev østeramt nordenfjords	884	0,6	1467	1,1
Haderslev østeramt søndenfjords	592	0,7	910	0,9
Haderslev østeramt jernvejssogne	550	0,8	866	1,1
Haderslev østeramt ialt	2026	0,7	3243	1,0
Haderslev vesteramt Røddingegnen	820	0,6	1638	1,0
Haderslev vesteramt Toftlundegnen	383	0,5	624	0,7
Haderslev vesteramt Hvidding hrd.	551	0,6	962	1,0
Haderslev vesteramt ialt	1754	0,6	3224	0,9
Tønder by	172	6,1	263	3,3
Tønder nørreamt enklaverne ³⁾	817	0,7	1268	1,1
Tønder nørreamt Slogs herred	528	1,2	823	1,2
Åbenrå by	445	1,3	661	1,8
Åbenrå amt, Risc og Sdr. Rangstrup herreder	710	0,8	1362	1,3
Åbenrå amt Lundtoft herred	806	0,8	1412	1,1
Sønderborg by	337	1,5	464	1,6
Sundeved	816	0,6	1272	0,9
Als Sønderherred	735	0,6	1303	0,9
Als Nørherred	581	0,6	907	0,8
Sønderborg amt ialt	2132	0,6	3482	0,9

Anm.: 1) Sat i forhold til stemmetallet ved rigsdagsvalget 1903.

2) Områderne er desværre ikke helt identiske med de ved analysen af valgtaal, ejendomsbesiddelse og foreningernes organisationsprocent benyttede områder. Årild sogn er her regnet til Hvidding herred og Nr. Løgum sogn til Slogs herred, i Åbenrå amt er her benyttet herredsopdelingen.

3) Hertil er også Højer regnet.

Kilder: Abonnenttal: Clausens arkiv, jvf. kilder til tabel 30.

Stemmetal: von Jessen Haandbog SI, 1, s. 269-75.

Den danske nordslesvigske presse mere end femdoblede sit abonnenttal 1882-1912. De vigtigste blade var nævnt efter størrelse Flensborg Avis, Dannevirke-Modersmaalet og Hejmdal. Billedet viser sidstnævntes personale i 1901. Yderst til venstre står journalist Nicolai Svendsen, senere redaktør af Dannevirke. Manden med briller bag de to småpiger er journalist Anders Lebeck. Til venstre for ham forretningsfører Jørgen Køcks. Fot. ved Chr. Hansen, Pøl, i Historiske Samlinger.

Ved fortolkningen af tabellens tal må man være opmærksom på, at hjemmetskere selvfølgelig kunne holde danske aviser. Det forholdsvis store antal abonnenter pr. dansk stemme i Slogs herred og byerne (hvor også socialdemokrater kunne holde danske aviser) tyder på, at dette var tilfældet. Med dette forbehold i erindring kan man imidlertid ud fra tabellen fastslå, at den ofte tidligere konstaterede lighed mellem Haderslev vesteramt og Sønderborg amt også gjaldt hvad angår den dansk-nationale presses udbredelse.

Sammenfatning

Ifølge G. Japsen skete der i 1880-erne ændringer, som sikrede den danske nationale bevægelse »dens uimodståelige fremgang og endelige sejr«. Undersøgelsen i de foregående kapitler har vist, at fremgangen ikke var noget entydigt fænomen. Der må således skelnes mellem den »ydre« og den »indre« udvikling, forstået som henholdsvis den talmæssige tilslutning til den danske bevægelse og den nationale bevidsthed hos de dansksindede nordslesvigere.

I den første snes år efter 1867 var den danske bevægelse talmæssigt i tilbagegang. Den danske andel af vælgerne faldt fra næsten to trediedele ved februarvalget i 1867 til lidt under halvdelen ved valgene i midten af 1880-erne. Årsagerne var udvandring, option, det vil sige valg af dansk statsborgerskab i stedet for preussisk, og passivitet i store dele af den dansksindede befolkning, særlig i de sydligere dele af Nordslesvig. Når udviklingen alligevel ikke var entydig ugunstig for den danske bevægelse skyldtes det to forhold. For det første blev det tyske element ikke væsentligt styrket. For det andet forblev næsten alle gårde hos dansksindede ejere, hvad der var særlig vigtigt, fordi gårdmandsstanden havde den økonomiske magt i Nordslesvig, og mange såkaldte småfolk var afhængige af dem.

Rigsdagsvalgenes tilbagegangslinje blev brudt i 1890-erne; fra 1887 til 1898 øgedes den danske vælgerandel med 2-3 procent. Det skyldtes næppe, at tilslutningen til den danske bevægelse blev større. Hovedparten af stigningen må henføres til, at omkring 1500 optanter blev naturaliseret og dermed fik valgret. Fremgangen i 1890-erne begyndte på samme tidspunkt og med samme kraft i de to danske højborge Haderslev vesteramt og Sønderborg kreds' landdistrikter. Kun valget i 1898 var klart bedst i Sønderborg-området.

Efter århundredeskiftet faldt den danske andel af vælgerne igen, med 4-5 procent, mere i landsognene i Sønderborg kreds end i Haderslev vesteramt. Det danske stemmetal steg ganske vist begge steder, men det skyldtes et voksende vælgertal. Væksten i vælgertallet kom overvejende tyskerne til gode. Naturligvis var Køllerpolitikken, den hårde kurs fra de tyske myndigheders side over for den danske bevægelse under overpræsident von Køller

1897-1901, ikke uden indflydelse. Den var årsagen til, at faldet i den danske vælgerandel blev så kraftig fra 1898 til 1902 og 1903, men den vedvarende lave danske vælgertilslutning i 1906 og 1907 kan ikke forklares på denne måde, da politikken over for den danske bevægelse disse år var relativt mild.

I stedet må man fremhæve forskellene i udviklingen i byerne og på landet. I landdistrikterne fik de tysk-borgerlige partier og socialdemokraterne 47% af fremgangen i antallet af stemmer 1890-1912, i byerne 79%. Da vælgertallet i byerne samtidig steg med 56% mod kun 29% på landet, vil det ses, at væksten i vælgertallet var større i de tyske højborge end i de danske. Årsagen hertil var den urbanisering, der så småt var begyndt i 1890-erne, samtidig med at landbruget beskæftigede relativt færre. Påfaldende er det, at faldet i landbefolkningens og landbrugerhvervets andel af befolkningen henholdsvis 1890-1910 og 1895-1907 var størst i Sønderborg kreds, hvor netop den danske vælgerandel faldt mest 1890-1912. Det må indrømmes, at denne udvikling endnu før 1914 mere var et frygtet fremtidsperspektiv end en aktuel fare for den danske bevægelse. Men nogle var klar over det truende i udviklingen og søgte at imødegå den ved at tage skridt til at fastholde arbejderbefolkningen i den danske lejr og hindre dens overgang til socialdemokraterne, der satte en forbedring af arbejderens sociale kår over det nationale.

Valget i 1912 bragte dansk fremgang på ca. 2% i forhold til 1907, og bidrog derved til at stille udviklingen efter århundredeskiftet i et mere gunstigt lys, end der var dækning for. Fremgangen skyldtes nemlig først og fremmest, at et stort antal danske statsborgere fik preussisk statsborgerskab ved optantkonventionen af 1907. Valget i 1912 bragte derfor ikke fremgang for den danske bevægelse som sådan – i det mindste ikke i det omfang, som valgtallene lod formode. I 1880-erne og endnu omkring 1900 kunne man fra dansk side henvise til, at der var en reserve af optanter og optantbørn. I 1912 var dette ikke længere noget godt argument. Blev de danske statsborgere medregnet, var tilbagegangen for den danske bevægelse altså mere alvorlig. Hertil kom, at hvor der i 1867 havde været en skarp grænse mellem områder med dansk og tysk flertal gående syd om Flensborg og nord om Tønder, var det danske flertal i 1912 gået tabt i mange sogne i midtlandet. Valgtallene giver således ikke holdepunkter for at tale om nogen ydre fremgang for den danske bevægelse efter ca. 1890, når perioden 1890-1912 anskues i sin helhed. Man kan højst tale om en stabilisering.

Noget lignende gælder med hensyn til udviklingen i antallet af gårde i dansksindedes eje. Fra 1893 til 1903 gik det stik mod H. V. Clausens forventning ret kraftigt tilbage, fra 78 til 72% af det samlede antal gårde,

det vil sige landejendomme med mindst to heste. Det var især alvorligt for den danske bevægelse, hvis fundament var den uafhængige jordbesiddelse. Særlig stor var tilbagegangen på Røddingegnen, hvor kampen om jorden var åbnet i 1891 af Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig, der ville bosætte tyske landmænd på de gårde, som på grund af sønnernes udvandring måtte sælges til fremmede. Her lykkedes det imidlertid den danske bevægelse at vinde en del ejendomme tilbage efter århundredeskiftet. Også i Slogs herred og området umiddelbart nord for Flensborg fjord var der kraftig dansk tilbagegang 1893-1903. Desværre blev en påtænkt undersøgelse af gårdmændenes sindelag i 1914 ikke realiseret. Noget sikkert kan derfor ikke konkluderes, men tilbagegangen blev næppe så stor efter århundredeskiftet, dels fordi ejendomspriserne steg, dels fordi der blev sat modforholdsregler i værk med »Foreningen af 5. Oktober 1898«, »Nordslesvigske Kreditforening« og »Landeværnet«.

Derimod var der uden tvivl tale om en vækst i den nationale bevidsthed. Indtil ca. 1890 bestod de nordslesvigske bønders nationale bevidsthed først og fremmest i en afvisning af alt tysk. På grundlag af pragfredens § 5, der havde givet løfte om en folkeafstemning i de nordlige distrikter af Slesvig om det statslige tilhørsforhold, førtes en ren protestpolitik. Vælgerne blev ikke samlet i nogen politisk organisation på grund af de ledendes, særlig Krügers, passivitet og indbyrdes uenighed om den rette taktik over for tyskerne. Aktiv medleven i dansk kulturliv var der kun lidt af, når de meget små kredse omkring de grundtvigianske frimenigheder undtages. Hovedparten af gårdmændene var højremænd, fordi Højre i kongeriget var det parti, der kraftigst gik ind for kongemagten og forsvaret. De danske bønders politiske og kulturelle kamp mod Estrup og den nationalliberale »dannelse« fandt oprindelig ringe genklang i Nordslesvig.

Omkring 1890 begyndte imidlertid en udvikling i retning af stærkere national bevidsthed hos de nordslesvigske bønder. Vigtigt var det, at man nu blev klar over jordbesiddelsens afgørende betydning for den danske bevægelses fremtid, i modsætning til tidligere, hvor gårde var solgt til højstbydende uden skelen til sindelag. Mere end noget andet var det de danske foreninger, der markerede den begyndende udvikling, hvad enten de var rent politiske som Vælgerforeningen, eller deres sigte var kulturelt som Sprogforeningen, Skoleforeningen og foredragsforeningerne.

Med Vælgerforeningens dannelse i 1888 på initiativ af H. P. Hanssen blev det hidtidige løse samvirke mellem de forskellige egne »sognekonger« afløst af en moderne politisk organisation, der ikke mindst på grund af det tætte tillidsmandsnet sikrede en snævrere forbindelse mellem de politiske ledere og vælgerne – for så vidt som de sidstnævnte var medlemmer. Det

varede nemlig 5-6 år, førend Vælgerforeningen fik betydelig tilslutning. Mange var i begyndelsen afventende over for den nye organisation, dels fordi man generelt var uvant med at stå i en politisk forening, dels fordi der især på vesteregnet var en vis politisk mistillid til ledelsen, der overvejende bestod af edsaflæggere.

Sprogforeningen havde primært til opgave at oprette, vedligeholde og udbygge lokale bogsamlinger, således at de nordslesvigske bønder fik adgang til dansk læsning og dermed indprentet større national bevidsthed. Sprogforeningen blev dannet allerede i 1880 af mænd fra byernes borgerkab og deres forbindelser blandt de store jordbesiddere, det vil sige det gamle lederlag. Derved stod Sprogforeningen i modsætning til Vælgerforeningen og især Skoleforeningen, hvor gårdmændene spillede en større rolle. Sprogforeningens stiftelse markerede altså ikke noget skarpt skel i udviklingen; endnu ti år efter dens start havde den da også kun 732 medlemmer. Først 1892-93 begyndte medlemstallet at stige. På samme tidspunkt påbegyndtes så småt uddelingen af bøger til private, og 1893 udkom Sprogforeningens almanak for første gang.

På samme tid, nøjagtigt i 1892, stiftedes den tredje af de »store nationale foreninger«, Skoleforeningen. Dens formål var at give støtte til mindrebedmedledes ophold på efterskoler, højskoler og landbrugsskoler i kongeriget. Foreningen fik allerede i løbet af det første år 4000 medlemmer, heraf mange på vesteregnet og andre steder, hvor tilslutningen til de nationale foreninger hidtil havde været lille.

Foredragsforeningerne, hvoraf den første oprettedes i 1884, de fleste i 1890-ernes første halvdel, søgte i de første år at få foredragsholdere til Nordslesvig fra Danmark. Da myndighederne hindrede dette, måtte man nøjes med nordslesvigske journalister, frimenighedspræster og lignende. Alligevel koncentrerede de fleste emner sig om dansk-nordisk historie og litteratur. For at få dækket det lokale behov, som foredragsmøderne afstedkom, påbegyndtes fra 1892 opførelsen af forsamlingshuse.

Man kunne have troet, at de mange foreninger skadede hinanden, men det modsatte var snarere tilfældet. Tilslutningen til de nationale foreninger var størst i de danske højborge Haderslev vesteramt og østeramt samt landsognene i Sønderborg kreds, mens den var mindre i Åbenrå og Tønder kredse. Der var ingen væsentlig forskel på tilslutningen til Vælgerforeningen og Sprogforeningen i Haderslev vesteramt og landsognene på Als og i Sundeved. Derimod fik Skoleforeningen klart den største tilslutning i vesteramtet og i enklaverne i Tønder kreds; forholdsvis flest elever kom ligeledes herfra. Foredragsforeningerne begyndte først i Haderslev kreds, men bredte sig hurtigt til alle egne. Forsamlingshusene fandtes i starten

I årene mellem århundredskiftet og verdenskrigen fik afholdsbevægelsen en betydelig styrke. Nordslesvigsk Afholdsforening blev stiftet i 1907 på et dansk-nationalt grundlag. Den fik ca. 1000 medlemmer. Billedet viser foreningens årsmøde på Højskolehjemmet i Haderslev 28. og 29. maj 1910. En anden stor afholdsorganisation var Independent Order of Good Templars. Postkort i Historiske Samlinger.

overvejende i Haderslev vesteramt. Den danske presse, der fik en kraftig tilgang af abonnenter efter 1880, havde lige stor udbredelse i Haderslev øster- og vesteramt og i Sønderborg kreds' landdistrikter. Alt i alt er der ingen holdepunkter for, at den nationale bevidsthed skulle have været tidligere udviklet og mere udbredt i Sønderborg kreds end i Haderslev vesteramt, forholdet var snarere modsat.

Den vækst, som fandt sted i de nordslesvigske bønders nationalbevidsthed i 1890-erne må ikke overvurderes. Der var tale om en begyndende udvikling, der på mange områder gik trægt. Arbejdet for at fremme den blev afbrudt eller i det mindste stærkt hæmmet af Køllerpolitikken. Foredragsforeningerne blev lammet, og de store nationale foreninger mistede, Sprogforeningen undtaget, mange medlemmer.

Først omkring 1906-07-08 tog udviklingen atter fart, og den forløb nu betydeligt hurtigere end i 1890-erne. Vælgerforeningens organisationsprocent øgedes fra 28 i 1907 til 42 i 1912, men nåede ikke op på 67% som Den tyske Forening. Sprogforeningen havde i 1914 172 bogsamlinger mod 110 omkring 1900 og 80 i 1882. Skoleforeningens medlemstal steg fra knap 4000 i 1906 til over 10000 i 1914. Nogle foredragsforeninger blev genoprettet,

eller funktionerne blev overtaget af selskabelige foreninger, idrætsforeninger og ungdomsforeninger. De mange møder, der dog ikke kunne konkurrere med Indre Mission i tal, medførte, at der blev oprettet flere forsamlingshuse; i 1914 var der 50. I 1900 havde tallet været 10.

Baggrunden for de mange nye foreninger, der med Sønderborglandrådets udtryk skød op som svampe, var bl.a. den nye mere liberale rigsforeningslov fra 1908. Den tillod således kvinder at være medlemmer af politiske foreninger. Hele fremgangen i de danske foreningers medlemstal kan imidlertid ikke forklares ad den vej. Derimod kan man sikkert gå ud fra, at optantkonventionen bidrog til fremgangen, idet tidligere danske statsborgere nu kunne indtræde i foreningerne, uden som før at risikere udvisning.

Det nordslesvigske landbrug og
den danske bevægelse
1880-1914

Øverste og nederste sociale gruppe i landbosamfundet: kvægavleren, gårdejer Jens Jensen Friis, Kopsholt i Ør. Løgum sogn (fot. W. Schützsack, Åbenrå ca. 1895) og tjenestefolk og daglejere på Søgård ca. 1906. Deltagelse i det danske foreningsliv krævede et vist overskud af tid og økonomiske ressourcer, og derfor var gårdmændene den forholdsvis største gruppe blandt medlemmerne og især i ledelsen, mens der kun var få landarbejdere. De mellemste sociale lag, landbolsmænd, parcellister, håndværkere og mindre handlende, var stort set repræsenteret i de danske foreningers medlemsskare i et forhold svarende til deres andel af befolkningen. Fot. I Historiske Samlinger.

Den danske bevægelses sociale basis

Medlemmer af Sprogforeningen og Skoleforeningen 1903-05

Der findes kun få opgørelser over den danske bevægelses sociale basis, forstået som den erhvervs- og standsmæssige sammensætning af de nationale foreningers medlemmer. Fra 1903 og 1905 haves opgørelser over henholdsvis Sprogforeningens og Skoleforeningens medlemmer, foretaget af cand. math. Nikolaj Andersen for Sprogforeningen og Anders Lebeck for Skoleforeningen.

Tabel 32. Sprogforeningens og Skoleforeningens sociale basis henholdsvis 1903 og 1905.

Erhverv	Sprogforeningen		Skoleforeningen	
	antal	procent	antal	procent
Gårdmænd	1177	45	1489	39
»Landmænd«	192	7	396	10
Tilsammen	1369	53	1885	49
Parcellister, kådnere og landbolsmænd	197	8	496	13
Forpagtere	39	2	36	1
Selvstændige i landbrug ialt	1605	62	2417	63
Håndværkere	314	12	509	13
Købmænd og kromænd	121	5	133	3
Daglejere, tyende, arbejdere	70	3	102	3
Offentlig ansatte	–	–	–	–
Andre	295	11	385	10
Aftægtsmænd, rentier o.l.	192	7	292	8
Ialt	2597	100	3838	100

Kilder: Landsarkivet Åbenrå, Sprogforeningens arkiv, nr. 1, referat af generalforsamlingen 17/7 1904; Skoleforeningens arkiv, nr. 3, »Skoleforeningen Juli 1905. Statistik«.

Af tabellen fremgår, at den største sociale gruppe blandt de to foreningers medlemmer var gårdmændene, og at de selvstændige i landbruget ialt udgjorde næsten to trediedele af medlemsskaren. Derimod var der påfaldende få landarbejdere og tjenestefolk i foreningerne, og offentlig ansatte manglede helt. Det sidste kan ikke overraske på baggrund af de tyske myndigheders ufravigelige krav om »rigstro« sindelag hos embedsmænd og bestillingsmænd. Den forholdsvis store andel af »andre« skyldes, at opgørelsen primært skal afspejle landbefolkningens sociale opdeling. Adskillige fra byerhvervene er derfor henført hertil. Endvidere ses, at Skoleforeningen havde forholdsvis flere medlemmer blandt de mindre jordbesiddere end Sprogforeningen. I nogen grad gjorde det samme sig gældende for håndværkerne. Forklaringen er uden tvivl Skoleforeningens vedtægter: »Naar Foreningen yder Skolehjælp til Ubemidlede, skal der først og fremmest tages Hensyn til ubemidlede Medlemmers Børn, naar de anbefales til Understøttelse af den paagældende Kredsformand«¹.

Vælgere og foreningsmedlemmer i ni sogne

Imidlertid mangler et sammenligningsgrundlag, nemlig de nævnte sociale grupperes repræsentation i samfundet som helhed. Tillige ville det være ønskeligt at bringe en opgørelse af lignende art over Vælgerforeningens medlemmer, og så vidt gørligt også foredragsforeningernes. På grundlag af foreningernes medlemsprotokoller og medlemslister i politiarkiverne kan man få et indtryk af medlemmernes fordeling efter erhverv og stand. Da dette kildemateriale er meget omfattende, afgrænses de efterfølgende undersøgelser til de ni udvalgte sogne: Agerskov, Ballum, Bjolderup, Hostrup, Nordborg, Tandslet, Tyrstrup, Ullerup og Øster Lindet. Som sammenligningsgrundlag kan de bevarede rigsdagsvalglistes fra de ni sogne anvendes. Folketællingsskemaer er kun undtagelsesvis bevaret², men i det hele taget må valglisterne betegnes som det bedste sammenligningsgrundlag, da kun vælgere kunne blive medlemmer af Vælgerforeningen. Sprogforeningens og Skoleforeningens vedtægter havde ikke denne klare begrænsning, men unge under 18 år kunne ikke blive medlemmer af politiske foreninger, og kvinder først fra 1908. Danske statsborgere kunne vel i teorien blive medlemmer af Sprogforeningen og Skoleforeningen, men ikke i praksis, idet de så risikerede udvisning. Med andre ord var der af ikke-vælgere blandt medlemmerne reelt kun unge mænd med preussisk statsborgerskab i alderen 18-24 år.

Når usikkerhedsmomenterne ved medlemslister og valglistes skal opgøres, vejer det tungere, at stillingsbetegnelser ikke er et objektive mål for social status på samme måde som f.eks. indkomst og formue. Betegnel-

serne »gårdmand«, »parcellist« eller »kådner« blev således opfattet forskelligt fra egn til egn. Desuden kan det tænkes, at en person ikke havde samme stillingsbetegnelse i medlemslisterne som i valglisterne. Der er dog ikke konstateret nogen tendens i den retning. Endvidere kan en person være opført med to betegnelser, eksempelvis smed og landbolsmand. I de følgende opgørelser har det erhverv, der står først, været afgørende for den erhvervsmæssige placering. Man må nemlig gå ud fra, at enten personen selv eller den, der førte listen, skrev det vigtigste først. Endelig kan visse stillingsbetegnelser være umulige at placere i de opstillede rammer. Eksempelvis kan en inderste være såvel landarbejder, håndværker eller aftægtsmand. Inderstebetegnelsen dækkede over, at den pågældende boede til leje i et hus eller en lejlighed, som tilhørte en gårdmand eller anden grundejer³. Heldigvis udgør de uplacerbare, blandt hvilke der også er en række med uoplyst stilling, et forholdsvis lille antal, i 1881/84 8%, i 1907 kun 4%.

For at kunne registrere eventuelle tidsmæssige ændringer i vælgerbefolkningens sociale sammensætning er der hentet oplysninger i valglisterne fra 1881/84 og fra 1907.

I tabel 33 nedenfor anføres den sociale sammensætning af vælgerne og af medlemmerne i Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen i de udvalgte ni sogne. Tidspunktet er for Vælgerforeningen 1896-ca. 1904, for Sprogforeningen 1901-03 og for Skoleforeningen 1893-94.

Tabellen viser, at den erhvervsmæssige sammensætning af vælgerkorpset undergik meget få forandringer fra 1881/84 til 1907. Den betydeligste ændring var faldet i daglejere, tyende og arbejderes andel på tilsammen 4%. De selvstændige i landbruget udgjorde lidt over to trediedele af medlemmerne i de store nationale foreninger i de ni sogne, mens deres andel af vælgerne kun var under halvdelen. Inden for de selvstændige i landbruget varierede fordelingen mellem større og mindre jordbesiddere fra forening til forening. Gårdmændenes andel var størst i Sprogforeningen – over halvdelen af alle medlemmer – og mindst i Vælgerforeningen – to femtedele af alle medlemmer. Gårdmændenes andel af vælgerne var under en femtedel, så deres andel af medlemmerne var mindst dobbelt så stor som deres andel af vælgere. Denne overrepræsentation er det vigtigste resultat i tabel 33.

De mindre jordbesiddere og håndværkerne var repræsenteret i Vælgerforeningen og Skoleforeningen med omtrent samme andel som blandt vælgerne, mens de var underrepræsenteret i Sprogforeningen. Købmænd og kromænd udgjorde såvel i foreningerne som i vælgerskaren en meget lille gruppe, så der kan næppe konkluderes noget sikkert med hensyn til

Tabel 33. De store nationale foreningers sociale basis i de ni udvalgte sogne.

Procent	Vælgere 1881/84	Vælgere 1907	Vælger- foreningen 1896-1904	Sprog- foreningen 1901-03	Skole- foreningen 1893-94
Gårdmænd	17	16	40	52	45
»Landmænd« ¹⁾	3	3	6	8	5
Tilsammen	20	19	46	60	50
Parcellister, kådnere og landbolsmænd	23	21	21	7	19
Forpagtere	1	1	2	1	1
Selvstændige i landbrug ialt	44	42	69	68	70
Håndværkere	11	13	12	9	13
Købmænd og kromænd	3	4	3	3	2
Daglejere, tyende, arbej- dere	22	18	2	4	6
Offentlig ansatte ²⁾	4	5	–	–	–
Andre	2	5	6	6	5
Aftægtsmænd, rentiers	13	13	8	10	3
Ialt	100	100	100	100	100
N =	2055	2552	635	377	516
Uplacerbare	186	119	32	2	20

Anm.: 1) Efter sammenligning af navne at dømme overvejende gårdmænd.

2) Omfatter alle kommunalt og statslige ansatte fra ekstraarbejdere ved jernbanerne til præsten.

Kilder: Landsarkivet Åbenrå, Haderslev landrådsarkiv, Reichstagswahl 1881 og 1907; Sønderborg landrådsarkiv nr. 2178 og 2188; Tønder landrådsarkiv C. 5. og C. 12.; Åbenrå landrådsarkiv C. B. 6. og C. B. 12.; Vælgerforeningens arkiv nr. 9 (»Revideret Liste«); Sprogforeningens arkiv nr. 8 (kredsvis ordnet medlemsfortegnelse 1901-09); Skoleforeningens arkiv nr. 6.

dem. Derimod var daglejere, tyende og arbejdere klart underrepræsenteret i de nationale foreninger. Forholdsvis flest var der i Skoleforeningen.

De offentlige ansatte savnedes også i de ni sogne helt i foreningernes medlemsskare. Aftægtsmænd og rentiers var underrepræsenteret i alle foreninger, kraftigst i Skoleforeningen, men der var vel næppe mange i

denne gruppe, der påtænkte at tage på højskole. For disse ældre mennesker gjaldt endvidere, at de tilhørte en generation, hvor det at stå i foreninger ikke var noget selvfølgeligt.

Sammenlignes disse resultater med tabel 32, ses det, at Sprogforeningens og Skoleforeningens medlemmer i de ni sogne i social henseende var sammensat på omtrent samme måde som i Nordslesvig som helhed, idet det må tages i betragtning, at købstæderne indgår i tallene i tabel 32, hvorfor der er forholdsvis flere i grupperne købmænd og kromænd samt andre. Men tendensen var den samme i begge tabeller. Det lader formode, at de konklusioner, der blev draget af tabel 33 har gyldighed for Nordslesvigs landdistrikter som helhed. De godt 2500 vælgere, som fandtes i de ni sogne i 1907, udgjorde da også en tiendedel af det samlede antal vælgere i landdistrikterne dette år¹. Ligeledes udgjorde de ni sognes andel af medlemmerne af Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen henholdsvis omkring 20, 15 og 13% af de pågældende foreningers samlede medlemstal⁵.

Desværre er *foredragsforeningernes* medlemslister ikke så fyldigt bevaret som de store nationale foreningers. Fra de ni udvalgte sogne kan der kun bringes en opgørelse over den sociale sammensætning af Foredragsforening for Røde Kro og Omegns medlemmer i Bjolderup sogn, af »Fremad«s medlemmer i Tandslet sogn og af Foredragsforening for Agerskov m.fl. Sognes medlemmer i Agerskov sogn. I tabel 34 nedenfor sammenlignes der med vælgernes sociale sammensætning i de samme sogne.

Gårdmændene var også i foredragsforeningerne den største sociale gruppe i medlemsskaren. De mindre jordbesiddere var underrepræsenteret, mens håndværkerne var repræsenteret i foredragsforeningerne med samme andel som i vælgerbefolkningen. Ligesom i de store nationale foreninger var daglejere, tyende og arbejdere kraftigt underrepræsenteret, og offentlig ansatte var der ingen af. Alt i alt giver materialet fra de tre sogne ikke grund til at tro, at den sociale sammensætning af foredragsforeningerne afveg betydeligt fra Vælgerforeningens, Sprogforeningens og Skoleforeningens. De nationale foreningers sociale basis var altså i første række gårdmandstanden.

Også *ledelsen af de nationale foreninger* var fra 1880-erne på gårdmændenes hænder⁶. Mellem ledelse og medlemmer fandtes som tidligere nævnt et net af tillidsmænd, der skulle tage mod ind- og udmeldelser og opkræve kontingenter. De store nationale foreningers tillidsmænd udpegedes af bestyrelserne, fra 1907 blev Vælgerforeningens tillidsmænd valgt af medlemmerne i de enkelte distrikter. I foredragsforeningerne var praksis forskellig⁷.

Tabel 34. Tre foredragsforeningers sociale basis i Agerskov, Bjolderup og Tandslet sogne.¹⁾

Procent	Vælgerne 1881/84	Vælgerne 1907	Tre foredrags- foreninger
Gårdmænd	22	20	41
»Landmænd«	3	3	15
Tilsammen	26	23	56
Parcellister, kådnere og landbolsmænd	22	21	10
Forpagtere	1	1	3
Selvstændige i landbrug ialt	49	45	69
Håndværkere	10	13	13
Købmænd og kromænd	3	4	3
Daglejere, tyende, arbejdere	19	14	4
Offentlig ansatte	4	4	–
Andre	2	4	10
Aftægtsmænd, rentiers	13	14	1
Ialt	100	100	100
N =	716	938	307
Uplacerbare	59	56	6

Anm.: 1) Foredragsforening for Agerskov m.fl. Sogne 1889-98, Foredragsforening for Rødekro og Omegn 1890-1900 og »Fremad« 1895-1902.

Kilder: Landsarkivet Åbenrå: Toftlund komm. amtsforstanders arkiv, Agerskov nr. 19, diverse medlemslister; Foredragsforening for Rødekro og Omegns arkiv, nr. 1; Tandslet amtsforstanderarkiv, fag 8, nr. 8, »Verzeichniss der Mitglieder des Vereins »Fremad««.

Vælgerforeningen havde i årene 1889 og 1903 i de ni sogne tilsammen 102 tillidsmænd, der socialt fordelte sig således⁸⁾:

Gårdmænd	79
»Landmænd«	2
Parcellister, kådnere, landbolsmænd	2
Håndværkere	3
Aftægtsmænd, rentiers	5
Andre og uoplyste	11

Mens knap en femtedel af vælgerne og to femtedele af Vælgerforeningens medlemmer var gårdmænd, tilhørte fire femtedele af Vælgerforeningens tillidsmænd gårdmandsstanden. I Skoleforeningen var tre fjerdedele af tillidsmændene i de ni sogne gårdejere (33 ud af 45); kun 4 var mindre jordbesiddere og kun 2 var håndværkere⁹. Sprogforeningen havde kun 12 tillidsmænd i de udvalgte sogne, så her kan der ikke laves en rigtig statistik, men det bemærkes, at de 8 var gårdmænd¹⁰. I foredragsforeningerne var billedet det samme¹¹.

Sammenhæng mellem gårdmændenes nettoudbytte, sindelag og foreningsvirke

Undersøgelsen af de nationale foreningers medlemsskare, tillidsmænd og bestyrelser har vist, at gårdmandsstanden frem for alle andre grupper udgjorde den danske bevægelses sociale basis og ryggrad. Derfor skal der ses nærmere på denne gruppe for at analysere sammenhænge mellem *gårdmændenes nettoudbytte, sindelag og medlemskab af samt tillidshverv i nationalpolitiske og økonomisk-sociale organisationer*. På grund af kildematerialets omfang begrænses analysen til de ni udvalgte sogne.

Grundlaget for undersøgelsen er H. V. Clausens gårdmandslistre fra 1891-94 og hans lister over alle ejendomsbesiddere på landet fra 1900-01. Fra sidstnævnte medtages kun landmænd med mindst to heste¹². På listerne fra 1900-01 blev tillidsmændene bedt om at anføre ejendommenes nettoudbytte, men da disse tal ofte enten mangler eller er skønnede, er oplysninger om de enkelte gårdmænds nettoudbytte søgt i grundbøgerne. For gårdmænd, der kun er nævnt på Clausens første liste, gælder angivelsen af nettoudbytte året 1891. For gårdmænd, der kun er opført på listen fra 1900-01 samt for de, der er med på begge lister, gælder oplysningen året 1900. Nettoudbyttet omfatter kun landbrugsjord og ikke skov.

Clausens lister angiver endvidere gårdmændenes nationale sindelag. Deres medlemskab af de nationalpolitiske foreninger er konstateret i disses medlemsprotokoller, eller for foredragsforeningernes vedkommende eventuelt i amtsforstanderarkiverne. Tillidshverv er undersøgt ved hjælp af tillidsmandslistre, forhandlingsprotokoller samt jubilæumsskrifter. Medlemskab af økonomisk-sociale organisationer har kun undtagelsesvis kunnet belyses, og de spredte oplysninger er ikke udnyttet. Det er derimod oplysninger om tillidshverv, der er søgt i forhandlingsprotokoller og jubilæumsskrifter. Både for nationale og økonomiske tillidshverv gælder, at oplysninger kun er udnyttet, hvis de har forbindelse til perioderne 1891-94 og 1900-01¹³.

Sammenhængen mellem på den ene side gårdmændenes nettoudbytte og

på den anden side deres nationale sindelag og medlemskab af samt tillidshverv i nationalpolitiske foreninger fremgår af tabel 35. Da der mellem de ni sogne er store bonitetsforskelle, vil det gennemsnitlige nettoudbytte være et dårligt mål. I stedet sammenlignes hver gruppes andel af det samlede antal gårdmænd med gruppens andel af det samlede nettoudbytte, som de i undersøgelsen medtagne gårdejere besad.

Tabel 35. Nationalt sindelag og forhold til de dansk-nationale foreninger hos gårdmændene i de ni udvalgte sogne 1891-1901, sammenlignet med gårdmændens nettoudbytte.

Procent	Tyske	Blakkede	Danske	Af de danske gårdmænd: ²⁾					tillidsmænd
				medlemmer af ... foreninger					
				0	1	2	3	4 ³⁾	
Andel af gårdmænd ¹⁾	16	5	79	27	16	14	17	7	12
Andel af nettoudbytte	21	4	75	21	13	14	20	8	17

Anm.: 1) Det samlede antal gårdmænd omfattet af undersøgelsen er 916, hvoraf nettoudbyttet har kunnet oplyses for 874.

2) Seks gårdmænd, der på Clausens lister stod som blakkede, var medlemmer af danske foreninger, ligeledes var en, der stod opgivet som tysksidet, medlem af en dansk forening. Disse personers sindelag havde tillidsmændene enten vurderet forkert, eller det drejer sig om forvekslinger.

3) Se teksten.

Kilde: Bilag 4.

Af tabel 35 fremgår, at de tysksindede gårdejere i de ni sogne som helhed havde en markant større andel af nettoudbyttet end af det samlede antal gårdejere. I bilag 4 er de variable i tabel 35 anført for hver af de ni sogne. Det viser sig, at det nævnte forhold var til stede i alle ni sogne med undtagelse af Ballum, hvor der ingen tysksindede gårdmænd fandtes, og Øster Lindet, hvor de tysksindede gårdmænds andel af nettoudbyttet var en procent mindre end deres andel af det samlede antal gårdmænd. Tabel 35 viser endvidere, at de dansksindede gårdmænd havde en udpræget mindre andel af nettoudbyttet end af det samlede antal gårdmænd, også dette kan konstateres i alle sogne undtagen de to nævnte samt Tandslet. De såkaldte blakkedes andel af nettoudbyttet afveg ikke meget fra deres andel af det samlede antal gårdmænd. Sammenhængen mellem nationalt sindelag og nettoudbytte var i de ni sogne altså gennemgående, at sammenlignet med

Forholdsvis mange af de store gårde havde tysksindede ejere som den ca. 400 ha. store Vojensgård, der 1878-1907 var i Carl Kosegartens besiddelse. 1907 solgte han gården til J. H. Schmidt, der var repræsentant i Nordslesvig for den danske jordkampsorganisation »Foreningen af 5. Oktober 1898« og senere direktør for »Nordslesvigsk Kreditforening«. Fot. C. C. Biehl, Gråsten før 1920, Historiske Samlinger.

deres andel af det samlede antal gårdejere havde de tysksindede gårdmænd en forholdsvis større og de dansksindede en forholdsvis mindre del af det samlede nettoudbytte.

Ligeledes viser tabel 35 en klar sammenhæng mellem nettoudbyttet og medlemskab af de danske foreninger. Således havde de gårdmænd, der ikke var medlemmer af nogen dansk-national organisation en betydelig mindre andel af nettoudbyttet end af det samlede antal gårdejere. Bilag 4 viser, at denne sammenhæng var meget klar for alle sogne med undtagelse af Øster Lindet. For gårdmænd med ét foreningsmedlemskab gjaldt det samme, dog ikke så udpræget. Derimod havde de gårdmænd, der var medlemmer af tre nationale foreninger klart en større andel af nettoudbyttet end af det samlede antal gårdmænd, et forhold, som fandtes i alle de ni sogne undtagen Tyrstrup og Hostrup, hvor andelen af nettoudbytte og antal gårdmænd ikke afveg meget fra hinanden.

Af tabellen ses, at der ikke var nogen udpræget tendens til, at gårdmænd med fire medlemskaber havde en større andel af nettoudbyttet end af det

samlede antal gårdmænd, men dette hænger sammen med, at der ikke fandtes fire foreninger i alle sogne, nemlig ikke i Tyrstrup, Ballum, Hostrup og Ullerup. I de øvrige sogne, altså Agerskov, Øster Lindet, Bjolderup, Nordborg og Tandslet, var 10% af gårdmændene medlemmer af fire foreninger, men deres andel af nettoudbyttet var 16%, altså bemærkelsesværdigt større. Alt i alt kan det konkluderes, at gårdmænd med ingen eller et enkelt foreningsmedlemskab havde en forholdsvis mindre andel af det samlede nettoudbytte, mens gårdmænd med tre eller fire medlemskaber havde en forholdsvis større andel.

Endelig viser tabel 35, at også tillidsmændene havde en betydelig større andel af nettoudbyttet end af antallet af gårdmænd. Dette gjaldt også i alle sogne undtagen Hostrup.

Årsager til sammenhæng mellem social status og foreningsaktivitet

Ovenfor blev det påpeget, at de laveste sociale lag i landbosamfundet, daglejere, tyende og arbejdere, var klart underrepræsenteret i alle nationale foreninger, at de mellemste sociale lag, håndværkere og mindre jordbesiddere, var underrepræsenteret i Sprogforeningen og foredragsforeningerne, men hverken under- eller overrepræsenteret i Vælgerforeningen og Skoleforeningen, samt at det øverste sociale lag, gårdmændene, var kraftigt overrepræsenteret i alle foreninger.

Undersøgelsen af gårdmændene i de ni udvalgte sogne har vist, at de gårdejere, der var medlemmer af tre eller fire nationale foreninger havde en forholdsvis større andel af nettoudbyttet end de, der kun var medlemmer af en eller to foreninger, eller slet ikke var medlem af nogen national forening. Alt i alt var der en sammenhæng mellem social status og medlemskab af nationale foreninger, således at der til en høj social status svarede en stor tilbøjelighed til medlemskab af de nationale foreninger, til en lav social status en ringe tilbøjelighed. Undtaget fra denne regel var de offentligt ansatte, som helt manglede i de nationale foreninger. I det følgende skal der fremdrages nogle forhold, som kan forklare denne sammenhæng.

Som nævnt s. 135 skyldtes de lavere sociale lags underrepræsentation ikke, at der var relativt færre dansksindede her, tvært imod.

Kontingenterne til Vælgerforeningen, Skoleforeningen og foredragsforeningerne var 1 mark, til Sprogforeningen 2 mark¹⁴. Til sammenligning kan anføres, at 1 kg smør i 1900 kostede 2,24 mark, det vil sige, at medlemskab af én national forening kostede mindre end et pund smør¹⁵. Ikke alle havde råd til smør, en daglejers dagløn var nemlig på samme tidspunkt ca. 1½ mark foruden kosten¹⁶. Da en daglejerfamilie havde

mange behov, som skulle dækkes, førend der var penge tilovers til medlemskab af nationale foreninger, kan kontingentstørrelserne nok forklare meget af de laveste sociale gruppers underrepræsentation. Det er da også karakteristisk, at Sprogforeningen havde færrest medlemmer i de lavere sociale lag.

Man må imidlertid ikke kun tage omkostningerne ved medlemskab af de nationale foreninger i betragtning, men også mulighederne for at udnytte de tilbud, foreningerne gav. I de ni udvalgte sogne fandtes der blandt gårdmændene 340 medlemmer af Vælgerforeningen, 231 medlemmer af Sprogforeningen, 336 medlemmer af Skoleforeningen og 150 medlemmer af foredragsforeninger. I alt 137 gårdmænd var kun medlemmer af én forening, heraf var de 58 medlemmer af Vælgerforeningen og de 48 af Skoleforeningen, men kun 17 medlemmer af Sprogforeningen og 14 af foredragsforeningerne. For de 137 gårdmænd kan kontingentstørrelsen næppe have været det afgørende. Snarere må man lægge vægt på, at Sprogforeningens og foredragsforeningernes tilbud, henholdsvis adgang til lån af bøger og foredrag, krævede et vist overskud af tid for at kunne udnyttes, i modsætning til Vælgerforeningens og Skoleforeningens. Dette tidsoverskud fandtes i rigere mål hos de større gårdmænd med mange tjenestefolk end hos de mindre gårdmænd, eller for den sags skyld hos parcellister, kådnere, landbolsmænd, håndværkere, daglejere, tjenestefolk og arbejdere.

Det større tidsoverskud hos især de større gårdmænd forklarer også, hvorfor de nationale foreningers tillidsmænd i de ni udvalgte sogne helt overvejende var gårdmænd, og hvorfor tillidsmændene blandt gårdejerne i de ni sogne havde en forholdsvis større andel af nettoudbyttet end de dansksindede gårdmænd under ét. Hertil kommer, at økonomisk uafhængighed var et aktiv for tillidsmanden, der måtte stå åbent frem og således lettere risikerede en konfrontation med myndighederne end de menige medlemmer. Mest vægt må man lægge på, at de nationale foreningers bestyrelser som regel havde en klar interesse i at udpege de mænd, der havde størst indflydelse i landsbyerne, det vil sige de største ejendomsbesiddere. Naturligvis var der undtagelser fra denne regel. Måske havde de største danske gårdejerne ikke interesse i eller evne for at være tillidsmænd. De var måske heller ikke vellidt af de øvrige beboere. Hvor det gjaldt om at få mange »småfolk« med i foreningerne, valgte man måske en mindre jordbesidder eller en håndværker.

At man oftest valgte de mest indflydelsesrige ses af, at de nationale foreningers tillidsmænd gerne sad inde med tillidsposter også i andelsmejerier, sparekasser og landboforeninger. I de ni sogne var der ialt 104 natio-

nale tillidsmænd blandt gårdmændene. Heraf havde de 41 tillidsposter i økonomiske organisationer. 17 sad i mejeribestyrerler, 13 i sparekassebestyrerler eller -tilsynsråd, 15 deltog i bestyrerlen af landboforeninger eller var kredsformænd. 11 havde tillidsposter i to eller tre økonomiske foretagender.

Nogle gårdmænd havde særlig mange tillidsposter:

Chr. Finnemann, Tårning, var således tillidsmand for Vælgerforeningen og Skoleforeningen, formand for forsamlingshuset »Frej«, formand for Tyrstrup andelsmejeri og Sparekassen for Christiansfeld og Omegn, endvidere var han kasserer for Mejeriforeningen for Nordslesvig.

Kr. Jensen, Vesterende-Ballum, var ligeledes tillidsmand i Vælgerforeningen og Skoleforeningen. Han sad i bestyrerlen for Ballum sparekasse og Det blandede Distrikts Landboforening. A. P. Lund fra Rejsby-Ballum var tillidsmand for Vælgerforeningen og Sprogforeningen og næstformand i Skoleforeningens bestyrerle. Også han sad i bestyrerlen for sparekassen. Det var derfor ikke uden grund, at amtsforstanderen i Bredebro i sin »Charakteristik der hauptsächlichen Führer der dänischen Agitation« ud for Jensens og Lunds navne skrev »sehr einflussreich«¹⁷.

R. P. Clausen, Smedager, var medlem af Vælgerforeningens bestyrerle og tillidsmand for Sprogforeningen, Skoleforeningen og Foredragsforening for Rødekro og Omegn. Han var samtidig formand for sognets sparekasse og sad i bestyrerlen for Raved andelsmejeri og Aabenraa Amts Landboforening.

Vesti Esbensen, Tandslet, sad i Skoleforeningens bestyrerle og i bestyrerlen for foredragsforeningen »Fremad«. Endvidere var han formand for den lokale landboforening i Tandslet sogn og medlem af sparekassens bestyrerle.

Flere eksempler er opregnet i bilag 5. Her er endvidere angivet disse ledende personers nettoudbytte samt gennemsnittet af gårdmændenes nettoudbytte i den by, hvor de boede. De fleste lå et godt stykke over dette gennemsnit.

Der var forskelle på, hvor meget indflydelse de enkelte tillidsposter gav. Bestyrerlesposter i andelsmejerier og sparekasser gav sjældent indflydelse ud over landsbyen og sognet, det samme gjaldt hvervet som tillidsmand i de nationale foreninger. Derimod gav bestyrerlesposter i de store landboforeninger, mejeriforeninger og de store nationale foreninger en indflydelse, der kunne strække sig over et helt amt eller store dele deraf, jvf. hvad der nævntes s. 140 om Vælgerforeningens første bestyrerle. De mænd, der er nævnt ovenfor, havde alle en indflydelse, der strakte sig ud over sognegrænsen. Derimod havde Chr. Høyer i Agerskov, der var Skoleforeningens

I spidsen for den danske bevægelse i sognene stod gerne en »sognekonge«, der forenede tillidshverv i landboforeninger, sparekasser og andelsmejerier m.v. med tillidshverv i de nationalpolitiske foreninger. Ofte var de ejere af en af sognets største gårde. De fire her afbildede »sognekonger« udstråler myndighed og sikkerhed. Det er fra venstre i øverste række Laust Arnum, Bovlund (1835-1908) og R. P. Clausen, Smedager (1841-1909), i nederste række A. P. Lund, Rejsby-Ballum (1842-1921) og Hans Petersen, Rørkær (1845-1909). Fot. fra 1901 i Historiske Samlinger.

tillidsmand, sparekassens formand og medlem af andelsmejeriets bestyrelse, næppe indflydelse uden for Agerskov sogn.

Med andre ord var der altså et hierarki af »bykonger«, »sognekonger« og mænd, der tegnede et helt amt. Som nævnt s. 101 fandtes dette hierarki også før, de nationale foreninger blev dannet. Disse formaliserede et samvirke, som allerede eksisterede.

For den, der ønskede at stille sig i spidsen for den danske nationale bevægelse, var det nødvendigt at opnå støtte hos disse ledende gårdmænd ude omkring i amter og sogne. Som eksempel på vigtigheden af denne støtte skal her omtales H. P. Hanssens vej mod den ledende position i konkurrence med Jens Jessen.

Som påpeget ved omtalen af Vælgerforeningens oprettelse var H. P. Hanssen på mange områder »forud« for flertallet af nordslesvigerne, mens redaktør J. Jessen mere var i pagt med den politik, den danske bevægelses ledere hidtil havde ført. H. P. Hanssen var venstremand, mens de fleste af de ledende og af de menige gårdmænd var højremænd¹⁸. Hanssen lagde heller ikke skjul på dette, og at han stod i opposition til de ledende i Nordslesvig. Det fremgik ikke mindst af hans skrift »Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864-1888«. Her skildredes den danske bevægelse som en udløber af julirevolutionen i 1830. Da bønderne var dens hovedhjørnesten, fik den fra begyndelsen et demokratisk præg. Godsejerne og embedsmændene fra tiden mellem krigene bebrejdedes derimod, at de havde travlt med at forlade landet efter nederlaget i 1864. Den danske bevægelses politik i 1870-erne betegnedes som »sygelig Sentimentalitet«¹⁹.

R. P. Clausen skrev i 1887 om Hanssen: »H. P. Hanssen kjender jeg ikke personlig, men har tidligere hørt ham omtale af Wolff, Gammelgab, som en noget forskruet ung Mand og meget indtaget for de Grundtvigianske Ideer«²⁰. Det har nok været en udbredt mening, for Hanssens meningsfælle, frimenighedspræst L. B. Poulsen i Bovlund advarede samme år: »Jeg mener nemlig, at det var bedst, om Du blev kjendt her som en brugelig Mand i Kampen imod Tyskeriet, inden Du bliver kjendt som dansk Venstremand. Kommer Du lige fra Kjøbenhavn (selv om Vejen lægges om over Berlin) hertil og bliver Redaktør, saa vil Du vanskelig kunne undgaa at komme i Kamp med vore Højredagblade, og saa er Du straks for hele den nu styrende Side en mistænkelig Person«²¹.

Hanssen fulgte Poulsens råd. Dels ventede han til 1893 med at købe avisen »Hejmdal«, og dels blev han kendt som »en brugelig Mand i Kampen mod Tyskeriet«. Det sidste fremgår af den omfattende brevveksling, han førte med de stedlige tillidsmænd rundt om i Nordslesvig. Der var forespørgsler om statsborgerforhold og advisninger, juridiske problemer i me-

jerier og forsamlingshuse, kommunale sager og om den rette fortolkning af foreningsloven. Der var beretninger om møder i kommunale og kirkelige organer, om konfrontationer med politiet og om forløbet af valgene. Der var anmodninger om at holde foredrag og anvise dansksindede købere til gårde. Også personlige forhold spurgtes der om, i særdeleshed lånesager. Endelig roste eller kritiserede man politiske udtalelser og gav gode råd. Ved at give svar på de mange spørgsmål ud fra sin omfattende juridiske og økonomiske viden vandt H. P. Hanssen de lokale »kongers« tillid, ikke mindst fordi hans råd var gratis²².

Som tidligere nævnt lykkedes det Hanssen at vinde de tre nøglepersoner, gårdmændene J. N. H. Skrumsager, P. Skau og Hans Lassen, der var de ledende i de danske højborge Haderslev vesteramt, østeramt og Sønderborg kreds' landsogne. Dette på trods af, at Skrumsager oprindeligt var edsnægter og Skau højremand. I alle de kommende interne stridigheder lagde Hanssen stor vægt på disse mænds støtte²³. At han fik deres støtte, var en vigtig forudsætning for, at han kunne modstå de mange angreb, som kom, efter at han i 1906 var blevet rigsdagsmand²⁴.

Konklusion

Den selvejende gårdmandsstand var i hele perioden 1864-1914 den dominerende sociale gruppe i Nordslesvig. Som ejer af omkring 60% af landbrugsjorden indtog den nøglepositionen i landsdelens erhvervsliv, hvor landbruget så absolut var hovederhvervet; over halvdelen af befolkningen var beskæftiget ved landbruget. Jordbesiddelsen gav gårdmændene en økonomisk uafhængighed i forhold til byerne og statsmagten, omvendt stod mange landarbejdere, tjenestefolk, håndværkere og handlende i et økonomisk afhængighedsforhold til gårdmændene.

Selv om der var flere dansksindede blandt de mindre jordbesiddere end blandt gårdmændene, var det alligevel de sidstnævnte, der dominerede den danske nationale bevægelse. De havde det fornødne overskud af tid og økonomiske ressourcer til at tage del i andre aktiviteter end dem, som havde med bedriften at gøre, og de var mindre sårbare over for de tyske myndigheders forfølgelser af aktivt dansksindede. Mellem to femtedele og halvdelen af de nationale foreningers medlemmer var således gårdmænd, mens deres andel af vælgerne ikke engang var én femtedel.

Ledelsen af den danske bevægelse domineredes endnu stærkere af gårdmændene, f.eks. var over fire femtedele af Vælgerforeningens tillidsmænd i de ni udvalgte sogne gårdejere. Ude omkring i sognene var der gårdmænd, som udøvede en særlig stor indflydelse i kraft af deres gårds størrelse, lederposter i økonomiske foretagender, evne til at tale på befolkningens vegne og interesse for den danske bevægelses arbejde. De havde status som »bykonger« eller »sognekonger«; ofte strakte deres indflydelse sig endnu videre. Disse »konger«, der nok rettere var de første blandt ligemænd, udgjorde som mellemledere den danske bevægelses ryggrad, både før og efter de nationale foreninger blev dannet. Fra 1880-erne blev deres position yderligere styrket, idet de fik større indflydelse på den danske bevægelses øverste ledelse. Ved dannelsen af Sprogforeningen i 1880 havde de få tilbageblevne danske embedsmænd fra før 1864 sammen med andre mænd fra byernes borgerskab og de større ejendomsbesiddere på landet spillet den afgørende rolle. Da Vælgerforeningen blev oprettet otte år senere, blev halvdelen af bestyrelsesposterne besat med gårdmænd, og Skolefore-

ningens stiftelse i 1892 skete på grundlag af et forarbejde blandt gårdejere, der helt kom til at dominere i bestyrelsen.

Der deltog ganske vist fortsat folk fra byerne i den danske bevægelses ledelse, men det drejede sig næsten altid om journalister og andre »funktionærer« i den danske bevægelses tjeneste. Fra slutningen af 1880-erne var H. P. Hanssen den mest fremtrædende ikke-gårdmand i ledelsen. Skønt oprindelig i et modsætningsforhold til mange af de førende lykkedes det ham i løbet af 1890-erne at opbygge en sikker position, fordi han netop var i stand til at vinde de fleste »sognekonger« for sin politik og fastholde deres støtte også i situationer, hvor han måtte indtage standpunkter, som mange af de dansksindede nordslesvigere ikke billigede.

Landbrugets og gårdmændenes afgørende betydning for den danske nationale bevægelse er der som nævnt i indledningen almindelig enighed om. Denne undersøgelse har vist, at denne betydning kan fremhæves endnu stærkere, end det hidtil er gjort.

Derimod er der ikke almindelig enighed om betydningen af landbrugets intensivering for den danske bevægelses udvikling efter 1880. Som påpeget i indledningen anser G. Japsen intensiveringen af det nordslesvigske landbrug for at være hoveddrivkraften i den danske bevægelses fremgang, mens andre lægger vægten på germaniseringspolitikens provokerende karakter.

Intensiveringen af landbruget begyndte så småt allerede omkring 1870. På Als og i Sundeved var landbruget først og fremmest kornproducerende, men udbyttet var aftagende, da jorden blev udpint efter at den første merglings virkninger var udtømt. Udbyttenedgangen kunne afbødes ved anvendelse af kunstgødning og ved en forøgelse af husdyrholdet, hvorved mere naturgødning ville stilles til rådighed. I Sønderborg amt steg kvægbestanden derfor allerede fra 1873 til 1883 med 3%. Interessen samlede sig om mejeribrug, og der oprettedes en række af fællesmejerier. Landboforeningerne fik en ny tilgang af medlemmer. I de øvrige egne af Nordslesvig, hvor jorden som helhed ikke var så god, betød kornproduktionen ikke det samme for landmændenes indtægter. I stedet lå vægten på kødkvægproduktionen. Udbyttenedgangen ramte derfor ikke så hårdt, og af den grund fandt der ingen stigning sted i husdyrholdet i 1870-erne uden for Sønderborg amt.

Omlægningen til animalsk produktion fik imidlertid først sit egentlige gennembrud i Sønderborg kreds i 1880-erne, fordi de store prisfald på korn nu helt slog bunden ud af kornproducenternes økonomi. Udviklingen i retning af større vægt på mejeribrug forceredes, da faldet i smørprisen ikke var så kraftigt. Kvægbestanden og foderarealerne, særlig roearealerne, udvidedes; sædskiftet blev rettet ind efter foderafgrøder. Derimod

var faldet i oksekødsprisen ikke særlig gennemgribende. Landmændene i de vestlige egne så derfor ingen grund til at lægge produktionen om til mejeribrug. Dog vandt andelsmejerierne indpas her samtidig med i de østlige egne.

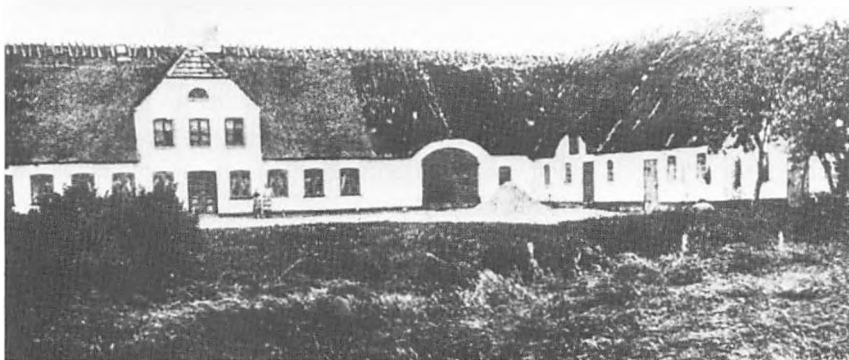
Først efter århundredeskiftet og landbrugskrisens ophør begyndte man i de vestlige egne, under indtryk af de nu ekstraordinært gode oksekødspriser, at udvide kvægbestanden i betydelig målestok. Også svineproduktionen vandt frem, men ikke nær så meget som i Sønderborg amt. Kunstgødning blev for alvor taget i anvendelse, med en stor forøgelse af foldudbyttet til følge. Ligeledes fik det landbrugsfaglige oplysnings- og organisationsarbejde større succes; medlemstallet i landboforeningerne fordobledes.

Når Japsen i sine »Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig« påpeger, at landbrugets intensivering begyndte først på Als og i Sundeved, er det således rigtigt. Tre modifikationer må dog anføres. For det første begyndte omlægningen i Sønderborg kreds ikke omkring 1880, men så småt allerede omkring 1870. Drivkraften var ikke rådigheden over forholdsvis mere kapital i disse af udvandringen mindre hårdt ramte egne, men i 1870-erne udpiningen af jorden, i 1880-erne kornprisfaldet. For det andet var landbrugets intensivering i Nordslesvig ikke så vidtgående som i Danmark, der afløste Angel og Holsten som mønsterland. Prisudviklingen og den tyske agrarbeskyttelsespolitik bevirkede, at produkterne ikke skulle forædles så meget som i Danmark for at kunne afsættes. Derfor kom der ingen andelsslagerier. Andelsbevægelsen vandt i øvrigt heller ikke indpas på indkøbssiden. For det tredje er Japsens syn på intensivierungsprocessen noget skævt. Det var ikke så meget et spørgsmål om udvikling eller underudvikling, men snarere om hvilke produktionsgrene, der gav det største overskud. Når intensiveringen slog senere igennem på vestkysten skyldtes det først og fremmest, at den eksisterende produktion var tilstrækkelig rentabel.

Den nationale udvikling var efter 1880 ifølge Japsen præget af en stærk fremgang for den danske bevægelse. Denne undersøgelse har haft som resultat, at fremgangen ikke var noget entydigt fænomen. Der må skelnes mellem den »ydre« udvikling, det vil sige den talmæssige tilslutning til den danske bevægelse og den »indre« udvikling, hvorved forstås styrken af den nationale bevidsthed hos de dansksindede nordslesvigere.

I 1890-erne blev den tilbagegangslinje, som på grund af udvandring, option og passivitet havde kendetegnet rigsdagsvalgene i 1870-erne og 1880-erne, brudt. Fra 1887 til 1898 steg den danske andel af vælgerne med 2-3 %, først og fremmest fordi omkring 1500 optanter fik preussisk statsborgerskab og dermed valgret. Fremgangen i 1890-erne begyndte samtidigt og

Hilsen fra Ullerupmark

Den udeblevne industrialisering bevirkede, at de mellemstore jordbesiddere, gårdmændene, kunne beholde deres dominerende position i det økonomiske, politiske og kulturelle liv i Nordslesvig gennem hele preussertiden 1864-1920, og dermed sikre landsdelens danskhed. De to gårde, Lydiksens østslesvigske gård på Ullerup Mark og digegreve Kr. Jensens vestslesvigske gård i Ballum, kan med deres præg af tradition og soliditet symbolisere gårdmandsstandens nøglerolle. Fot. i Historiske Samlinger.

med samme kraft i Haderslev vesteramt og landsognene i Sønderborg kreds, valget i 1898 var dog klart bedst for den danske bevægelse i Sundevad og på Als.

Til gengæld ramtes Sønderborg kreds hårdere af tilbagegangen efter århundredeskiftet. Selv om det danske stemmetal voksede fra valget i 1903 til valget 1912, faldt den danske andel af vælgerne 4-5%, da væksten i vælgertallet fortrinsvis kom de tysk-borgerlige partier og socialdemokraterne til gode. Valget i 1912 gav ganske vist en dansk fremgang i vælgerandelen på 2% i forhold til 1907, men denne var i hovedsagen fremkommet ved, at et stort antal danske statsborgere var blevet naturaliseret og havde fået valget efter indgåelsen af optantbørnkonventionen mellem Danmark og Tyskland i 1907. Valget i 1912 markerede derfor ikke en øget tilslutning til den danske bevægelse som sådan, i hvert tilfælde ikke nær så meget, som valgtallene gav udtryk for. Den reserve af danske statsborgere uden valget, som man ved valgene havde brugt som argument for, at valgtallene ikke viste den danske bevægelses sande styrke, blev på grund af naturalisationerne stadig mindre, først i begyndelsen af 1890-erne, siden efter 1907. Hertil kom, at den skarpe sindelagsgrænse fra februarvalget i 1867, gående syd om Flensborg og nord om Tønder, var gået i opløsning i 1912. Ikke alene det danske flertal i Flensborg by, men også i en række landsogne i midtlandet var gået tabt.

Heller ikke i antallet af gårde på danske hænder kunne nogen fremgangslinje spores. Frem til 1893 var forholdet mellem dansksindede, »blakkede« og tysksindede gårdejere næsten uændret, men i tiåret 1893-1903 gik den danske andel tilbage fra 78 til 72%. Tabene var særlig store i de sydlige egne og på Røddingegnen; det sidstnævnte sted havde »Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig« fra 1891 held til at bosætte et større antal tyske landmænd, fordi udvandringen fra denne egn havde været særlig kraftig. Selv om der ikke var tale om noget skred i tysk retning, var situationen alligevel ikke uden alvor, for jordbesiddelsen var som nævnt den danske bevægelses fundament. En til 1914 planlagt undersøgelse af ejendomsbesiddernes sindelag blev desværre ikke til noget, men tilbagegangen i den danske andel fortsatte næppe med samme kraft efter århundredeskiftet, dels fordi ejendomspriserne steg, dels fordi der blev sat danske modforholdsregler i værk i form af »Foreningen af 5. oktober 1898«, »Nordslesvigske Kreditforening« og »Landeværnet«.

Mens der således ikke var nogen ydre fremgang af betydning efter 1900, var der tale om en vækst i den nationale bevidsthed hos de nordslesvigske bønder. Indtil ca. 1890 bestod deres nationalbevidsthed i første række af en mere eller mindre passiv afvisning af alt tysk. Når der ses bort fra de yderst

små kredse, der havde tilknytning til de grundtvigianske frimenigheder, levede man kun i meget beskedent omfang med i den danske kulturelle udvikling. Den danske bondestands kamp mod højreregeringerne og den nationalliberale kultur havde ingen større virkninger i Nordslesvig. De fleste gårdmænd var højretilhængere, fordi Højre i kongeriget var det parti, der mest konsekvent gik ind for Gud, Konge og Fædreland samt ikke mindst det militære forsvar.

I slutningen af 1880-erne og begyndelsen af 1890-erne ændredes disse forhold. Man blev klar over jordbesiddelsens afgørende betydning for den danske bevægelses fremtid. Hvor man før havde solgt jord og gårde til den højstbydende køber uden hensyn til hans nationale sindelag, spurgte man herefter, om køberen var dansksindet. Overgangen markeredes først og fremmest af de store og små nationale foreninger, hvis opgaver enten var politisk organisering eller formidling af dansk kultur til Nordslesvig.

1888 oprettedes Vælgerforeningen. Derved skabtes en moderne politisk medlemsorganisation, der afløste det løse politiske samarbejde mellem de forskellige egne »sognekonger«. Det varede imidlertid 5-6 år, førend Vælgerforeningen fik betydelig tilslutning. Man var uvant med at stå i en politisk forening, og på vesteregnen var der en vis mistillid til den politiske ledelse, der overvejende bestod af edsaflæggere. Sprogforeningen var stiftet allerede i 1880, men som nævnt af det gamle lederlag. Først omkring 1892-93 begyndte medlemmerne at komme. Sprogforeningens opgave var at oprette bogsamlinger og ca. 1890 påbegyndtes uddelingen af bøger til private. Den tredje af de »store nationale foreninger« var Skoleforeningen, der blev dannet i 1892 med det formål at hjælpe unge fra mindrebemidlede hjem på efterskole, højskole eller landbrugsskole i kongeriget. Endelig oprettedes fra 1884 og frem til midten af 1890-erne 15 foredragsforeninger. For at imødekomme behovet for mødelokaler opførtes forsamlingshuse, det første i 1892.

De mange foreninger skadede ikke, men hjalp gensidigt hinanden. Deres største tilslutning fik de i Haderslev og Sønderborg kredse. Tilslutningen til Vælgerforeningen og Sprogforeningen var ikke større i Sønderborg kreds' landdistrikter end i Haderslev vesteramt. Skoleforeningen fik klart størst tilslutning i vesteramtet og i de tidligere enklaver; det var også herfra, de fleste elever kom. Men 1890-ernes vækst i den nationale bevidsthed og aktivitet må ikke overvurderes. Udviklingen kom på mange områder træt igang, og Indre Mission udfoldede i midtlandet og på vesteregnen en større mødeaktivitet end den danske bevægelse.

Da Køllerpolitikken satte ind 1898-1901 lammedes foredragsforenin-

gerne, og Vælgerforeningen og Skoleforeningen mistede mange medlemmer. Først i årene 1906-07-08 blev virkningerne af Køllerpolitikken overvundet. Frem til 1914 var der kraftig vækst i det danske foreningsliv, f.eks. steg Vælgerforeningens organisationsprocent fra 28 i 1907 til 42 i 1912, Den tyske Forenings organisationsprocent på 67 blev således ikke nået. Efter at foreningslovgivningen i 1908 var liberaliseret, oprettedes et stort antal selskabelige foreninger, idrætsforeninger og ungdomsforeninger, og der byggedes flere forsamlingshuse, så man i 1914 var nået op på 50.

Undersøgelsen af den nationale udvikling har altså ikke bekræftet Japsens hypotese om bøndernes borgerliggørelse som hoveddrivkraften i den danske bevægelses vækst efter 1880. For det første var fremgangen ikke så stor, som Japsen synes at have ment. For det andet var der ingen generel kronologisk sammenhæng, således at landbrugets intensivering kom før den danske bevægelses fremgang. I Sundeved og på Als begyndte intensiveringen i det små allerede omkring 1870, uden at nogen vækst i tilslutningen til den danske bevægelse eller den dansknationale bevidsthed fulgte umiddelbart efter; den kom først ca. 1890, på samme tid og med samme, i hvert tilfælde ikke større, kraft som i Haderslev vesteramt. Der begyndte intensivering af landbruget først rigtig efter år 1900. Som et konkret eksempel kan nævnes, at man i nogle af de mest udpræget kødkvægproducerende egne, de tidligere enklaver, gjorde forarbejdet til Skoleforeningen i 1892, adskillige år før man lod kvægbestanden vokse for alvor.

Der var altså ikke nogen generel sammenhæng mellem udviklingen hen imod en mere intensiv drift i landbruget og den danske bevægelses udvikling. Beskæftiger man sig med perioden 1880-1914 i sin helhed, såvel i national som i økonomisk henseende, er det da heller ikke udvikling, men *mangel på udvikling*, man først hæfter sig ved.

Frem til århundredeskiftet var Nordslesvig et relativt statisk samfund. Landbrugets andel af befolkningen faldt 1867-1895 kun fra 61 til 58%. Befolkningstallet var indtil 1890 direkte faldende på grund af stærk udvandring, hvilket vidner om mangel på alternative beskæftigelsesmuligheder i byerne; indtil 1890 faldt byernes befolkningstal, og der blev ikke beskæftiget flere i håndværk og industri. Efter århundredeskiftet ændrede dette billede sig noget. Landbrugets andel faldt til 51% i 1907, befolkningstallet steg, særlig i byerne, og antallet af beskæftigede i håndværk og industri voksede 1895-1907. Hovedindtrykket er dog alligevel stagnation eller langsom vækst, især når der sammenlignes med danske og nørrejyske forhold.

Den talmæssige tilslutning til den danske bevægelse var vigende, men det var venteligt, at det måtte gå tilbage efter indlemmelsen i en anden stat,

der som stormagt ikke tolererede tilstedeværelsen af nationale mindretal. Man må snarere stille spørgsmålet: hvorfor var tilbagegangen ikke større? Svaret er, at den økonomiske udvikling ikke medførte en formindskelse af den danske bevægelses sociale basis, gårdmandsstanden. Jordfordelingen ændredes stort set ikke fra 1882 til 1907; der var vedvarende en stor gruppe af mellemstore ejendomsbesiddere. Denne stand beholdt den økonomiske magt, fordi byernes borgerskab ikke fik den større indflydelse, en industrialisering kunne have givet. Landbosamfundet havde som nævnt sin egen hierarkiske struktur med gårdmændene som de ledende oven over mindre jordbesiddere, håndværkere, handlende, landarbejdere og tyende; i spidsen stod gerne en »sognekonge«. Dette samfund var forholdvis lukket for påvirkninger udefra. Medierne havde ikke den samme indflydelse i et samfund med sin egen meningsdannelse, som de havde i byerne. Det moderne samfunds integrerende kræfter kunne med andre ord ikke komme til at virke i deres fulde udstrækning. Det må endvidere påpeges, at dette landbosamfund var så velstående, at der hos gårdmændene var et overskud af tid og penge, der gjorde det muligt at varetage de nationale interesser ved siden af de rent økonomiske.

Efter århundredeskiftet faldt som nævnt den danske andel af vælgerne med 4-5%. Tilvæksten i vælgertallet var 1890-1912 kraftigst i de tyske og socialdemokratiske højborge i byerne – 56% mod kun 29% på landet. Hvor tyskerne og socialdemokraterne på landet tilsammen fik 47% af fremgangen i antallet af afgivne stemmer 1890-1912, fik de i byerne hele 79%. Det er karakteristisk, at den danske vælgerandel fra 1890 til 1912 faldt mest i Sønderborg kreds, hvor samtidig nedgangen i landbefolkningens andel 1890-1910 og i landbrugserhvervets andel af befolkningen 1895-1907 var større end i de andre kredse. Den fare, der lå heri for den danske bevægelse, blev vel ikke akut før 1914, men man var alligevel klar over den. H. P. Hanssen fik således i 1908 gennemført oprettelsen af et arbejdersekretariat under Vælgerforeningen, men om det i længden ville lykkes at fastholde arbejderne i den danske bevægelse, må forblive et åbent spørgsmål.

Samtidig med den faldende tilslutning blev de danske nordslesvigeres nationalbevidsthed stærkere, og polariseringen mellem dansksindede og hjemmetyskere øgedes – snarere på grund af end på trods af den danske tilbagegang. Det skal på ingen måde påstås, at væksten i den nationale bevidsthed var en følge af de bedrede økonomiske konjunkturer fra ca. 1896. Den »indre« fremgang var begyndt før. I stedet må man snarere pege på den provokation, som lå i, at de tyske myndigheders fortykningsforsøg fra ca. 1890 antog karakter af en »total krig«, hvor såvel de kulturelle som

Omkring 1900 begyndte en vis industriel udvikling i landsdelen, den nåede dog ikke før 1914 en sådan fart, at landbrugets position som det dominerende erhverv blev truet. Imidlertid kunne industriens vækst på længere sigt blive et problem for den danske bevægelse, hvis man ikke formåede at optage og fastholde arbejderbefolkningen og dermed hindre dens overgang til det internationalistiske, men tysklede socialdemokrati. Udviklingen i Flensborg, hvor det danske flertal på denne måde var gået tabt, understregede faren. På billedet ses hovedet på en regning fra Haderslev Maskinfabrik 1909 med store fabriksbygninger, rygende skorstene og arbejderboliger i baggrunden. Haderslev byarkiv, acta 39,5.

økonomiske sider af livet i landsdelen blev inddraget i den nationalpolitiske kamp. Men det ville være lige så forkert at hævde, at højkonjunkturen overhovedet ingen indflydelse havde på den danske bevægelses udvikling. Den skabte ikke mindst hos gårdmændene en økonomisk tryghed og et overskud, som gjorde det muligt i højere grad end før at være aktiv i de danske foreninger, følge med i den danske kulturelle udvikling, bygge forsamlingshuse og så videre.

Bilag

1. Prisdudviklingen for en række landbrugsvarer 1876-1914 s. 203.
2. Medlemstal i de nordslesvigske landboforeninger 1864-1914 s. 208.
3. Regnskabsresultater fra Jørgen Iversens gård i Svejrup i Felsted sogn 1876-1906. Indtægternes fordeling på vegetabiliske og animalske produkter s. 210.
4. Nationalt sindelag og forhold til de dansk-nationale foreninger hos gårdmændene i de ni udvalgte sogne 1891-1901, sammenlignet med gårdmændenes nettoudbytte s. 211.
5. Gårdmænd i de ni udvalgte sogne med særlig mange tillidsposter i nationale og økonomiske organisationer s. 212.

Kildegrundlaget for bilag 1.

Der har hidtil ikke foreligget nogen lettilgængelig oversigt over udviklingen i priser på landbrugsvarer i Nordslesvig fra 1864 til 1914¹. Det har derfor været nødvendigt at gå direkte til meddelelserne i »Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Schleswig«. Her publiceredes fra 1876 og frem hver måned de gennemsnitlige markedspriser (»Durchschnittsmarktpreise«) fra den foregående måned på forskellige vigtige markeder (»Hauptmarktorter«) i regeringsdistriktet Slesvig, d.v.s. Slesvig og Holsten.

Denne interesse for priserne fra myndighedernes side skyldtes oprindeligt (indsamlingen begyndte 1850) ønsket om korrekte afregninger ved leverancer af naturalier til hæren og postvæsnet, men fra 1876 og frem offentliggjorde man priserne af hensyn til forbrugerne. Indsamlingen fandt sted på følgende måde: I hver by skulle en kommission, i mindre byer en særlig udpeget mand, evt. en politibetjent, optage de forskellige priser. Indenfor de enkelte varer skulle der tages et gennemsnit af priserne for de forskellige kvaliteter. Herefter skulle oplysningerne sendes til regeringen i Slesvig, hvor materialet blev videre bearbejdet².

Bearbejdelse

I denne sammenhæng har kun priserne på hvede, rug, byg, havre, smør, oksekød og svinekød interesse. Prisen på byg deltes i 1909 op i priser for foderbyg og byg til ølbrygning, i beregningerne indgår kun foderbygprisen. Smørprisen gjaldt gennem hele perioden for spisesmør («Essbutter»). Kødpriserne var delt op i priser for bov, kølle, skinke og bugkød. Her er valgt at lade prisen på oksebugkød repræsentere oksekødsprisen, da der var mest af denne vare. Ligeledes angives svinekødsprisen fra og med 1909 ved prisen på svinebov.

I beregningerne indgår priserne fra de fire nordslesvigske købstæder, Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder. Med hensyn til Flensborg gjaldt det, at kornhandelen var uafhængig af priserne her³, og hverken korn- eller andre priser fra denne by indgår i beregningen.

De enkelte månedsgennemsnit fra hver af de fire byer regnes sammen til et årsgennemsnit for hele Nordslesvig. Der var naturligvis visse forskelle i priserne de enkelte byer imellem. Dette skulle dog være af mindre betydning, da det er udviklingen i priserne og ikke så meget prisen i mark og pfennig, der her har interesse. I nedenstående tabel angives årsgennemsnittet i hver af de fire byer i 1900 – et tilfældigt valgt år – så man kan få et indtryk af variationerne:

	Hvede	Rug	Byg	Havre	Smør	Oksebug	Svinekød
	Mark pr. 100 kg.				Mark pr. kg.		
Haderslev	14,69	14,16	13,85	13,02	2,33	1,15	1,21
Åbenrå	14,51	13,77	13,93	13,39	2,13	1,24	1,22
Sønderborg	14,65	14,09	14,29	10,82	2,43	1,28	1,21
Tønder	17,03	14,31	13,92	13,01	2,10	1,27	1,20
Nordslesvig	15,22	14,08	13,98	12,56	2,24	1,23	1,21

Af hensyn til overskueligheden og ønsket om at fremstille en langtidsudvikling grafisk, er det søgt at udjævne de stærke svingninger fra år til år ved at beregne tre års glidende gennemsnit, d.v.s. at prisen for et givet år angives som et gennemsnit af årsgennemsnittet det pågældende år, det foregående år og det efterfølgende år. For at kunne sammenligne prisudviklingen for de enkelte varer er der beregnet indextal med 1877 = 100. I figur 3 er byg- og havrepriserne udeladt af hensyn til overskueligheden; for et i hovedsagen kornproducerende landbrug må priserne på hvede og rug have størst interesse.

Mangler

Manglerne ved materialet er få. For det første mangler noteringerne for korn fra 1913 og 1914. Her er i stedet søgt erstatning i priserne i Kiel, hvorfra priserne foreligger i lettilgængelig form⁴. I årene forud synes der ikke at have været betydelige afvigelser mellem prisudviklingen i Nordslesvig og Kiel på korn.

For det andet mangler enkelte måneder, i bemærkninger til bilaget ses hvilke. I intet år mangler mere end een måned, så betydningen heraf må være minimal. Det er derimod bevidst, at 1914-prisen kun er et gennemsnit af månederne januar-juli, da verdenskrigen brød ud i august 1914.

Noter

- 1 Hansen Landbruget i Sønderjylland, s. 603.
- 2 Meddelt af arkivar Jørgen Witte, Åbenrå.
- 3 Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 447.
- 4 I Beiträge zur historischen Statistik, s. 185.

Bilag 1.

Prisudviklingen for en række landbrugsvarer 1876-1914.

(Kolonne 1: årsgennemsnit, kolonne 2: tre års glidende gennemsnit, kolonne 3: index, 1877 = 100).

I. Korn

Mark/ hkg.	Hvede			Rug			Byg			Havre		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1876	20,81	-	-	16,70	-	-	16,42	-	-	16,62	-	-
1877	23,15	21,05	100	17,42	16,10	100	17,32	16,07	100	16,63	15,68	100
1878	19,18	20,59	98	14,18	15,06	94	14,47	15,05	94	13,80	14,27	91
1879	19,45	19,66	93	13,59	15,18	94	13,36	14,55	91	12,37	13,55	86
1880	20,36	20,57	98	17,78	17,02	106	15,82	14,89	93	14,48	14,08	90
1881	21,90	21,01	100	19,70	17,54	109	15,50	15,08	94	15,39	14,33	91
1882	20,77	20,60	98	15,14	16,39	102	13,92	14,47	90	13,13	13,89	89
1883	19,13	18,79	89	14,34	14,50	90	14,00	14,10	88	13,13	13,37	85
1884	16,47	17,10	81	14,03	14,12	88	14,37	14,24	89	13,83	13,63	87
1885	15,69	15,77	75	14,00	13,66	85	14,34	13,94	87	13,92	13,62	87

Mark/ hkg.	Hvede			Rug			Byg			Havre		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1886	15,16	15,72	75	12,95	12,91	80	13,12	13,04	81	13,11	12,65	81
1887	16,31	16,22	77	11,79	12,68	79	11,65	12,60	78	10,93	12,33	79
1888	17,19	17,26	82	13,30	13,52	84	13,04	12,95	81	12,94	12,94	83
1889 a	18,27	18,09	86	15,47	14,93	93	14,16	14,08	88	14,95	14,34	91
1890 b	18,80	19,29	92	16,03	16,91	105	15,03	14,90	93	15,13	15,25	97
1891 c	20,81	19,10	91	19,23	17,12	106	15,51	14,99	93	15,68	15,29	98
1892	17,68	17,72	84	16,09	16,17	100	14,43	14,21	88	15,06	15,25	97
1893	14,68	15,17	72	13,20	13,89	86	12,70	13,26	83	15,01	14,87	95
1894	13,16	14,11	67	12,38	12,79	79	12,65	12,47	78	14,55	15,00	89
1895	14,48	14,30	68	12,78	12,54	78	12,07	12,38	77	12,43	13,10	84
1896	15,25	15,51	74	12,47	12,70	79	12,41	12,26	76	12,33	12,77	81
1897	16,81	16,95	81	12,84	13,36	83	12,29	12,76	79	13,56	13,51	86
1898	18,78	16,99	81	14,76	14,03	87	13,57	13,13	82	14,63	13,78	88
1899	15,39	16,46	81	14,50	14,45	90	13,52	13,69	85	13,14	13,44	86
1900	15,22	15,60	74	14,08	14,04	87	13,98	13,78	86	12,56	13,11	84
1901	16,19	15,97	76	13,55	13,90	86	13,84	13,83	86	13,64	13,80	88
1902	16,49	16,02	76	14,06	13,49	84	13,67	13,21	82	15,21	14,06	90
1903 d	15,38	16,17	77	12,87	13,60	84	12,12	13,17	82	13,33	14,12	90
1904	16,65	16,39	78	13,86	13,96	87	13,73	13,37	83	13,82	13,85	88
1905	17,13	17,51	83	15,14	14,99	93	14,25	14,40	90	14,39	14,74	94
1906	18,74	18,55	88	15,96	16,62	103	15,22	15,42	96	16,02	15,87	101
1907	19,77	19,47	92	18,75	17,60	109	16,78	16,06	100	17,21	16,14	103
1908	19,90	20,58	98	18,10	18,18	113	16,18	16,32	102	15,20	16,57	106
1909 c	22,06	20,57	98	17,68	16,90	105	16,00	15,42	96	17,30	15,93	102
1910	19,75	20,56	98	14,91	16,28	101	14,07	15,24	95	15,30	16,70	107
1911 fg	19,88	20,15	96	16,26	16,45	102	15,64	16,13	100	17,50	17,51	112
1912 gh	20,83	-	97	18,17	-	108	18,68	-	104	19,73	-	105
1913 h	100	113	99	105
1914

Anmærkninger:

a maj måned mangler

b marts måned mangler

c juli måned mangler

d april måned mangler

e herefter kun byg til foder, ikke til brygning

f maj måned mangler

g i 1911 og 1912, januar-september, noteredes ingen priser på hvede i Tønder

h i 1912 og 1913 samt 1914 noteres kornpriserne ikke længere. I stedet er der herfor indsat indextal, der er baseret på kornpriserne i Kiel. Der synes ikke at være tale om de store forskelle mellem Nordslesvigske og Kielske priser.

II. Smør og kød

Mark pr. 1 kg.	Spisesmør			Oksckølle			Okskebug			Svinckød		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1876	2,42	-	-	1,40	-	-	1,17	-	-	1,30	-	-
1877	2,21	2,21	100	1,43	1,43	100	1,24	1,20	100	1,25	1,26	100
1878	2,00	2,01	91	1,46	1,44	101	1,20	1,21	101	1,22	1,21	96
1879	1,83	2,06	93	1,44	1,46	102	1,20	1,21	101	1,16	1,21	96
1880	2,34	2,18	99	1,47	1,48	103	1,24	1,22	102	1,24	1,23	98
1881	2,37	2,34	106	1,53	1,51	106	1,23	1,23	103	1,30	1,28	102
1882	2,31	2,28	103	1,52	1,55	108	1,21	1,24	103	1,31	1,30	103
1883	2,15	2,18	99	1,60	1,59	111	1,28	1,26	105	1,28	1,26	100
1884	2,08	2,07	94	1,64	1,63	114	1,29	1,28	107	1,20	1,22	97
1885	1,99	1,99	90	1,64	1,61	113	1,27	1,25	104	1,19	1,18	94
1886	1,91	1,96	89	1,56	1,56	109	1,18	1,17	98	1,16	1,16	92
1887	1,97	1,99	90	1,48	1,51	106	1,05	1,12	93	1,13	1,14	90
1888	2,09	2,11	95	1,48	1,52	106	1,12	1,12	93	1,14	1,19	94
1889 a	2,26	2,15	97	1,60	1,56	109	1,19	1,18	98	1,30	1,26	100
1890 b	2,09	2,17	98	1,60	1,62	113	1,22	1,22	102	1,34	1,30	103
1891 c	2,17	2,18	99	1,66	1,63	114	1,26	1,25	104	1,25	1,28	102
1892	2,27	2,25	102	1,64	1,63	114	1,27	1,25	104	1,24	1,27	101
1893	2,31	2,22	100	1,59	1,59	111	1,23	1,24	103	1,31	1,28	102
1894	2,07	2,11	95	1,55	1,57	110	1,23	1,24	103	1,28	1,27	101
1895	1,96	2,03	92	1,58	1,57	110	1,26	1,25	104	1,21	1,21	96
1896	2,07	2,04	92	1,59	1,58	110	1,26	1,26	105	1,15	1,20	95
1897	2,09	2,06	93	1,56	1,58	110	1,25	1,26	105	1,23	1,22	97
1898	2,03	2,11	95	1,57	1,56	109	1,26	1,24	103	1,28	1,26	100
1899	2,21	2,16	98	1,54	1,56	109	1,20	1,23	103	1,26	1,25	99
1900	2,24	2,20	100	1,56	1,53	107	1,23	1,23	103	1,21	1,26	100
1901	2,16	2,20	100	1,50	1,54	108	1,26	1,25	104	1,30	1,32	105
1902	2,20	2,21	100	1,57	1,57	110	1,27	1,29	108	1,44	1,39	110
1903 d	2,27	2,27	103	1,64	1,63	114	1,33	1,32	110	1,42	1,38	110
1904	2,35	2,35	106	1,67	1,68	117	1,35	1,35	113	1,29	1,40	111
1905	2,42	2,41	109	1,72	1,74	122	1,37	1,41	118	1,50	1,48	117
1906	2,47	2,44	110	1,84	1,86	130	1,50	1,49	124	1,66	1,54	122
1907	2,43	2,50	113	2,02	1,99	136	1,59	1,55	129	1,45	1,53	121
1908	2,59	2,56	116	1,97	1,94	136	1,55	1,50	125	1,48	1,51	120
1909 c	2,67	2,64	119	1,82	1,87	131	1,36	1,43	119	1,49	1,51	120
1910	2,66	2,73	124	1,83	1,90	133	1,39	1,42	118	1,55	1,51	120
1911	2,85	2,79	126	2,04	1,99	139	1,51	1,51	126	1,49	1,52	121
1912	2,86	2,84	129	2,09	2,09	146	1,62	1,60	133	1,52	1,58	125
1913	2,80	2,80	127	2,14	2,11	148	1,66	1,66	138	1,74	1,57	125
1914	2,74	-	-	2,09	-	-	1,71	-	-	1,46	-	-

Anmærkninger:

- a maj måned mangler
- b marts måned mangler
- c juli måned mangler
- d april måned mangler
- e priserne på svinckød angiver herefter priserne på svinchov
- f månederne januar-juli

Bilag 2. Medlemstal i de nordslesvigske landboforeninger 1864-1914.

	Ficnsborg og Omegns Lbf.	Det blandede Distrikts Lbf.	Den alsiske Landboforening	Den sundevedske Landboforening	Aabenraa Amts Landboforening og »Fremad«	Haderslev Amts Landboforening	Den nordslesvigske Landboforening
1864				124		ca. 131	
1865				120			
1866		316		100		117	114
1867		303		90		124	
1868	174			80	232		
1869				91	206		
1870				96	229		
1871				118	199	151	
1872		350		156	259		
1873				212	304		
1874				230	382		
1875				241	427	133	
1876	244			250	471	under 100	
1877				253	479		
1878		360		245	481		
1879				218	467		
1880				224	469		
1881				241	487		
1882				236	466	120	
1883	280			224	459		
1884				230	439		
1885		350		225	429		
1886				198		135	
1887	226			216		134	
1888	273			218			
1889	292	400		216			
1890	308	446		225			

	Flensborg og Omegns Lbf.	Det blandede Distrikts Lbf.	Den aliske Landboforening	Den sundevdske Landboforening	Aabenraa Amts Landboforening og »Fremad«	Haderslev Amts Landboforening	Den nordslesvigske Landboforening
1891	344			235			
1892	379	550		239		145	
1893	445	ca. 600		245		144	
1894	465	644		242			
1895	518	663	mindst 460	267	441	152	ca. 200
1896				276			
1897		660		315		168	200
1898		ca. 650		325	ca. 500	179	
1899				321		180	
1900				320		184	
1901		166		325		180	
1902				341		179	
1903		500		344		184	
1904		600		364		205	
1905				376			
1906		ca. 750		372		236	
1907		858		369			
1908		922		378		260	
1909		974		381		260	
1910		1035		392	544		
1911	605	963		390			
1912			535	405			
1913		1104		450			

Kilder: Landboforeningernes forhandlingsprotokoller (generalforsamlingsreferater) og regnskabsprotokoller.

Mathiesen, s. 2, 5, 7, 8, 10, 11.

Den nordslesvigske Landboforening 1846-1896.

Lebeck Haderslev Amts Landboforening, s. 46, 51, 58.

Petersen, s. 54.

Beretning over Den sundevdske Landboforenings Virksomhed, s. VI-XXXIV.

Schmidt og Nissen, s. 43.

Sørensen og Drewsen, s. 22.

Bilag 3. Regnskabsresultater fra Jørgen Iversens gård i Svejrup i Felsted sogn 1876-1906. Indtægternes fordeling på vegetabiliske og animalske produkter¹⁾.

Procent	1876	1886	1896	1906
Salg af korn og andre markprodukter	35	34	15	17
Salg af mælk og smør, mejerioverskud	25	29	33	33
Salg af køer, kvier, kalve og tyre	9	10	21	16
Salg af grise og fedesvin	13	20	21	28
Salg af animalske produkter ialt	47	59	75	77
Andre indtægter ved landbruget	17 ²⁾	8	10	5
Indtægter ved landbruget ialt	100	100	100	100

Anm.: 1) Svejrup ligger umiddelbart op til Sundeved.

2) Heri inkluderet salg af hest og assurancesum for hest.

Kilde: Landsarkivet Åbenrå, privatarkiv nr. 308, Jørgen Iversen, Svejrup, nr. 14-18, regnskabsbøger 1871-1908.

Brug 4. National sinedag og forhold til de dansk-nationale foreninger hos gårdmændene i de ni udvalgte sogne 1891-1901, sammenlignet med gårdmændenes nettoudbytte.

Sogn	Gårdmænd ialt ¹⁾	Nettoudbytte ialt (M)	Procentandel af	Tyske	Blakkede	Danske	Af de danske gårdmænd: ²⁾					
							medlemmer af ... foreninger					tillidsmænd
							0	1	2	3	4	
Tyrstrup	101	118838	Gårdmænd ialt	10	2	88	40	16	11	22	.	18
			Nettoudbytte ialt	19	2	79	32	16	11	20	.	25
Agerskov	168	71848	Gårdmænd ialt	7	5	89	24	17	15	16	17	13
			Nettoudbytte ialt	10	4	87	9	11	16	19	32	22
Øster Lindet	87	42239	Gårdmænd ialt	14	6	80	26	22	16	7	10	7
			Nettoudbytte ialt	13	4	83	26	14	19	8	17	11
Ballum	63	65238	Gårdmænd ialt	-	2	98	44	14	17	22		14
			Nettoudbytte ialt	-	1	99	34	14	23	28		21
Hostrup	60	57153	Gårdmænd ialt	50	3	47	30	-	7	10	.	10
			Nettoudbytte ialt	59	3	38	24	-	3	10	.	10
Bjolderup	126	73125	Gårdmænd ialt	30	5	65	23	17	9	9	7	13
			Nettoudbytte ialt	34	4	62	19	16	9	10	9	15
Nordborg lands.	89	67502	Gårdmænd ialt	12	6	82	18	21	15	26	3	4
			Nettoudbytte ialt	14	6	80	12	19	15	28	7	8
Tandslet	67	74574	Gårdmænd ialt	16	15	69	10	13	15	19	13	15
			Nettoudbytte ialt	19	11	70	7	12	15	20	17	18
Ullerup	113	118743	Gårdmænd ialt	14	4	81	28	12	17	25		12
			Nettoudbytte ialt	21	5	74	22	10	15	27	.	14
Ialt 9 sogne	874	689260	Gårdmænd ialt	16	5	79	27	16	14	17	7	12
			Nettoudbytte ialt	21	4	75	21	13	14	20	8	17

Anm.: 1) Nettoudbyttet har ikke kunne oplyses for 42 gårdmænd, som derfor har måttet lades ude af analysen.

2) Seks gårdmænd, der på Clausens lister stod som blakkede, var medlemmer af danske foreninger, ligeledes en tysksindet. Disse er ikke medtaget i analysen af foreningsmedlemskaber og nettoudbytte.

Kilder: Se note 13 s. 243f.

Bilag 5. Gårdmænd i de ni udvalgte sogne med særlig mange tillidsposter i nationale og økonomiske organisationer.

Navn	By	Nettoudbytte		Tillidshverv
		Gdmd.	Byen	
M. Paulsen	Fastrup	1556	1081	I bestyrelse for mejeri og sparekasse, kredsformand for landboforeningen, tillidsmand i Skoleforeningen.
Dines Paulsen	Skovrup	832	1392	I bestyrelse for mejeri, tillidsmand i Vælger- og Skoleforeningen.
C. Finncmann	Tårning	4057	1926	Formand for mejeri og sparekasse, i bestyrelse for Mejeriforeningen for Nordslesvig, tillidsmand i Vælger- og Skoleforeningen, formand for forsamlingshuset »Frej«.
Chr. Høyer	Agerskov	258	263	Formand for sparekasse, i bestyrelse for mejeri, tillidsmand i Skoleforeningen.
L. Arnum	Bovlund	2396	799	Formand for landboforening, tillidsmand i Vælgerforeningen.
B. Refslund d.Y	Bovlund	1569	799	I bestyrelse for sparekasse, kredsformand for landboforening, kredsformand i foredragsforening.
Nis Rossen	Gestrup	443	485	I bestyrelse for landboforening, kredsformand i foredragsforening.
Kr. Jensen	Ballum	2267	1079	I bestyrelse for landboforening og sparekasse, tillidsmand i Vælger- og Skoleforeningen.
I. H. Nicolaisen	Ballum	2767	1398	I bestyrelse for sparekasse, tillidsmand i Vælger- og Skoleforeningen.
A. P. Lund	Ballum	2935	1043	I bestyrelse for sparekasse, tillidsmand i Vælger- og Sprogforeningen, næstformand i Skoleforeningen.
H. Petersen	Rørkær	1936	997	Kredsformand for landboforening, tillidsmand i Vælgerforeningen, medlem af Sprogforeningens bestyrelse.
H. Jessen	Bolderslev	1087	769	Kredsformand for landboforening, tillidsmand i Vælger- og Skoleforeningen, medlem af foredragsforeningens bestyrelse.
R. P. Clausen	Smedager	560	342	Formand for sparekasse, i bestyrelse for mejeri og landboforening, i bestyrelse for Vælgerforeningen, tillidsmand for Vælger-, Sprog- og foredragsforeningen.
P. Sandvei	Holm	1053	707	Formand for landboforening, tillidsmand i Vælger-, Sprog- og Skoleforeningen.

Navn	By	Nettoudbytte		Tillidshverv
		Gdmd.	Byen	
P. Grau	Pøl	2067	854	Formand for landboforening, medlem af Fælleslandboforeningens bestyrelse, tillidsmand i Skoleforeningen.
C. H. Bladt	Tandslet	1286	1190	I bestyrelse for landboforening og mejeri, tillidsmand i Vælger- og Sprogforeningen.
J. Jacobsen	Tandslet	672	1190	Formand for mejeri, i bestyrelse for sparekasse, tillidsmand i Vælgerforeningen.
Vesti Esbensen	Tandslet	2648	1190	Formand for sognets landboforening, i bestyrelse for sparekasse, Skoleforeningen og »Fremad«.
H. H. Iversen	Ertebjerg	1056	1122	I bestyrelse for mejeri, kredsformand for landboforening, tillidsmand i Vælgerforeningen.
P. Beck	Ullerup	894	950	I bestyrelse for mejeri, tillidsmand for Sprog- og Skoleforeningen.
J. Andresen	Ullerup	1900	950	I bestyrelse for mejeri, tilsynsråd for sparekasse, kredsformand for landboforening, tillidsmand i Vælgerforeningen, medlem af Skoleforeningens bestyrelse.

Kilder: Se note 13 s. 243f.

Utrykt materiale

Rigsarkivet, København (RA)

Privatarkiv nr. 5286, H. V. Clausen:

F. Statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig 1890-1912:

Ordnet alfabetisk efter sognene 1890, delvis tillige fra 1863 og 1872.

Gårdmandslistes ca. 1891-1892, revideret 1893-94.

Ordnet efter herrederne 1900-01:

- I. Tyrstrup og Haderslev hrd.
- III. Frøs og Kalslund hrd.
- IV. Nørre Rangstrup hrd.
- IV. Enklaverne.
- VII. Slogs hrd. m.m.
- VIII. Ris og S. Rangstrup hrd.
- X. Sundeved
- XI. Als Sønderherred
- XII. Als Nørreherred.

Statistisk materiale og do. tabeller 1900-03, bl.a. vedr. valget 1902 samt statistik o. »Sindelaget bl. Ejendomsbesiddere i Nrds. 1901-03«.

G. Spredte oplysninger om nationale og topografiske forhold i Nord- og Mellemslesvig 1888 (1845)-1920, læg med spredte statistiske oplysninger om den danske presse i Nordslesvig.

Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Åbenrå (LA):

Amtsretsarkiver:

Haderslev amtsret:

Grundbøger for Bøgeskov, Faustrup, Favervrå, Seggelund, Tyrstrup, Tårning, Hvinderup og Skovrup kommuner, Tyrstrup sogn

Løgumkloster amtsret:

Grundbøger fra Ballum kommune, Ballum sogn

Nordborg amtsret:

Grundbøger fra Holm og Pøl kommuner, Nordborg landsogn

Rødning amtsret:

Grundbøger fra Ør. Lindet kommune, Ør. Lindet sogn

Sønderborg amtsret:

Grundbøger fra Ertebjerg, Lebøl og Tandslet kommuner, Tandslet sogn og fra Avnbøl, Blans, Bøgeskov og Ullerup kommuner, Ullerup sogn

Toftlund amtsret:

Grundbøger fra Agerskov, Bovlund, Gestrup, Mellerup og Rangstrup kommuner, Agerskov sogn

Tønder amtsret:

Grundbøger fra Hostrup, Jejsing, Rørkær og Solderup kommuner, Hostrup sogn

Åbenrå amtsret:

Grundbøger fra Bjolderup, Bolderslev, Gåskær, Hjolderup, Mellerup, Raved, Smedager, Todsøl og Vollerup kommuner, Bjolderup sogn.

»Liste der Genossen«

Amtsforstanderarkiver

Bjolderup:

Abthlg. II, Fach 12, Nr. 1: Akten spec. betreffend Versammlungen pp. 1889–

Bredebros kommissariske:

Fag A, V, Nr. 13: Vortragsverein für Scherrebeck und Umgegend 1891-97.

Fag A, IX, Nr. 5: Sparkassen

Geheim-Archiv Nr. 3: Politische Polizei 1896-1919.

Geheim-Archiv Nr. 4: do. 1890-1907.

Felsted:

Fach IV, Nr. 29: Vereine 1889-1917.

Gråsten:

Abt. IIX, Fach 31, Nr. 1: Veranstaltung öffentlicher Lustbarkeiten und Versammlung, Vereine und Gilden, Kassen 1889-1908.

Rødning kommissariske:

Fag XXVI, Nr. 1: Öffentliche Versammlungen und verschiedene Vereine 1874-91.

Fag XXVI, Nr. 2: Vereine und Versammlungen 1891-97.

Tandslet:

Fag 8, Nr. 8: Verschiedene polizeiliche Angelegenheiten, Selbstmorde etc. Vereinswesen 1889–

Toftlund kommissariske:

Agerskov Nr. 19: Den Vortragsverein 1889-97.

Ullerup:

Uden signatur: Vereine und Versammlungen 1889-1920.

Foreningsarkiver

Nr. 2: Sprogforeningen

1. Forhandlingsprotokol 1887-1929
8. Medlemslister ordnet efter kredse u. år (ca. 1890) og 1901-09

Nr. 4: Vælgerforeningen

1. Forhandlingsprotokol over generalforsamlingerne 1888-1914
2. Forhandlingsprotokoller for bestyrelses- og tilsynsrådsmøder 1888-1907
3. do. 1908-21
7. Sager vedrørende Vælgerforeningens oprettelse og opløsning, love og vedtægter, bestyrelse, tilsynsråd og tillidsmænd 1889-1919, sager vedr. tillidsmænd
9. Medlemsprotokol 1888-1904
17. Breve fra tillidsmænd 1888-96
18. Korrespondancesager:
korrespondancesager vedr. tillidsmænd 1888-90
korrespondance ang. den store skolepetition 1889
salg af landejendomme og besvarelser på spørgsmål 1897

Nr. 5: Skoleforeningen

2. Love, tillidsmandsliste, cirkulærer m.v. 1892–
3. Sager ang. bestyrelse, tillidsmænd og medlemmer u. år
4. Årsberetninger og regnskaber 1892-1955
5. Fortegnelse over bestyrelse, tilsynsråd og tillidsmænd u. å. (ca. 1895)
fortegnelse over tillidsmænd
6. Ind- og udmeldelsesprotokol 1892-1906

Nr. 95: Ør. Lindet Sogns selskabelige Forening

1. Forhandlingsprotokol og sager 1894-98

Nr. 238: Løjt Sogns Foredragsforening

1. Forhandlingsprotokol 1893-96

Nr. 239: Foredragsforening for Rødekro og Omegn

1. Protokol 1890-
2. Korrespondance og regnskabssager 1890-99

Nr. 341: Den nordslesvigske Landboforening

1. Forhandlingsprotokol 1846-77
2. do. 1877-1900
3. do. 1900-23

Nr. 342: Fælleslandboforeningen for Nordslesvig

1. Forhandlingsprotokol 1894-1930
2. Forskellige sager, u. å. (ca. 1895) »Landbrugsforeningernes Kredsformænd«

Nr. 343: Haderslev Amts Landboforening

1. Forhandlingsprotokol 1861-92
2. do. 1892-1927
5. Medlemsfortegnelse 1889-

Nr. 345: Aabenraa Amts Landboforening og »Fremad«

1. Forhandlingsprotokol 1906-44

Nr. 346: Den alsiske Landboforening

1. Forhandlingsprotokol 1855-72
2. do. 1872-88
3. do. 1888-1912

Nr. 348: Den sundvedske Landboforening

1. Forhandlingsprotokoller 1853-82
2. Forhandlingsprotokol 1882-89
3. do. 1889-1902
4. do. 1903-24

Nr. 352: Det blandede Distrikts Landboforening

1. Forhandlingsprotokol 1854-74
2. do. 1874-1921
4. Forskelligt u. år

Nr. 401: Avnbøl andelsmejeri

1. Forhandlingsprotokol 1898-1970

Nr. 420: Hostrup Sogns andelsmejeri

10. Protokoller og sager 1896-1968

Nr. 437: Rangstrup andelsmejeri

1. Forhandlingsprotokol 1888-1906
6. Acta vedr. Fælleds-Meieriet i Rangstrup 1886-88

Nr. 448: Tandslet andelsmejeri

1. Forhandlingsprotokol for bestyrelsen 1892-1936
3. Forhandlingsprotokol for generalforsamlingerne 1901-67

Nr. 451: Tyrstrup andelsmejeri

1. Forhandlingsprotokol 1887-1934

Nr. 456: Øster Lindet andelsmejeri

1. Forhandlingsprotokol 1890-1933
7. Foreningens love 1890-1904

Herredsfogedarkiver:

Nordborg:

Fag. 69: Forsamlings- og foreningsret, diverse medlemslister u. år.

Landrådsarkiver:

Haderslev:

Fag 156, nr. 10:

Viehählung am 10. Januar 1873 und 10. Januar 1883

Die Viehählung am 1. Decbr. 1897

Vieh- und Obstbaumzählung am 1. Dezember 1900 (også 1902)

Viehählung am 1. Dezember 1904

Ausserordentliche Viehählung am 1. Dezember 1906

Die Viehählung am 2. Dezember 1907

Viehählung am 1. Dezember 1908

Die Viehählung am 1. Dezember 1909

Ausserordentliche Viehählung am 1. Dezember 1910

Viehählung am 1. Dezember 1911

Viehählung im Dezember 1912

Uden signatur:

Reichstagswahl 3-5 1881
do. 1907

Sønderborg:

- Nr. 111 Volks- und Viehzählung vom 3. Dezember 1869
Nr. 118 Die Viehzählung am 10. Januar 1883. 1892. 1897
Nr. 122^{II} Die Viehzählung vom 10/1 1873. Heri en trykt oversigt: »Der Viehstand in den Gemeinden und Gutsbezirken der Provinz Schleswig-Holstein«
Nr. 125 Die ausserordentliche Viehzählung am 1. Dezember 1902, und die Viehzählung am 1. Dezember 1904 (heri resultater op til 1913).
Nr. 851 Vortragsvereine 1894-1900
Nr. 852 do. 1900-14
Nr. 2178 Rigsdagsvalglistor 1884
Nr. 2188 Reichstagswahl 1-2 1907

Tønder:

- C. 5. Wählerlisten und Protocolle über die engere Wahl vom 11. Novbr. 1884
C. 12. Wählerlisten u. 1883 Protokolle pp. 1907
F. Spec. 14 Viehzählung
F. Spec. 18 do. 1897
F. Spec. 19 do. 1906-07
F. Spec. 21 do. 1908-13
F. Spec. 27 Forsk. vedr. kvæg- og folketælling 1867-1908
F. Spec. 28 Vieh- und Obstbaumzählung 1900, Viehzählung 1902, 1904
G. Spec. 1 Dänische Bewegung 1904-15
G. Spec. 3 Abhaltung politischer Versammlungen 1892-1903
G. Spec. 4 Dänische Vereine. Beiheft 1875-1919
G. Spec. 5 Dänische Vereine 1895-1904
G. Spec. 6 do. 1904-20
G. Spec. 7 do. 1909-13

Åbenrå:

- C. B. 6 Wählerlisten u. Wahlprotokolle über die Reichstagswahl, hft. IV 1884
C. B. 12 Wahlverhandlungen über die Reichstagswahl am 25. Januar 1907

F. B. 7 Viehzählungen, vol. 1-3 1869-1908

F. B. 7 Viehzählungen, II-III 1908-16

Notariatsarkiver:

C. H. Bekker, Åbenrå, 1880-1887

Private personarkiver:

Nr. 272: H. P. Hanssen:

Nr. 34, 36, 40, 43, 44, 45, 48, 55, 57, 59, 67, 83, 86, 92, 98: Breve fra forskellige

Nr. 308: Jørgen Iversen

Nr. 14-18 Regnskabsbøger 1871-1908

Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig (LASch)

Abt. 320, Apenrade, nr. 115: Vortragsverein für Rothenkrug und Umgegend 1890-1903.

Tinglev Kommunes lokalhistoriske arkiv, Bylderup Bov

P 1981/17, Andreas Knudsen Jørgensen, Landmand og sognefoged, Bolderslev, Bjolderup sogn, statutter for Raved andelsmejeri 1887

Bolderslev andelsmejeri

Forhandlingsprotokol 1887-1973

Handelsbanken, Åbenrå

Bjolderup Sogns sparekasses arkiv:

Forhandlingsprotokol 1899-1944

Trykte statutter 1900

Sønderborg andelsmejeri

Generalforsamlingsprotokol for Holm andelsmejeri 1889-1932

Generalforsamlingsprotokol for Pøl andelsmejeri 1902-56

Henvisninger til arkivmateriale finder sted ved arkivets navn og nr. Hvor ikke andet nævnes, opbevares de pågældende arkivalier i Landsarkivet i Åbenrå.

Forhandlingsprotokollerne er oftest upagineret. Der henvises derfor til den dato, hvor den pågældende sag drøftedes på et møde.

Trykt materiale

Amtsblatt der Königlichlichen Regierung zu Schleswig, 1876-1914

Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins, herausgegeben von Statistischen Landesamt, Kiel 1967.

Beretning om det 5. nordslesvigske Fælleslandbomøde. Afholdt i Haderslev den 3. og 4. Juli 1895, Haderslev 1895.

Beretning over den Sundevedske Landboforenings Virksomhed siden dens Oprettelse i 1852, Aabenraa 1912.

Bonderup, Gerda m.fl.: National udvikling og borgerliggørelse. Hovedlinjer i Gottlieb Japsens forfatterskab, i: Historie, ny rk., XIII, 1-2, 1979, s. 80-105.

Broe, M., Schmidt, J. og Frank, P. (red.): Øster Lindet Forsamlingshus 1894-1944, Aabenraa 1946.

Clausen, A.: Aabenraa Amts Landboforening gennem 75 Aar, u. st. 1936. Gamle Mejerier i Aabenraa Amt, særtryk af Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1938.

Træk af Mejeribrugets Udvikling paa Als og Sundeved i Aarene før Andelsmejeriernes Tid, i: Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1936, s. 109-19, 130-35, 146-52, 162-67, 197-201, 266-72, 297-304 og 332-36.

Clausen, H. V.: Nordslesvig 1863-93. Den nationale stilling på landet, i: SJy Årb, 1894, s. 33-146.

- Christensen, L. P.: Graasten Bank A/S 1920-1945, København 1945.
Dannevirke.
- Den nordslesvigske Landboforening 1846-1896. Udgivet af Foreningen, Haderslev 1895.
- Den sundvedske Landboforening igennem 100 Aar. Jubilæumsskrift, Broager 1962.
- Engelbrecht, Th. H.: Bodenbau und Viehstand in Schleswig-Holstein, I-II, Atlas, Kiel 1905-07.
- En Sønderjyde: Fra Sønderjylland, i: Højskolebladet, 1886, bd. 1, sp. 393-97.
- Feilberg Jørgensen, A.: Sprogforeningen gennem 100 år 1880-1980, Sønderborg 1980.
- Fink, Troels: Rids af Sønderjyllands historie, København 1943.
- Gemeindelexikon für die Provinz Schleswig-Holstein, Berlin 1908.
- Gemeindelexikon über den Viehstand und den Obstbau für den Preussischen Staat. Auf Grund der Ergebnisse der Vieh- und Obstbaumzählung vom 1. Dezember 1913, der Viehzählung vom 2. Dezember 1912 und anderer amtlicher Quellen bearbeitet vom Königlich Preussischen Statistischen Landesamte, Heft 8, Provinz Schleswig-Holstein, Berlin 1915.
- Grau, Andreas: Nutidens Sønderjylland. Anden gennemsete og forøgede Udgave, Odense 1911.
- Gregersen, H. V.: Die Soziologische Struktur der Bevölkerung Nord-schleswigs in ihrer Bedeutung für die national-politische Entscheidung, i: Grenzfriedenshefte, 1954, Heft 2, s. 12-18.
Fra ophævelsen af Prag-fredens artikel V til Hans Krügers død, i: Festskrift til Johan Hvidtfeldt, Tønder 1978, s. 85-103.
- H. P. Hanssen og sindelagsgrænsen. Et brev fra Rasmus Clausen, Smedager, til Peder Skau, Bukshave, i: SJy MSkr., 1983, s. 233-239.
Slesvig og Holsten før 1830, København 1981.
- Tre breve fra Köllertiden af Rasmus Clausen, i: SJy MSkr, 1964, s. 1-6, 34-44.
- Gregersen, H. V. og Iversen, P. Kr. (red.): Bjolderup sogns historie, Tønder 1951-56.
- Hackemann, E.: Die Entwicklung der Landwirtschaft in Nordschleswig. Hamburger Schriften zur Wirtschafts- und Sozialpolitik, Heft 5, Rostock 1928.
- Handbuch der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein, Glückstadt 1912.
- Hansen, Hans (red.): Den nordslesvigske Landboforening i Storm og Magsvejrn gennem Hundrede Aar, Haderslev 1946.

- Hansen, Hans: Fra tidlig vår til efterår. I sønderjysk landbrugs tjeneste, Tønder 1957.
- Hansen, Hans (red.): Fælleslandboforeningen for Nordslesvig. 1893 – 29. Sept. – 1943, Aabenraa 1943.
- Hansen, Hans: Landbruget i Sønderjylland og de sønderjyske Landboforeningers Virksomhed, i: J. K. Haugaard (red.): Foreningen af Jydske Landboforeninger 1872-1922, Århus 1926, s. 591-634.
- Hansen, Hans Schultz: Foredragsforening for Rødekro og Omegn 1890-1903, i: SJy MSkr, 1984, s. 320-28.
- Hansen N.: Forsamlingshusene i Nordslesvig, i: SJy Årb, 1912, s. 46-128.
- Hansen, H. P.: Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld, i: SJy Årb, 1906, s. 214-57.
- Et Tilbageblik, I-IV, København 1928-34.
- Fra Kampaarene. Afhandlinger og Foredrag, I-II, København 1928-29. Grænsespørgsmaalet. Bidrag til dets Historie, København 1920.
- Landeværnets Arkiv, 1-4, Aabenraa 1913-14.
- Om vor Bondestands Kjøbebevne og Salgstrang, i: SJy Årb, 1891, s. 312-20.
- Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864-1888, København 1888.
- Sønderjydske Foreninger, i: Højskolebladet, 1891, sp, 929-34, 977-82, 1011-17.
- Tyske Opkjøb af Landejendomme i Nordslesvig, i: SJy Årb, 1897, s. 249-71.
- Vore Rettigheder. I, Forenings- og Forsamlingsretten, Sønderborg 1891. II, Valgretten til Rigsdagen, Sønderborg 1893. III, Valgretten til Landdagen, Aabenraa 1903. IV, Rigsforeningsloven af 19. April 1908, Aabenraa 1909.
- Hauser, Oswald: Preussischer Staatsräson und nationaler Gedanke, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 42, Neumünster 1960.
- Hedde: Die Thätigkeit der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein in den ersten 25 Jahren ihres Bestehens, Kiel 1921.
- Hejmdal 1893-
- Henningens, Lars N.: Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900, i: SJy Årb, 1982, s. 137-62.
- Holdt, Jens: Rasmus P. Clausen af Smedager, i: SJy Årb, 1956, s. 215-46.
- Høyberg, Frederik: Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedherredømmets tid. Tønder 1964.

Håndbog for danske lokalhistorikere, København 1952-56.

Iversen, Mads: Den økonomiske Udvikling i Nordslesvig, i: Sønderjyllands Historie, V, 1932-33, s. 413-78 og 511-15.

Jydsk Landbrug i Tal gennem 50 Aar, i: J. K. Haugaard (red.): Foreningen af Jydske Landboforeninger 1872-1922, Århus 1926, tillæg.

Nordslesvigs Befolkning 1864-1920, særtryk af Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1933, s. 319-336.

Jahresbericht der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein für das Jahr 1905, Kiel 1906.

Jahresbericht der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein für das Jahr 1910 und für den fünfjährigen Zeitraum von 1906-1910, Kiel 1911.

Japsen, G.: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig, i: SJy Årb, 1973, s. 63-75.

De nordslesvigske sparekassers historie, Aabenraa 1970.

Den fejlslagne germanisering. Den tyske Forening for det nordlige Slesvig – Bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864, Åbenrå 1983.

Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender. Bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864, Åbenrå 1980.

Jensen, H. P.: Et gammelt engvandingsystem, i: SJy MSkr, 1977, s. 241-44.

Fra gårdslagtningens tid, i: SJy MSkr, 1970, s. 254-62.

Jensen, Johs.: De nordslesvigske landbo- og mejeriforeningers forhold til landbrugskammeret i Kiel, i: SJy MSkr, 1970, s. 254-62.

Den første danske mejeriforening var fra Als og Sundeved, i: SJy MSkr, 1969, s. 215-25.

Sønderjydsk Mejeriforening gennem 75 år. 1893 – 12. juni – 1968, Aabenraa 1968.

Jensen, Mads: Haandbog for Landmænd, I-II, Haderslev/Aabenraa 1900-01.

von Jessen, Franz: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, København 1901.

Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, I-III, København 1935-37.

Jørgensen, Harald: H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen, i: SJy Årb, 1978, s. 71-131 og 1979, s. 133-222.

To Ungdomsvener. H. P. Hanssen – H. V. Clausen. En brevveksling, Tønder 1962.

Krog, Hans: Tyrstrupbogen. Bidrag til Tyrstrup sogns historie, Tyrstrup 1951.

- Larsen, Kai E.: Den alsiske landboforening 1855 – 21. marts – 1980, Sønderborg 1980.
- Nordborg Sparekasse 1863 – 2. februar – 1953, Sønderborg 1953.
- Sparekassen for det sydlige Als, Tandslet, 1946.
- Lassen, Aksel: Valg mellem tysk og dansk, Åbenrå 1976.
- Lebeck, Anders: Den nordslesvigske Skoleforening 1892-1912. Udarbejdet af Foreningens Kasserer, Haderslev 1912.
- Haderslev Amts Landboforening 1861-1911, Haderslev 1911.
- Tyve Aars Elever. Den nordslesvigske Skoleforenings Virksomhed fra 1894-1913, Haderslev 1914.
- Linvald, Axel (udg.): H. A. Krügers politiske Testamente, i: Svend Dahl og Axel Linvald (red.): Sønderjylland, II, København 1919, s. 7-21.
- Lund, Hans (udg.): Breve fra J. P. Junggreen, i: SJy Årb, 1937, s. 168-202; 1938, s. 111-151 og 306-323.
- Den politiske og nationale Udvikling, i: Sønderjyllands Historie, V, 1932-33, s. 1-304 og 481-502.
- Fra 1864 til Vælgerforeningens Dannelse. Det politiske Samarbejde og dets Former, i: Festskrift til H. P. Hanssen, Aabenraa 1932, s. 301-317.
- Træk af den danske sønderjydske Presses Historie 1864-1914, i: SJy MSkr, 11. årg., 1934-35, s. 1-12.
- Mackeprang, M.: Nordslesvig 1864-1909, København 1910.
- Mathiesen, M. C.: Landboforenings-Virksomhed i Nordslesvig, særtryk af Dannevirke, Haderslev 1895.
- Mejeri-Drifts-Statistik 1913. Udgivet af »Mejeriforeningen for Nordslesvig« ved Konsulent Joh. Jensen, Aabenraa 1914.
- Nielsen, Fr. P.: Haderslev Amts Landboforening 1861-1936. Et Festskrift, Haderslev 1936.
- Nissen, Poul: Om ansættelsen til »Grundsteuerréinertrag« i Sønderjylland 1870-78, i: SJy Årb, 1950, s. 264-84.
- Nordslesvig i 1888. Med et Forord af H. R. Hiort-Lorenzen, København 1889.
- (Nordslesvigsk) Landbotidende. Tidsskrift for den mindre Jordbruger, Udgivet af Fr. Oehlerich, 4. Aargang, 1883-84.
- Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1894-
- Paulsen, H. Hejselbjerg: Fra de nationale valgts tid i Sønderjylland, i: SJy Årb, 1959, s. 31-56.
- To nordslevigske politikere i ny belysning, i: SJy MSkr, 1977, s. 193-207.
- Petersen, Chr.: Haderslev Amts Landboforening gennem 100 år, Haderslev 1961.

- Petersen, Hans: De sønderjydske Foredragsforeninger, i: Sønderjylland, 1. årg., 1896, s. 61-63 og 72-73.
- Petersen, Jakob: Sprogforeningen 1880 – 10. Okt. – 1930, i: Sprogforeningens Aarsberetning, 1929-30, Aabenraa 1930.
- Petersen, Thade: De sønderjydske Frimenigheders Historie, København 1924.
- Rasch, Max: Hundert Jahre Hostruper Spar u. Leihkasse, 1844-1944, i: Sonderdruck aus der Nordschleswigschen Zeitung 2. december 1944.
- Refslund Poulsen, Marten: Erindringer. Første Del. Opgangstider i Nordslesvig, København 1955.
- Hans Krügers Samtidige i Haderslev Vesteramt, i: Festskrift til H. P. Hanssen, Aabenraa 1932, s. 229-38.
- Minder. Person- og Folkelivsskildringer fra Nordslesvig, København 1949.
- Nybyggerforeningen for det vestlige Nordslesvig, i: SJy Årb, 1914, s. 49-64.
- Refslund Thomsen, Kr.: Den finansielle Udvikling i de sønderjydske Landsdele før, under og efter Krigen, i: SJy Årb, 1926, s. 78-115.
- Rerup, Lorenz: Slesvig og Holsten efter 1830, København 1982.
- Samvirke. Organ for Ungdomsarbejde i Nordslesvig, 1.-2. Aarg. 1913-14.
- Schmidt, Corn. og Nissen, S.: Det blandede Distrikts Landboforening gennem 100 Aar, Bredebro 1954.
- Sering, Max: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein. Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preussen, VII, Berlin 1908.
- Sievers, Kai D.: Die Köllerpoltitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897-1901, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 47, Neumühster 1964.
- Skau, Peder: Minder fra mit Liv og min Tid, Aarhus 1909.
- Slogs Herreds Landboforening 1913 – 6. Juli – 1938. Jubilæumsskrift. (1938).
- Sparekassen for Christiansfeld og Omegn 1872-1922, Christiansfeld 1922.
- Statistisk Tabelværk, 3. Rk., 3. Bd., indeholdende Tabeller over Kreaturholdet i Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig den 15de Juli 1861 og i Hertugdømmet Holsteen og Hertugdømmet Lauenborg den 15de Februar 1862. Udgivet af det statistiske Bureau, København 1864.
- Strange Petersen, E.: »Foreningen af 5. oktober 1898« og den nationale jordkamp i Nordslesvig, i: SJy Årb, 1972, s. 80-146.
- Svane, Inger: Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906-1910, i: SJy Årb, 1973, s. 76-198.

- Sveistrup, P.: Sønderjylland under det præsiske Herredømme, i: SJy Årb, 1890, s. 238-63.
- Svensson, A.: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis, I-III, Aabenraa 1955-60.
- Sparekassen for Haderslev Byes Omegn 1856 – 20. Oktober – 1931, Haderslev 1931
- Sønderjyds Skoleforening 1892-1942, Kolding 1942.
- Sønderjyllands Historie, IV-V, København 1932-33.
- Sørensen, Edv.: Frøs Herreds Sparekasse 1872-1972, Rødding 1972.
- Sørensen, Marius C.: Den danske Presse, i: Svend Dahl og Axel Linvald (red.): Sønderjylland, II, København 1919, s. 111-127.
- Sørensen, Aa. og Drewsen, N. A. (red.): Landbovirke omkring Flensborg Fjord gennem 100 år, Åbenrå 1966.
- Thomsen, H. Lausten og Svendsen, Nic.: Haabets Mænd. 50 Levnedsskildringer, Flensborg 1923.
- Trap, J. P.: Danmark, 5. udgave, X, København 1965-67.
- Hertugdømmet Slesvig, I-II, København 1864/1975.
- Tyrstrup Andelsmejeri gennem 75 år, Århus 1962.
- V.: De nordslesvigske Foredragsforeninger, i: Højskolebladet, 1894, sp. 1585-92.
- Viehstandslexikon für den preussischen Staat, VIII, Provinz Schleswig-Holstein. Auf Grund der Materialien der Viehzählung vom 1. Dezember 1892 und anderer amtlicher Quellen bearbeitet vom Königlichen statistischen Bureau, Berlin 1894.
- Viehstands- und Obstbaumlexikon vom Jahre 1900 für den preussischen Staat, VIII, Provinz Schleswig-Holstein, Bearbeitet vom Königlichen statistischen Bureau, Berlin 1903.
- Witte, Jørgen: Tyende – i det 19. århundrede, i: Pluk fra forskning i Sønderjylland, 1983, nr. 2, s. 11-15.
- Wolff, C. P.: Om Landbrugets Kreditforhold, i: SJy Årb, 1893, s. 12-27.
- Østerlindet Andelsmejeri 1889-1924, Aabenraa 1924.

Henvisninger til trykt materiale finder sted ved forfatterens efternavn. Såfremt der er flere forfattere med samme efternavn, eller den pågældende forfatter har skrevet flere afhandlinger, medtages endvidere et par ord af titlen.

SJy Årb = Sønderjyske Årbøger. SJy MSkr = Sønderjysk Månedsskrift.

Noter

Noter til s. 7-14

Indledning

- 1 Lund Den politiske og nationale Udvikling, s. 205. Sammenlign Gregersen Die soziologische Struktur, s. 17. Gregersen påpeger her den manglende industrialisering og som følge heraf den ringe tilslutning til socialdemokratiet. Bondestanden forblev derfor den nordslesvigske danskheds kerne, hvorfor de nationale forskydninger mellem dansk og tysk 1867-1920 blev små. Se endvidere Japsen Betragtninger, s. 72.
- 2 Fink Rids, s. 201.
- 3 Lund Den politiske og nationale Udvikling, s. 182, se endvidere Mackeprang, s. 282f og Fink Rids, s. 190 samt Lassen, s. 125.
- 4 Mackeprang, s. 283.
- 5 Fink Rids, s. 205. Formuleringen gentages i Finks »Geschichte des Schleswigschen Grenzlandes«, Kbh. 1958 s. 185.
- 6 Se f.eks. Fink Rids, s. 177, Lassen, s. 106. Mackeprang, s. 148 og 201 og Lund Den politiske og nationale Udvikling, s. 192f. Også tyske historikere tillægger skolesprogsforordningen af 1888 stor betydning, se f.eks. O. Brandt: Geschichte Schleswig-Holsteins, Kiel 1976, s. 304 og Hedemann-Heespen: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit, Kiel 1926, s. 766f.
- 7 Foredraget er trykt i SJY Årb, 1973, s. 63-75, hvorfra de anførte citater stammer.
- 8 I »Den fejlslagne germanisering« der udkom posthumt i 1983, har Japsen fastholdt synspunkterne fra 1973, uden at noget nyt er tilføjet, se s. 14. I »Historie« 1979, s. 80-105 har nogle af Japsens elever (Gerda Bonderup, Erik Strange Petersen, Steen Busck, Jens Chr. Manniche og Uffe Østergård) foretaget en analyse af Japsens forfatterskab og begrebsapparat med tilslutning til hans hypoteser, de finder dog hans begreber noget simple. I den nyeste fremstilling af periodens historie, »Slesvig og Holsten efter 1830«, nævner Lorenz Rerup Japsens hypotese som en mulig forklaring på forskellen mellem protest- og forhandlingsfolk, men tilføjer, at givetvis har »enkeltpersoner og personkredse og deres religiøse og politiske farve spillet en betydelig rolle« (s. 267f.).
- 9 Med Nordslesvig forstås i denne afhandling området mellem grænsen fra 1864 til 1920 i nord og 1920-grænsen i syd.
- 10 Desuden overførtes ved grænsedragningen i 1920 Bov Sogn fra Flensborg kreds til Åbenrå amt, men denne ændring har ingen betydning for helhedsbilledet.
- 11 Hertil er endvidere anvendt festskrifter fra landboforeninger, mejerier og sparekasser. Sparekassernes arkiver er kun i eet tilfælde gennemgået, da deres virksomhed dels fremgår af jubilæumsskrifter, dels af Japsen De nordslesvigske sparekasser.
- 12 Endvidere er gennemgået breve, som lokale tillidsmænd fra de ni sogne sendte til H. P. Hanssen. Derved fremkom kun spredte træk fra den nationale udvikling i de ni sogne, derimod gav brevene et fortræffeligt indtryk af, hvilke sager H. P. Hanssen måtte beskæftige sig med.

Strukturer i det nordslesvigske landbrug

- 1 Statistisk Tabelværk, 5. rk., A, 5, Kbh, 1905, s. 162 og samme, 5. rk., A, 10, Kbh. 1914, s. 14*f.
- 2 Sering, s. (98)f.
- 3 Hejselbjerg Paulsen To nordslesvigske politikere.
- 4 Dette fremgår af grundbøger fra de ni udvalgte sogne og deres angivelser af arealet på de landbrugsejendomme, som benævnes »Hufce«.
- 5 Samme kilde som tabel 2.
- 6 Sst.
- 7 Jensen Fra gårdslagtningens tid. Den omfattende gårdslagtning spores også i grundbøgerne fra de ni udvalgte sogne.
- 8 Hansen Landbruget i Sønderjylland, s. 595.
- 9 Grundbøger fra kommunerne i Tyrstrup sogn.
- 10 Iversen Jydsk Landbrug i Tal, s. 12f og 17.
- 11 Nissen, se endvidere Skau, s. 148ff.
- 12 Sering, s. (122).
- 13 Geologisk kort i Sønderjyllands Historie, I, Kbh. 1930-31, s. 18.
- 14 Engelbrecht, I, s. 18.
- 15 von Jessen Haandborg SI, III, S. 417 og 436f. Gregersen Slesvig og Holsten, s. 287, 408f.

Konjunkturudvikling, afsætningsforhold og agrarpolitik

- 1 Hackemann, s. 47. Sønderjyllands Historie, IV, s. 297 f, 403 f.
- 2 Japsen De nordslesvigske sparekasser, s. 69 f, 333.
- 3 H. Haushofer: Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter, i G. Franz (red.): Deutsche Agrargeschichte, V, Stuttgart 1972, s. 236 og 238, Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, I, Kbh, 1976, s. 208 ff. Hansen nævner endvidere investeringsstrukturen og profitbegrænsning som årsager til krisen.
- 4 Bilag 1, Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 265, Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1898, s. 85 f.
- 5 Haushofers i note 3 nævnte værk, s. 207.
- 6 Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 450 f.
- 7 Hansen Landbruget i Sønderjylland, s. 602 f.
- 8 Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 265.
- 9 Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 416, 449-52.

Befolkningsudvikling, udvandring og byerhverv

- 1 von Jessen Haandbog NSI, s. 303-06 (F. J. West).
- 2 Iversen Nordslesvigs Befolkning, s. 322. I Den økonomiske Udvikling, s. 414, har Iversen angivet udvandringsoverskuddet 1880-85 til 13.500.
- 3 von Jessen Haandbog SI, I, s. 189.
- 4 Beregnet efter Svistrup, s. 249.
- 5 Lund Den politiske og nationale Udvikling, s. 47-50, 102, 115, 165-66, Fink Rids, s. 176 ff, Mackeprang, s. 148-50, Japsen De nordslesvigske sparekasser, s. 110, Hanssen Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld, s. 235.
- 6 Japsen De nordslesvigske sparekasser, s. 110.
- 7 Kr. Hvidt: Flugten til Amerika, eller drivkræfter i massedvandringen fra Danmark 1868-1914, Århus 1971, s. 268 f.

- 8 von Jessen Haandbog NSI, s. 303.
- 9 Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 437.
- 10 Sst., s. 438, 443 ff, Henningsen, s. 151-61.
- 11 Nordslesvig: Tabel 4. Sønderborg bys vækst var i vid udstrækning en følge af marinestationens placering her. I 1890 var der i Sønderborg kreds 539, i 1910 1994 militærpersoner, der overvejende befandt sig i Sønderborg by.
Danmark: Statistisk Tabelværk, 5. rk., A, 5, Kbh. 1905, s. 17 og samme, 5. rk., A, 9, Kbh. 1913, s. 1.
Nørrejylland: Hansen Landbruget i Sønderjylland, s. 593.
- 12 Sydslesvig og Holsten: Beiträge zur historischen Statistik, s. 12-15.
- 13 Rcrup, s. 235-238. Tallene stammer fra Sveistrup, s. 247.
- 14 Japsen Betragtninger, s. 71.
- 15 Iversen Nordslesvigs Befolkning, s. 336.
- 16 Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 96-97, 262; Lund Den politiske og nationale Udvikling, s. 166.
- 17 Wittc, s. 14 f.
- 18 Hanssen Fra Kampaarene, I, s. 119 f.

Intensiveringen af det nordslesvigske landbrug

- 1 H. Hertels artikel »intensiv Drift« i Salmonsens Konversationsleksikon, bd. XII, København 1922, s. 439-40. Se endvidere P. Thonning Olesen: »Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850« i Bol og By, 2. rk., 1. bd., 1977, s. 12, 14, 34.
- 2 Vichstands- og Obstbaumlexikon vom Jahre 1900.
- 3 Iversen Jydsk Landbrug i Tal, s. 131.
- 4 Engelbrecht I, s. 136-168.
- 5 Sst. s. 102.
- 6 Jensen Haandbog s. 3.
- 7 Sst. s. 8, Håndbog for danske lokalhistorikere s. 312 og 507.
- 8 Den alsiske Landboforenings arkiv nr. 2, 2/2 1876, 14/1 1888, se endv. Iversen Den økonomiske Udvikling s. 425 f og Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1898, s. 270-73.
- 9 Engelbrecht II, s. 5, 7-9, 27.
- 10 Jensen Haandbog, s. 96-104.
- 11 Jensen Et gammelt engvandingssystem.
- 12 Refslund Poulsen Erindringer, I, s. 261-65.
- 13 Hansen Landbruget i Sønderjylland, s. 607.
- 14 Den sundevedske Landboforenings arkiv nr. 1, 16/3 1867, 8/2 1868, 21/3 1868.
- 15 Det blandede Distrikts Landboforenings arkiv, nr. 1, 11/3 1870, se endv. 10/12 1867, 4/12 1868. Se iøvrigt Den nordslesvigske Landboforenings arkiv, nr. 1, 20/3 1869; Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 21/12 1868, 14/11 1870, 30/1 1871; Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 1, 25/10 1865, 21/2 1866, 11/3 1868, 6/10 1869.
- 16 Om gødningsforeningen, se: Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 13/11 og 14/12 1871; Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 1, 9/12 1871, 20/1 1872, 16/1 1875; Den nordslesvigske Landboforenings arkiv, nr. 1, 23/3 1871, 23/12 1871; Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 1, 21/6 1871. Endv. Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1895, s. 169-71; 1896, s. 320, 420-21; 1904, s. 86.
- 17 Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 2, 4/12 1886.

- 18 Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 427.
- 19 Jahresbericht der Landwirtschaftskammer 1905, s. 329 og 1910 s. (65).
- 20 Iversen Jydsk Landbrug i tal, s. 202.
- 21 Om mergling: O. Fr. Deckmann: Die Mergelgenossenschaften in Schleswig-Holstein und Jütland, Kiel 1921.
- 22 Iversen Jydsk Landbrug i Tal, s. 122 f.
- 23 1861 er ikke anvendt som udgangspunkt, da tællingen foregik om sommeren, og derfor er der muligheder for fejlkilder, f.eks. var kvægholdet i marsken betydeligt større om sommeren end om vinteren. Nørrejylland: Iversen Jydsk Landbrug i Tal, s. 59, 81. Lignende figurer fra ni udvalgte sogne (Agerskov, Ballum, Bjolderup, Hostrup, Nordborg landsogn, Tandslet, Tyrstrup, Ør. Lindet og Ullerup) viser som helhed det samme som figur 5. Disse figurer kan ses i den på landsarkivet opbevarede originalopgave.
- 24 Metoden anvendes f.eks. hos Engelbrecht, II, tabel 10 og hos Hansen Landbruget i Sønderjylland, s. 599.
- 25 Iversen har i Jydsk Landbrug i Tal, s. 125 antydnet en lignende fremgangsmåde. Der gøres opmærksom på, at boniteringen fandt sted i 1870-erne, og at den allerede omkring 1900 var forældet, specielt blev forskellene mindre, se Engelbrecht I, s. 18. Nettoudbytte fra Iversen Jydsk Landbrug i Tal, s. 111.
- 26 Gregersen Tre Brev, s. 34 og 40.
- 27 Det kan i den forbindelse anføres, at sukkerroedyrkning stort set ikke fandt sted. Iversen Jydsk Landbrug i Tal, s. 210, endv. Engelbrecht, II, s. 5, 7, 9, 27. Forsøg på at få oprettet en sukkerroefabrik for Als og Sundeved mislykkedes. Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 2, 10/10 og 12/12 1883.
- 28 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 1, 3/4 1872; Det blandede Distrikts Landboforenings arkiv, nr. 1, 10/3 1865; Den nordslesvigske Landboforenings arkiv, nr. 1, 31/1 1866, 13/3 1873 og 27/2 1877; Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 17/1 1876, 14/1 1878.
- 29 Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 2, 27/3 1885, nr. 3, 23/10 1889, 5/1 1901; Den alsiske Landboforenings arkiv nr. 3, 23/10 1889 og 5/2 1898; Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1897, s. 225.
- 30 Hansen Fælleslandboforeningen s. 108 ff. Ved siden af de halvofficielle kvægavlsforeninger stod i Haderslev og Åbenrå amter flere uafhængige kvægavlsforeninger.
- 31 Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 235. Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1897, s. 97, 1901, s. 87-93. Hansen Fælleslandboforeningen, s. 112.
- 32 Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1902, s. 91-93, 1912, s. 88-90 og 102-103.
- 33 Mejeri-Drifts-Statistik 1913. I 1899 havde seks mejerier på det sydøstlige Als gennemsnitlig 5537 pund mælk pr. ko, altså godt 1000 pund mere, end 16 mejerier i Haderslev amt havde i 1900 (tabel 10, Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1900, s. 124-26). I 1914 gav de danske køer i gennemsnit 2750 kg (= 5500 pund) mælk og 109 kg (= 218 pund) smør pr. ko, C. Bjørn (red.): Dansk mejeribrug 1882-2000, Kbh. 1982, s. 21
- 34 Schmidt og Nissen, s. 80 ff.
- 35 Beretning om det 5. nordslesvigske Fælleslandbomøde, s. 29-35 (dyrlæge J. Gram, København).
- 36 Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 28.
- 37 Petersen, s. 36-39, Gregersen og Iversen, s. 262 ff, Den sundevedske Landboforening, s. 28.
- 38 Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1901, s. 139-40.

39 Jvf. note 35.

40 Hansen Landbruget i Sønderjylland, s. 610. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1910, s. 432-36. I 1912 førtes i samme blad en heftig diskussion om rødt kvæg eller korthorn på Als. I diskussionen indgik resultater fra to besætninger (s. 113 og 128), tilhørende N. Skrumsager, Toftlundgård og H. Clausen, Havnbjerg, der havde henholdsvis en korthornsbesætning og en besætning af rødt kvæg. Skrumsagers besætning havde i årene 1905-11 gennemsnitligt givet årligt 6903 pund mælk og 271 pund smør, Clausens 8011 pund mælk og 271 pund smør. Da de to besætninger givetvis har været elitebesætninger, udtrykker tallene, hvad de bedste køer indenfor hver race kunne yde.

41 Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, I, Kbh. 1976, s. 217 f.

42 Allerede i 1888 søgte man forgæves at oprette et andelssvineslagteri i Haderslev, Nordslesvig i 1888, s. 45. Også et forsøg i 1901 i Gråsten mislykkedes. Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 3, 30/11 1901, Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1902, s. 13-15.

43 Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 449-52.

44 C. Bjørn (red.): Dansk mejeribrug 1882-2000, Kbh. 1982, s. 25 f, Jensen Sønderjydske Mejeriforening, s. 7.

45 C. Bjørn (jvf. note 44), s. 26. Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 1, 21/2 og 28/11 1866.

46 Tyrstrup Andelsmejeri, s. 52.

47 Se f.eks. Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 114 og Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 3/3 1873.

48 Se f.eks. Den nordslesvigske Landboforenings arkiv, nr. 2., 11/2 1881 og Den sundevedske Landboforening, s. 18.

49 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 1, 29/6 1870 og nr. 2, 29/3 1873.

50 Redegørelsen for fællesmejerierne i Nordslesvig bygger på Clausen Træk af Mejeribruggets Udvikling og samme: Gamle Mejerier, sidstnævnte sted er endvidere omtalt P. V. Jensens virksomhed.

51 Danske andelsmejerier: C. Bjørns i note 44 anf. værk, s. 48-120.

52 Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1934, s. 396-400.

53 Raved Andelsmejeris vedtægter minder i henseende til indholdet på alle væsentlige punkter om de i Bjørns afhandling s. 86-91 trykte vedtægter (jvf. note 44). Raved mejeris vedtægter i Tinglev kommunes lokalhistoriske arkiv, P 1981/17. Generelt var der dog i de nordslesvigske mejerier en større udbredelse af afstemning efter koantal end i danske, Tyrstrup Andelsmejeri, s. 58 ff.

Referat af mødet i Notariatsarkiver, C. H. Bekker, Åbenrå, 1880-1887. Som eksempler kan nævnes Chr. Finnemann, Tårning (Tyrstrup Andelsmejeri, s. 10), Hans Høyer, Øster Lindet (Øster Lindet Andelsmejeri, s. 3), A. D. Hørlyck og L. B. Poulsen (Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1924, s. 750), Jørgen Jacobsen, Tandslet (St., 1933, s. 838) og mange flere. Leverandørerne: Raved: Åbenrå amtsretsarkiv, Liste der Genossen 1889; Tandslet: Tandslet Andelsmejeris arkiv, nr. 1.

54 De pågældende andelsmejeriers forhandlingsprotokoller.

55 Dannevirke og Flensborg Avis, 3/7 1885.

56 I 1913 brugte andelsmejerierne i Mejeriforeningen for Nordslesvig gennemsnitligt 26 pund mælk til 1 pund smør, Mejeri-Drifts-Statistik 1913, s. 12.

57 Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 2, nov. 1885.

58 Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1895, s. 249-50.

59 Jensen Den første danske mejeriforening.

- 60 Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1906, s. 205-07.
- 61 § 4 lød således: »De tilsluttede Foreninger maa staa paa et tysk-nationalt Grundlag, men maa ikke drive Politik«, citeret efter Hansen Fælleslandboforeningen, s. 30.
- 62 Handbuch der Landwirtschaftskammer, s. 576-78.
- 63 Refslund Poulsen Erindringer, I, s. 141 f.
- 64 Om Mejeriforeningen for Nordslesvig indtil 1914, se Jensen Sønderjydske Mejeriforening, s. 10-30.
- 65 von Jessen Haandbog SI, I, s. 234 f.
- 66 Hanssen Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld, s. 225.
- 67 von Jessen Haandbog NSI, s. 305.
- 68 Hanssen Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld, s. 234-36.
- 69 Dansk landbrugs gæld var 1880-84 ca. 40% af salgsværdien, 1885-89 ca. 54%; Larsen: Landbrugets Historie og Statistik, Kbh. 1921, s. 310.
- 70 Engelbrecht, II, s. 208.
- 71 Dette synspunkt havde også C. P. Wolff, der i modsætning til H. P. Hanssen kunne se noget positivt i den stigende gæld. Wolff, s. 14, smlgn. Hanssen Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld, s. 215, 231.
- 72 Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 416 f.
- 73 Hanssen Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld, s. 253 ff; Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 274 (P. A. Callø).
- 74 Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1910, s. 325-26.
- 75 Sst., 1907, s. 21; Strange Petersen, s. 133.
- 76 Japsen De nordslesvigske sparekasser, s. 198.
- 77 Sst., s. 333 ff.
- 78 Sst., s. 89.
- 79 Sst., s. 333 ff.
- 80 Sst., s. 115-30, 167-72.
- 81 I Bolderslev andelsmejeri sad den tysksindede kommuneformstander P. L. Matzen således som formand i 22 år, skønt flertallet af leverandørerne var dansksindede, og derfor kunne have valgt en dansksindet formand. Bolderslev andelsmejeris forhandlingsprotokol; RA, H. V. Clausens arkiv, gårdmandslisten for Bolderslev, Bjolderup sogn.
- 82 Japsen De nordslesvigske sparekasser, s. 198, 200, 209.
- 83 Gregersen Tre Breve, s. 43.
- 84 Japsen De nordslesvigske sparekasser, s. 115-30; 143; Rasch.
- 85 Japsen De nordslesvigske sparekasser, s. 152.
- 86 Sst., s. 155 f.
- 87 Sst., s. 194.
- 88 Sly Arb 1893, s. 12-27.
- 89 Japsen De nordslesvigske sparekasser, s. 166 f, 203 ff, 209.
- 90 Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1944, s. 230; Grundbøger fra Ballum og Hostrup sogne.
- 91 Refslund Thomsen, s. 80. Om kreditforeningerne, se iøvrigt H. H. Mordhorst: Der landwirtschaftliche Hypothekarkredit in Schleswig-Holstein, Tübingen 1914.
- 92 Refslund Thomsen, s. 86.
- 93 Hanssen Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld, s. 246.
- 94 Strange Petersen, s. 126 ff.
- 95 Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 426; Engelbrecht, I, s. 170, 173, 176 og 178 f.

- 96 Om oprettelse m.v. af landboforeningerne, se Mathiesen og foreningernes festskrifter; om delingen af Den nordslesvigske Landboforening, se Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 59 ff og Petersen, s. 7-13.
- 97 Hansen Fælleslandboforeningen, s. 7 f, 54; Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1911, s. 169; Larsen Den alsiske Landboforening, s. 56 f; Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 167 f; Slogs Herreds Landboforening, s. 9 ff.
- 98 A. Clausen Aabenraa Amts Landboforening, s. 10 ff.
- 99 Hansen Fælleslandboforeningen, s. 8; Nordslesvigsk Landbrug- og Mejeri-Tidende, 1899, s. 3-4; Gregersen og Iversen, s. 264 f; Mathiesen, s. 12.
- 100 Se herom Hanssen Sønderjyderne: »De danske Godsejere, som for en stor Del havde faaet deres Godser paa meget billige Vilkaar af den danske Regering, skyndte sig over Hals og Hoved med at faa solgt og komme ud af Landet efter 1864« (s. 40).
- 101 Trap; Den sundevedske Landboforening, s. 10; Larsen Den alsiske Landboforening, s. 92 f, 131; Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 288, 323 ff; Schmidt og Nissen, s. 47 ff; Petersen s. 130 f; A. Clausen Aabenraa Amts Landboforening, s. 2.
- 102 Se bilag 2.
- 103 Størrelsen set i forhold til virkeområdet er skønnet på baggrund af de hos Clausen Nordslesvig 1863-93, s. 41-60, meddelte tal på antallet af gårdmænd.
- 104 Fælleslandboforeningen for Nordslesvigs arkiv, nr. 1, 25/2 1913; Hansen Landbruget i Sønderjylland, s. 618. De danske landboforeningers medlemstal var 1890 ca. 42.000, i 1915 ca. 97.000; O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik, Kbh. 1921, s. 250.
- 105 Om hyppigheden af dyrskueafholdelse, se de nævnte landboforeningers forhandlingsprotokoller.
- 106 Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 1, 16/1 1864, 4/3 1871; Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 1, 21/2 1866, 3/3 1872, nr. 2, 13/12 1873; Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 2/3 1869.
- 107 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 2, 13/12 1873.
- 108 Sst., nr. 1, 25/10 1865, 29/6 1870, nr. 2, 29/3 1873; Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 1, 26/5 1869.
- 109 Beretning over den sundevedske Landboforenings Virksomhed, s. XI og XV; Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 2, 2/2 1877; Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 23/2 1877, 29/2 og 1/3 1880; Den nordslesvigske Landboforening 1846-1896.
- 110 Der er ikke bevaret nogen protokol fra Aabenraa Amts Landboforening fra før 1906.
- 111 Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 1/12 1865, jvf. Den nordslesvigske Landboforenings arkiv, nr. 1, 2/3 1866.
- 112 Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 13/2 1870, 30/6 1871; endvidere Den nordslesvigske Landboforenings arkiv, nr. 1, 19/1 1867; Det blandede Distrikts Landboforenings arkiv, nr. 1, 28/1 1874.
- 113 Se note 48 og s. 53.
- 114 Se note 28 og Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 1, 28/2 1866, 22/2 1879; Det blandede Distrikts Landboforenings arkiv, nr. 1, 7/12 1864; Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 29/1 1872; Den nordslesvigske Landboforenings arkiv, nr. 1, 23/3 1871.
- 115 Se tabel 6.
- 116 Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 2, 3/1 1885.
- 117 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 2, 9/3 1881, sommeren 1883; Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 2, 29/2 1887 og nr. 3, 28/1 1899.
- 118 Sst.

- 119 Sst., 20/12 1890; Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1894, s. 118-19; Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 3, 2/2 1895.
- 120 Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 1/12 1884, 9/1 1888, 20/3 1890, 1/2 1892, nr. 2, 7/11 1892; Den nordslesvigske Landboforening 1846-1896.
- 121 Schmidt og Nissen, s. 14.
- 122 Kilder til landboforeningernes aktivitet i 1880-erne og 1890-erne er foruden forhandlingsprotokollerne: Beretning over den Sundevedske Landboforenings Virksomhed og Den nordslesvigske Landboforening 1846-1896.
- 123 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 2, 8/2 1881; Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 2, 10/3 og 30/3 1881; i Den sundevedske Landboforening holdt Wolff selv foredrag om roedyrkning i 1879, se foreningens arkiv, nr. 1, 26/3 1879.
- 124 Se f.eks. note 17.
- 125 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 3, 3/3 1896; Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 3, 19/3 1892 og 23/5 1896; Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 162.
- 126 Hansen Fælleslandboforeningen, s. 49, Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 164.
- 127 Den nordslesvigske Landboforening 1846-1896.
- 128 Se f.eks. Beretning over den Sundevedske Landboforenings Virksomhed.
- 129 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 3, 5/2 1898, se også 28/3 1895; Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 3, 23/3 1895, 18/7 1896.
- 130 Sst., 29/3 1902. Oprettelsen af svineavlscentre blev allerede i 1901 drøftet i Den nordslesvigske Landboforening, og karakteristisk nok foretog det til sagens fremme nedsatte udvalg rejser til Als foruden Sundeved og Holsten, foreningens arkiv, nr. 3, 22/5 1901, 21/11 1901. Først i 1911 realiseredes planen, Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 158 ff, 232 f. På Sundeved oprettedes først i 1913 et svineavlscenter, Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 4, 31/5 1913, men allerede i 1897 var der indkøbt og bortauktioneret orner i landboforeningen, Beretning over den Sundevedske Landboforenings Virksomhed, s. XXIV.
- 131 Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1909, s. 219-20. Se også Aabenraa Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 13/2 1908; Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 2, 17/3 1908.
- 132 Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 4, 26/11 1910, Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1903, s. 132-34.
- 133 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 3, 14/1 1905; Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 4, 20/12 1913.
- 134 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 3, 29/3 1910, se også Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 4, 1/4 1911; Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 2, 29/3 1909; Aabenraa Amts Landboforenings arkiv, nr. 1, 7/4 1909.
- 135 Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1899, s. 61-63, 102-03, 157-58, 181-83 og 217-19; Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 3, 27/5 1899.
- 136 Samarbejde før 1893: Hansen Fælleslandboforeningen, s. 9, om oprettelsen af Fælleslandboforeningen, samme, s. 9-14. Jørgensen H. P. Hanssens breve, s. 99 f.
- 137 Jørgensen To Ungdomsvennner, s. 81, Jørgensen H. P. Hanssens breve, s. 139.
- 138 Den sundevedske Landboforenings arkiv, nr. 3, 25/1 1896.
- 139 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 3, 10/2 1897.
- 140 Om Fælleslandboforeningens virksomhed indtil 1907: Hansen Fælleslandboforeningen, s. 18-19 og Fælleslandboforeningen for Nordslesvigs arkiv, nr. 1.

- 141 Hansen Fælleslandboforeningen, s. 14 f, Nordslesvigsk Landbotidende, 1883-84, s. 1-2, 81-83, 313.
- 142 Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1900, s. 402. Om bladets historie, sst., 1944, s. 194-204, 214-19, 264-74.
- 143 Om Fælleslandboforeningens rekonstruktion: Hansen Fælleslandboforeningen, s. 42 ff og foreningens arkiv, nr. 1, 13/3 og 27/5 1907.
- 144 Om konsulentens virke: Hansen Fra tidlig vår til efterår, s. 61-78, Hansen Fælleslandboforeningen, s. 42-52 og Fælleslandboforeningen for Nordslesvigs arkiv, nr. 1.
- 145 Om kvægavlssarbejdet: Hansen Fælleslandboforeningen, s. 110-13 og foreningens arkiv, nr. 1.
- 146 Se f.eks. Petersen Haderslev Amts Landboforening, s. 43-46; Larsen Den alsiske Landboforening, s. 61-76; Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 67-71, 131-35, 140-42; Schmidt og Nissen, s. 60-64; Sørensen og Drewsen, s. 33-36; Clausen Aabenraa Amts Landboforening, s. 8-10.
- 147 Hansen Fælleslandboforeningen, s. 32-33.
- 148 Mens Haderslev Amts Landboforening og Den nordslesvigske Landboforening dengang havde tilsammen ca. 1000 medlemmer, havde den tyske landboforening kun 165 (Petersen Haderslev Amts Landboforening, s. 50). I 1912 havde de tyske landboforeninger ialt i Nordslesvig ca. 1650 medlemmer (Handbuch der Landwirtschaftskammer, s. 558 ff). I 1913 havde de danske landboforeninger som nævnt ca. 4800 medlemmer.
- 149 Japsen Betragtninger, s. 72.
- 150 Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 138.
- 151 Redegørelsen for forholdet til Landbrugskammeret bygger på Hansen Fælleslandboforeningen, s. 19-31. Hedde synes i sin redegørelse at blande landboforeningernes tilslutning sammen med den s. 60 nævnte sprængning af Distriktsmejeriforeningen, Hedde, s. 4.
- 152 Der henvises til Heddens redegørelse.

Sammenfatning

- 1 Sammenlign dette med P. Thonning Olesens afhandling »Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850« i Bol og By, 2. rk., 1. bd., 1977, s. 10-36, hvor det påvises, at omlægningen til animalsk produktion i Danmark tog sin begyndelse omkring 1850, og ikke, som hidtil alment accepteret, i forbindelse med landbrugskrisen 1876-94, særlig i perioden 1883-1889. Han påpeger, at Danmark allerede i 1882 ophørte som nettoeksportør af korn og sætter det i forbindelse med en stigning på 18% i kreaturholdet fra 1871-81 og en stigning på 21% i svineholdet i samme periode. Endvidere påvises i afhandlingen en ændring i anvendelsen af det dyrkede areal i retning af flere foderafgrøder, ligeledes inden ca. 1880. Sammenlign endvidere med C. Bjørn: Dansk mejeribrug 1882-2000, Kbh. 1982, s. 13-24. Ifølge Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, I, Kbh. 1976, s. 184 var det også i Danmark erstatningsdriftens nødvendighed, som var drivkraften i den begyndende omlægning. Han afviser, at der skulle kunne udledes nogen langtidstendens i forholdet mellem priserne på vegetabiliske og animalske produkter i perioden 1857-76.
- 2 Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 3, 23/10 1889.

Den danske bevægelse indtil 1880

- 1 A. Pontoppidan-Thyssen: Vækkelse, Kirkefornyelse og Nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850, Åbenrå 1977, s. 269 f, 291, 214. Japsen har svaret i en anmeldelse af bogen i Fortid og Nutid, XXVII, 1978, s. 459-61.

- 2 Pontoppidan-Thyssens i note 1 nævnte værk, s. 284, 287.
- 3 Hiort-Lorenzens aktion i 1842 stødte på den anden side også mange fra sprogsagen, Rerup, s. 92.
- 4 Kongetroskab var et typisk træk i bondepolitikken, se Claus Bjørn: *Bonde, herraemand, konge*, Kbh. 1981.
- 5 Om den danske bevægelse indtil 1848: Rerup, s. 44-54, 63-70 og 74-93.
- 6 H. P. Clausen: *Dansk og tysk på Als 1812-48, II, Sønderjyske Årbøger 1966*, s. 195; Gregersen *Die soziologische Struktur*, s. 15 og samme: *Af Slogs herreds nationale historie, Sønderjyske Årbøger 1953*, s. 61-71.
- 7 H. V. Gregersen: *Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Aabenraa, Sønderjyske Årbøger 1951*, s. 168 ff; Pontoppidan-Thyssens i note 1 nævnte værk, s. 359-61; *Japsen Betragtninger*, s. 67; Rerup, s. 122-24.
- 8 *Japsen Betragtninger*, s. 69. Dette strider mod hans tese om den generelle sammenhæng mellem »borgerliggørelse« og national udvikling, for 1850-erne var en periode med stor økonomisk vækst, hvad Japsen selv har påvist i *De nordslesvigske sparekassers historie*, s. 69-95.
- 9 Chr. Stenz: *Sønderjyder under junigrundloven. Det blandede distrikt og dansk politik 1848-64, Sønderjyske Årbøger 1980*, s. 185-232.
- 10 Petersen *De sønderjyske Frimenigheder*, s. 25, 30 ff, 40, 43-45; Refslund Poulsen *Minder*, s. 41 f.
- 11 Lund *Den politiske og nationale Udvikling*, s. 5.
- 12 von Jessen *Haandbog NSI*, s. 270.
- 13 Lund *Den politiske og nationale Udvikling*, s. 26.
- 14 *Sst.*, s. 34-39.
- 15 *Sst.*, s. 44-47.
- 16 *Sst.*, s. 47-52, 111, 114 f.
- 17 Lund *Brev*, 1937, s. 175, brev til red. Willemoes 28/5 1871.
- 18 Lund *Den politiske og nationale Udvikling*, s. 132 ff.
- 19 Lund *Fra 1864 til Vælgerforeningens Dannelse*, s. 301-17.
- 20 Refslund Poulsen *Hans Krügers Samtidige*, s. 236.
- 21 Gregersen *Fra ophævelsen af Pragfreden*, s. 87.
- 22 Linvald, s. 10.
- 23 *Sst.*, s. 20.
- 24 Flere breve er offentliggjort hos Gregersen *Fra ophævelsen af Pragfreden*, s. 93-103.
- 25 Lund *Den politiske og nationale Udvikling*, s. 107.
- 26 Linvald, s. 11.
- 27 Lund *Den politiske og nationale Udvikling*, s. 144-65. Om stridighederne op til 1914, se Svane.

Valgene til den tyske rigsdag 1871-1912

- 1 I modsætning til rigsdagsvalgene var valgene til den preussiske landdag klassevalg. I hvert valgdistrikt deltes det samlede skattebeløb i tre lige store dele. Så rangordnedes vælgerne således, at de højstbeskattede stod øverst, de lavestbeskattede nederst, på listen. Herefter blev vælgerne fra øverst til nederst inddelt i klasser, således at de få vælgere, der tilsammen betalte den første trediedel af skatterne kom i første klasse og de mange, der tilsammen betalte den sidste trediedel i tredje klasse. Hver klasse valgte en eller to valgmænd, som så sammen med de andre valgmænd i valgkredsen valgte landdagsmanden. Da valgbehandlingen endvidere var offentlig, kan landdagsvalgene ikke på samme

- måde som rigsdagsvalgene tages som udtryk for befolkningens ønsker, og derfor er de ikke behandlet her. Se von Jessen Haandbog NSI, s. 355-57. En samlet oversigt over landdagsvalgene 1867-1913 er givet hos von Jessen Haandbog SI, I, s. 293-96.
- 2 Hanssen Vore Rettigheder, II, s. 6, 37 f.
 - 3 Lassen, s. 87, 89.
 - 4 Sst., s. 90.
 - 5 Hanssen Vore Rettigheder, II, s. 4 f.
 - 6 Se f.eks. Clausen Nordslesvig 1863-93, s. 119.
 - 7 F.eks. Lassen, s. 38 f, 127, 150 og Clausen Nordslesvig 1863-93, s. 120, 124.
 - 8 Clausen Nordslesvig 1863-93, s. 41-63. Opdelingen i de 15 områder forekommer rimelig. Der kan dog stilles spørgsmålstegn ved det heldige i at isolere Arrild og Nr. Løgum sogne, ligesom Landet omkring Åbenrå fjord næppe udgjorde en enhed i national henseende med det tyske Løjt sogn og de stærkt danske sogne Felsted og Varnæs, der snarere burde regnes til Sundeved.
 - 9 I 1908 havde Gråsten 1510 indbyggere, Skærbæk 1325, Rødding 1172 og Toftlund 978, mens af flækkerne Løgumkloster havde 1506, Nordborg 1134, Augustenborg 838 og Christiansfeld 617 indbyggere. Flækkernes særlige status var altså mere begrundet i historiske forhold end i deres størrelse. (Gemeindelexikon 1908).
 - 10 Lassen, s. 429, 438-52.
 - 11 Sst., s. 417.
 - 12 Jørgensen To Ungdomsvenner, s. 241-45, sammenlign P. Graus brev til H. P. Hanssen 29/5 1898, hvor han omtaler seks store valg møder på Als. H. P. Hanssens arkiv, nr. 48.
 - 13 Lassen, s. 473, 480, 510 og 522.
 - 14 Der nævnes ingen ændringer i de historiske fremstillinger.
 - 15 Tabel 4 og Lassen, s. 428-31.
 - 16 Hanssen Et Tilbageblik, II, s. 109 f; Jørgensen H. P. Hanssens breve, II, s. 141, 150 f.
 - 17 Lund Den politiske og nationale Udvikling, s. 231.
 - 18 Lassen, s. 422-25 og 428-31.
 - 19 Rerup, s. 259.
 - 20 RA, H. V. Clausens arkiv, statistisk materiale og do. tabeller bl.a. vedr. valget 1902.
 - 21 Lassen, s. 133-36.
 - 22 Tabel 4.
 - 23 Iversen Nordslesvigs Befolkning, s. 331; von Jessen Haandbog NSI, s. 320 og Haandbog SI, s. 192; Lassen, s. 418-21.
 - 24 Hanssen Fra Kampaarene, II, s. 130 ff; Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 474 f, 477.
 - 25 Lassen, s. 78.
 - 26 Sst., s. 112.
 - 27 Clausens undersøgelse fra 1890 indeholdt også et spørgsmål om antallet af danske statsborgere, der kunne have haft valget, men der i mange tilfælde ikke svaret. I de 53 sogne, hvorfra tal foreligger, var der i 1890 tilsammen meget tæt på 2500 danske statsborgere. RA, H. V. Clausens arkiv, statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet alfabetisk efter sognene 1890.
 - 28 Lassen, s. 344.

Det nationale sindelag hos ejendomsbesidderne på landet

- 1 Clausen Nordslesvig 1863-93, s. 124.
- 2 Fink Rids, s. 201.
- 3 Clausen Nordslesvig 1863-93, s. 107 f.

- 4 Om afgrænsninger og definitioner: Sst., s. 35 f.
- 5 Sst., s. 146.
- 6 RA, H. V. Clausens arkiv, gårdmandslistor ca. 1891-92, revideret 1893-94 og statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet efter herrederne 1900-01.
- 7 Clausen Nordslesvig 1863-93, s. 37.
- 8 Sst., s. 40.
- 9 RA, H. V. Clausens arkiv, statistik o. »Sindclaget bl. Ejendomsbesiddere i Nordsl. 1901-03«. Tallene for gårdmændenes sindclag findes i de amtsvise hæfter, ikke i hovedoversigten.
- 10 Sst., statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet efter herrederne 1900-01.
- 11 Alle oplysninger vedr. antallet af danske, blakkede og tyske gårdmænd er taget fra de i note 6 nævnte arkivalier.
- 12 RA, H. V. Clausens arkiv, statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet alfabetisk efter sognene 1890.
- 13 Som note 10.
- 14 H. Oldekop: Topographie des Herzogtums Schleswig, Kiel 1906, s. X73 og X78.
- 15 Som note 12.
- 16 Strange Petersen, s. 136; Refslund Poulsen Erindringer, I, s. 185 f, 228.
- 17 Hanssen Om vor Bondestands Kjøbeveie og Salgstrang, s. 312-20.
- 18 Vælgerforeningens arkiv, nr. 18, salg af landejendomme og besvarelser på spørgsmål fra Vælgerforeningen 1897.
- 19 Hanssen Tyske Ejendomskjøb, s. 257-61.
- 20 Refslund Poulsen Nybyggerforeningen, især s. 63.
- 21 En undersøgelse af alle nordslesvigske landejendomme var i 1914 besluttet af Landeværnet, men stoppedes af krigen. Hanssen Tilbageblik, IV, s. 118.
- 22 Strange Petersen, s. 102-120.
- 23 Sst., s. 126-129.
- 24 Sst., s. 131 f; Hanssen Landeværnets Arkiv, 3, s. 46 ff, 4, s. 63 ff.
- 25 Strange Petersen, s. 122-26.
- 26 Sst., s. 129-31.
- 27 Sst., s. 95-97.
- 28 Sst., s. 139.
- 29 Fremgår af listerne, jvf. note 10.
- 30 Sammenlign Clausen Nordslesvig 1863-93, s. 51.

Organiseringen af den danske bevægelse

- 1 H. P. Hanssens arkiv, nr. 45. Sammenlign med Hejselbjerg Paulsen Fra de nationale valgts tid, s. 41: »Thi mange af de danske, måske flertallet, hørte – i hvert fald i Øster Løgum sogne – til de passive og måtte ustandselig holdes til ilden. De meldte sig ikke af sig selv som medlemmer af de nationale foreninger, men måtte nødes til det ... Deres danskhed bestod mere i en negativ afvisning af alt tysk end i en positiv indlevthed i og bekendelse til det danske«.
- 2 Jørgensen To Ungdomsvenner, s. 10; Hanssen Et Tilbageblik, I, s. 180-83, 188-90, 252-53.
- 3 I referatet i protokollen står, at »enkelte« modsatte sig oprettelsen ved mødet i Vojens, men at »Forslaget i det hele mødte Tilslutning hos Forsamlingen«, Vælgerforeningens

- arkiv nr. 1, 10/7 1888. Andre kilder hævder, at tilslutningen ikke var så stor endda, i et brev til H. V. Clausen fra 26/5 1888 nævnte Hanssen, at Vælgerforeningen »nu støder paa stærk Modstand i Haderslev amt«, Jørgensen To Ungdomsvenner, s. 43. Se endvidere Svane, s. 79 ff.
- 4 Vælgerforeningens arkiv, nr. 1, 10/7 1888. »Nordslesvigsk biografisk Leksikon« i von Jessen Haandbog NSI, s. 552-618; Thomsen og Svendsen.
- 5 Vælgerforeningens arkiv, nr. 2. I 1900 ændredes Vælgerforeningens organisatoriske struktur. Da bestyrelsesmedlemmerne under Køllepoltikken blev idømt bøder for overtrædelser af foreningsloven, indskrænkedes bestyrelsen til tre personer. For at sikre de forskellige egne repræsentation oprettedes et tilsynsråd, der endvidere skulle have den demokratiske kontrol med bestyrelsen, Svane, s. 85 f.
- 6 Svane, s. 93 f.
- 7 Om forholdet mellem Jessen og Hanssen: Svane, s. 79 ff, 84; Brev fra Jessen til Villars Lunn fra sidst i 1890-erne, gengivet hos Svensson, II, s. 77 f; Flensborg Avis 20/7 1888, gengivet sst., s. 79 ff; Hanssen Et Tilbageblik, II, s. 80.
- 8 Skau, s. 189, jvf. de på stiftelsesmødet fremførte betænkkeligheder.
- 9 Vælgerforeningens arkiv, nr. 9.
- 10 von Jessen Haandbog SI, I, s. 129. Vælgerforeningens arkiv, nr. 1, 14/6 1914.
- 11 Tabel 24 og Lassen, s. 417.
- 12 Om Den tyske Forcing: Japsen Den fejlslagne germanisering, særlig s. 237 f, 75, 136 og 186.
- 13 RA, H. V. Clausens arkiv, statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet alfabetisk efter sognene 1890, Øster Løgum sogn. Sammenlign med Skau, s. 189 og note 1 til nærværende kapitel.
- 14 Erik Rasmussen: Komparativ politik, I, Kbh. 1971, s. 196 f.
- 15 Se s. 101.
- 16 Hanssen Et Tilbageblik, II, s. 80.
- 17 Kurt Sørensen (red.): Venstre 50 år for folkestyret, Holte 1979, s. 59, 63 f, 72, 75 f.
- 18 Bemærk, at købstæderne er medregnet. Vælgerforeningens arkiv, nr. 1, 9/6 1907. Lassen, s. 419-21, 451.
- 19 Clausen Nordslesvig 1863-93, s. 62.
- 20 Tabel 25 og Lassen, s. 429 og 449.
- 21 Vælgerforeningens arkiv, nr. 18, korrespondance vedr. tillidsmænd, brev af 17/8 1888. Smlgn. brev til H. P. Hansen 12/3 1890, hvor Arnum anfører, at han er og altid har været imod edsaftlæggelsen, H. P. Hanssens arkiv, nr. 34.
- 22 Om tillidsmændene: Vælgerforeningens arkiv, nr. 1, 10/7 1888 (vedtægterne §§ 2 og 5); sst., 18/6 1891; Gemeindelexikon 1908; Jørgensen To Ungdomsvenner, s. 60; Vælgerforeningens arkiv, nr. 18, korrespondance vedr. tillidsmænd, brev af 31/8 1888; Hanssen Et Tilbageblik, II, s. 25 ff.
- 23 Sprogforeningens arkiv, nr. 1, trykte vedtægter 1882, § 1.
- 24 Lund Den politiske og nationale Udvikling, s. 72-83, 182. Sammenlign med, at gårdmændene på omtrent samme tidspunkt overtog ledelsen af landboforeningerne, jvf. s. 73.; Petersen Sprogforeningen, s. 9.
- 25 Petersen Sprogforeningen (1930) og Feilberg Jørgensen (1980).
- 26 Petersen Sprogforeningen, s. 27; Sprogforeningens arkiv, nr. 1.
- 27 RA, H. V. Clausens arkiv, statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet alfabetisk efter sognene 1890.
- 28 Sprogforeningens arkiv, nr. 1, referat af generalforsamlingerne.

- 29 Feilberg Jørgensen, s. 32 f, 40 ff, 47 ff, 53 f.
- 30 Citeret efter Dorrit Andersens anmeldelse af Feilberg Jørgensen i Sønderjyske Årbøger, 1981, s. 239.
- 31 Citeret efter Petersen Sprogforeningen, s. 23.
- 32 Hauser, særlig s. 13-25, 62-109, dokumenterne 3, 9, 18 i tillægget s. 189 ff.
- 33 Vælgerforeningens arkiv, nr. 18, korrespondance ang. den store skolepetition; Lassen, s. 417; Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942, s. 15.
- 34 Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942, s. 16 f.
- 35 Sst., s. 281 f.
- 36 Jørgensen To Ungdomsvener, s. 3.
- 37 Om Skoleforeningens oprettelse: Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942, s. 23-35 og Jørgensen H. P. Hanssens breve, s. 108, 116, 139 f, 143 f, 147, 148 ff. Det ses ikke præcist af brevene, hvornår H. P. Hanssen blev koblet på af initiativtagerne. At han var initiativtageren må efter brevstoffet at dømmes anses for usandsynligt. I Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942 peges på højskoleforstander Salling fra Ribe som initiativtageren (s. 23 f).
- 38 Petersen Sprogforeningen, s. 10.
- 39 Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942, s. 71.
- 40 Citeret efter Svensson, II, s. 196.
- 41 Jørgensen H. P. Hanssens breve, s. 148.
- 42 Sst., s. 154 f.
- 43 Denne konklusion ændres ikke, selv om valget i 1893 lægges til grund for sammenligningen. Medlemstallet 1896 i procent af danske stemmer 1893 var i Haderslev østeramt 37, i vesteramt 45 og i Sønderborg kreds 26. Tabel 29 og Lassen, s. 429 og 447.
- 44 Skoleforeningens arkiv, nr. 3, »Skoleforeningen Juli 1905. Statistik«.
- 45 Bredebro kommissariske amtsforstander, Geheim-Archiv, nr. 3, beretning til landråden i Tønder 14/10 1897.
- 46 Skoleforeningens arkiv, nr. 4, årsberetning 1913.
- 47 Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942, s. 297, der henvises generelt til dette værk for en uddybende behandling af Skoleforeningens virksomhed.
- 48 Lebeck Tyve Aars Elvær, s. 19 f, 22 f.
- 49 Petersen De sønderjydske Frimenigheder, s. 59 og 384, jvf. s. 98.
- 50 Petersen De sønderjydske Frimenigheder, s. 51-98.
- 51 Sst., s. 154-68.
- 52 RA, H. V. Clausens arkiv, statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet alfabetisk efter sognene, 1890, Agerskov so. Petersen De sønderjydske Frimenigheder, s. 297.
- 53 Petersen De Sønderjydske Frimenigheder, s. 225 f, 230, 234, 244, 297, 301, 304, 306, 309 og 316.
- 54 Sst., s. 282-92.
- 55 Fremstillingen af foredragsforeningernes historie hviler på: Dannevirke 29/12 og 30/12 1893; En Sønderjyde; Hanssen Sønderjydske Foreninger; V.: De nordslesvigske Foredragsforeninger; Petersen De sønderjydske Foredragsforeninger. Hanssen nævner en forening af mere privat karakter, som virkede på Bovlundegnen og en forening i Sundved, som opløstes af myndighederne i 1870-erne.
- 56 Ud over det i note 55 nævnte: De i arkivfortegnelsen nævnte amtsforstanderarkiver; Nordborg herredsfogedarkiv, fag 69; Sønderborg landrådsarkiv, nr. 851; Tønder landrådsarkiv, G. Spec 5; Løjt Sogns Foredragsforenings arkiv, nr. 1; Foredragsforening for Rødekro og Omegn's arkiv, nr. 2; Hanssen Grænsespørgsmaalet, s. 57-64.

- 57 Se Petersen De sønderjyske Foredragsforeninger, s. 73.
- 58 Hansen Foredragsforening for Rødckro. Sammenlign med Dannevirke 29/12 og 30/12 1893.
- 59 Amtsførstanderen i Bjolderup amtsdistrikt skrev således 24/12 1891 til landråden i Åbenrå: »... dass es zur Zeit noch keine wirkliche Anhaltspunkte gibt, um dieser Verein zu einem »politischen« zu stempeln ... Dass dieser aus der am meisten dänischen Bevölkerung zusammengesetzte Verein jedoch einen streng politischen Zweck verfolgt, steht ganz ausser Zweifel und werde ich deshalb nicht unterlassen, die mit Vorliebe hier in Bollersleben abgehaltenen Versammlungen, auf's schärfste zu überwachen«. L.A.Sch, Abt. 320, Apenrade, nr. 115.
- 60 Jørgensen H. P. Hanssens breve, s. 125.
- 61 Udtrykket er A. Graus; Grau, s. 17.
- 62 V.: De nordslesvigske Foredragsforeninger, sp. 1587 ff; Petersen De sønderjyske Foredragsforeninger, s. 73.
- 63 Referat af konference om foredragsforeningerne den 10/4 1894 i Haderslev med deltagelse af landråd Mauve, regeringsassessor Bossart og statsadvokat Keller samt flere amtsforstandere. At de her aftalte retningslinjer ønskedes fulgt over hele Nordslesvig fremgår af, at referatet sendtes til de andre landråder. Sønderborg landrådsarkiv, nr. 851.
- 64 Sønderborg landrådsarkiv, nr. 852.
- 65 von Jessen Haandbog SI, I, s. 156-57. Der nævntes her, at der ved krigsudbruddet var op mod 40 ungdomsforeninger med ca. 7000 medlemmer. Både antallet af foreninger og medlemmer synes alt for stort. Tallene fra juni 1913 hidrører fra Samvirke, 1. årg., 1913, s. 221. Af Samvirke 1913 og 1914 fremgår det ikke, at der skulle være dannet over 20 nye foreninger mellem juni 1913 og august 1914, smlgn. Hanssen Grænsespørgsmaalct, s. 57-64, hvor kun 10 ungdomsforeninger nævnes som underskrivere på de nordslesvigske foreningers adresse til rigskansleren november 1918. Måske er de selskabelige foreninger inkluderet i de ca. 40 foreninger og 7000 medlemmer.
- 66 Tønder landrådsarkiv, G Spec 1, indberetning af 4/8 1913.
- 67 Smlgn. Grau, s. 30-33, hvor han fremhæver polariseringen som et gode for den danske bevægelse: »Bliver Forholdene ved at udvikle sig i Nordslesvig, som de har begyndt, saa er den Dag ikke fjern, da al selskabelig Omgang mellem Danske og Tyske er afbrudt, da vort Folk staa skilt i to skarpt adskilte Lejre. Vi har intet at frygte eller tabe ved en saadan Udvikling, men det har Hjemmetyskerne derimod ...«.
- 68 Bredebro komm. amtsforstanders arkiv, Geheim-Archiv, nr. 3, indberetning til landråden i Tønder af 11/12 1904 om udviklingen i årene 1902, 1903 og 1904. Redegørelsen for mødeaktiviteten i de udvalgte sogne: de respektive amtsforstanderarkiver samt Sønderborg landrådsarkiv, nr. 851 og 852 og Tønder landrådsarkiv, G Spec 3.
- 69 Bjolderup amtsforstanderarkiv, Abthlg. II, Fach 12, nr. 1.
- 70 RA, H. V. Clausens arkiv, statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet efter herrederne, bd. VII, Solderup i Holstrup sogn.
- 71 Gregersen Tre breve, s. 37.
- 72 RA, H. V. Clausen arkiv, statistisk materiale og do. tabeller, bl.a. vedr. valget 1902.
- 73 Lund Den politiske og nationale Udvikling, s. 251 ff.
- 74 Sønderborg landrådsarkiv, nr. 852, »Nachweisung über die von den Vortragsvereinen des Kreises Sonderburg abgehaltenen Versammlungen«. Der er dog ikke kun anført foredragsforeningernes møder.
- 75 Om forsamlingshusene generelt: Hansen Forsamlingshusene i Nordslesvig. Rødckro:

Dannevirke 13/6 1892; LASch, Abt. 320, Apenrade, nr. 115, beretning fra amtsforstanderen i Brunde til landråden 8/7 1892.

76 Broe, Schmidt og Frank, s. 26 ff.

Den danske presse i Nordslesvig 1880-1914

- 1 Sørensen Den danske Presse, s. 124.
- 2 Lund Sønderjydske Presses Historie, s. 8-10.
- 3 RA, H. V. Clausens arkiv, spredte oplysninger om nationale og topografiske forhold i Nord- og Mellemslesvig 1888 (1845)-1920, læg med spredte statistiske oplysninger om den danske presse i Nordslesvig.

Den danske bevægelses sociale basis

- 1 Skoleforeningens arkiv, nr. 2, »Love for den nordslesvigske Skoleforening. Vedtagne paa Mødet i Skjærbæk d. 30. Novbr. 1892«, § 9.
- 2 H. H. Worsøe: Folketællinger i Nordslesvig 1864-1914, i: SJy Årb. 1964, s. 393-402.
- 3 Håndbog for danske lokalhistorikere, s. 287.
- 4 Lassen, s. 428-31.
- 5 Tabellerne 24, 26 og 28.
- 6 Jvf. side 147.
- 7 Vælgerforeningens arkiv, nr. 1, 10/7 1888, §§ 2 og 5, 9/6 1907; Sprogforeningens arkiv, nr. 1, trykte vedtægter, § 9; Skoleforeningens arkiv, nr. 2, »Love for den nordslesvigske Skoleforening. Vedtagne paa Mødet i Skjærbæk d. 30. Novbr. 1892«, § 6; Foredragsforening for Rødekro og Omegns arkiv, nr. 1, § 5; Toftlund komm. amtsforstanders arkiv, Agerskov nr. 19, »Statut des Vortragsvereins für die Kirchspiele Aggerschau ...«, § 5; Hanssen Vore Rettigheder, I, s. 45.
- 8 Vælgerforeningens arkiv, nr. 7, sager vedrørende tillidsmænd, tillidsmandslistes 1889 og 1903.
- 9 Skoleforeningens arkiv, nr. 5, fortegnelse over tillidsmænd u. år (ca. 1895).
- 10 Sprogforeningens arkiv, nr. 8.
- 11 Foredragsforening for Rødekro og Omegns arkiv, nr. 2, lister over kredsformænd. Toftlund komm, amtsforstanders arkiv, Agerskov nr. 19.
- 12 Ejendomsbesiddere fra listen 1900-01, som havde to heste, men hvor dette skyldtes et særligt erhverv, f.eks. vognmand, er ikke medtaget.
- 13 Kildematerialet til undersøgelserne er:
 Gårdmændenes nettoudbytte: Amtsretsarkiverne: grundbøger fra de udvalgte sogne.
 Gårdmændenes sindelag: RA, H. V. Clausens arkiv, gårdmandslistes 1891-92, revideret 1893-94 og statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet efter herrederne 1900-01.
 De nationale foreninger: Vælgerforeningens arkiv, nr. 7, 9; Sprogforeningens arkiv, nr. 8, medlemslistes ordnet alfabetisk efter kredse u. år og 1901-09; Skoleforeningens arkiv, nr. 5, 6; Foredragsforening for Rødekro og Omegns arkiv, nr. 1, 2; Toftlund komm, amtsforstanders arkiv, Agerskov nr. 19; Tandslet amtsforstanderarkiv, fag 8, nr. 8; Nordborg herredsfoged, fag 69; Petersen Sprogforening, s. 9 ff; Sønderjyds Skoleforening 1892-1942, s. 71 f; Broe, Schmidt og Frank, s. 52 f.
 Andelsmejerier: Alle i oversigten over benyttet arkivmateriale nævnte mejeriarkiver, endvidere notariatsarkiver, C. H. Bekker, Åbenrå, referater af møderne 28/4 1886 og 8/2 1887 vedr. oprettelse af andelsmejerier i Raved og Bolderslev; Statut der freien Meierci-Genossenschaft zu Uldcrup og Vereinsatzung der freien Meierci-Genossenschaft zu

Erteberg (begge i Landsarkivets pjecesamling 7.1.10). Jensen Sønderjyds Mejeriforening, s. 11 f; Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1924, s. 750.

Landboforeninger: Haderslev Amts Landboforenings arkiv, nr. 5; Det blandede Distrikts Landboforenings arkiv, nr. 4; Fælleslandboforeningen for Nordslesvigs arkiv, nr. 4 (ca. 1895, »Landboforeningernes Kredsførmænd«); Den nordslesvigske Landboforenings arkiv, nr. 2; Den alsiske Landboforenings arkiv, nr. 3; Mathiesen; Beretning over den Sundevedske Landboforenings Virksomhed; Hansen Den nordslesvigske Landboforening, s. 323 f; Hansen Fælleslandboforeningen, s. 12; Schmidt og Nissen, s. 114 f; Petersen Haderslev Amts Landboforening, s. 130 f; Larsen Den alsiske Landboforening, s. 131 ff; Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1901, s. 139-40; Hanssen Fra Kampaarcne, I, s. 147; Tandslet amtsforstanderarkiv, fag 8, nr. 8.

Sparckasser: Handelsbanken Åbenrå: Bjolderup Sogns Sparckasses arkiv, forhandlingsprotokol 1899-1944; Larsen Sparekassen, s. 67; Larsen Nordborg Sparekasse; Christensen, s. 12 f; Rasch; Sørensen Frøs Herreds Sparekasse; Sparekassen for Christiansfeld og Omegn; Bredebro komm, amtsforstanders arkiv, A IX 5, brev fra kommuncforstander Japsen, Ballum 11/3 1901; samtale med fhv. sparekassedirektør H. P. Jensen, Agcrskov, 4/5 1983.

14 Jvf. de i note 7 nævnte vedtægter.

15 Se bemærkninger til bilag 1.

16 Iversen Den økonomiske Udvikling, s. 473.

17 Bredebro komm. amtsforstanders arkiv, Geheim-Archiv, nr. 3.

18 Jvf. s. 152.

19 Hanssen Sønderjyderne, s. 3-4, 40, 47.

20 Gregersen H. P. Hanssen og sindelagsgrænsen, s. 238.

21 H. P. Hanssens arkiv, nr. 86, brev af 2/11 1887.

22 H. P. Hanssens arkiv, breve fra L. Arnum, Bovlund, C. H. Bladt Tandslet, R. P. Clausen, Smedager, V. Esbensen, Tandslet, C. Finncmann, Tårning, N. H. Frank, Rojbøl, P. Grau, Pøl, H. og O. Høyer, Ør. Lindet, K. Jensen, Ballum, H. C. Jessen, Bolderslev, P. Lautrup, Vellerup, H. Petersen, Rørkær, L.B. Poulsen, Bovlund, P. P. Sandvei, Holm, J. Schmidt, Ør. Lindet og J. Thomsen, Blans. Hanssen Et Tilbageblik, II, s. 125 f.

23 Hanssen Et Tilbageblik, II, s. 76 f, 186, III, s. 16, 115, 118, 350; Svane, s. 103, 139, 153.

24 Se herom Svane.

Navneregister

Registeret, der ikke omfatter noter og litteraturliste, medtager ikke personer, der kun nævnes i billedtekster, ikke personer, hvis virke falder før 1864 og kun undtagelsesvis personer uden for landsdelen. Tillidshverv er kun undtagelsesvis opført.

- Ahlmann, Nic., proprietær og rigsdagsmand, Vertemine 99.
Andersen, Nic., cand. math., Åbenrå 179.
Andresen, Johan, gdr., Ullerup 132, 213.
Andresen, M., tobaksfabrikant og formand for Sprogforeningen, Åbenrå 199 (ill.), 148, 161.
Appel, Cornelius, højskoleforstander og frimenighedspræst, Rødding 78, 158.
Arnum, Laust, gdr., Bovlund 73, 146, 191 (ill.), 212.
- Beck, P., gdr., Ullerup 213.
Bekker, Carl H., advokat, Åbenrå 147.
Blad, A., gdr., Mindebjerg 88.
- Callesen, Nis H., gdr. Lerskov 140, 162.
Callø, P. A., sparekasseforretningsfører, Rødding 82.
Christiansen, Chr., sparekassebogholder, Hostrup 66.
Clausen, H. V., historiker, København 13f, 83, 108, 116, 118, 122 (ill.), 123-28, 133, 135, 137f, 144, 147f, 152, 154, 157, 164, 167f, 172, 185.
Clausen, R. P., gdr., Smedager 46, 56, 66, 125, 140, 164, 190, 191 (ill.), 192, 212.
- Engelbrecht, Th. H., landøkonomisk forfatter 12, 34, 36f.
Esbenen, Vesti, gdr., Tandslet 190, 213.
- Fink, Troels, historiker 7, 13.
Finnemann, Chr., gdr., Tårning 66, 190, 212.
Frank, Niels H., gdr., Rojbøl 137.
Freitag, amtsforstander, Bredebro 156.
- Gram, M. K., gdr., Københoved 56.
Grau, Hans Chr., gdr., Pøl 77.
Crau, Peter, gdr., Pøl 49, 88, 112, 213.
- Hansen, Frits, gdr., Løjtertoft 129.
Hansen, Hans, landbrugskonsulent, Gråsten 11, 81, 84, 86 (ill.).
Hanssen, H. P., redaktør, landdags- og rigsdagsmand, sekretær i Vælgerforeningen, Sønderborg og Åbenrå 13f, 63-66, 68, 80, 82f, 102, 112, 116, 118, 119 (ill.), 122, 131, 133, 137f, 140f, 143, 146, 152-54, 161f, 173, 192f, 201.
Hauser, Oswald, historiker 13, 150.
Hejselbjerg Paulsen, H., præst 18.
Hiort-Lorenzen, H. R., redaktør, Haderslev 101f.
Hostrup, J., amtsforstander, Hostrup 66.
Hvidt, Kristian, historiker 27.
Hørluck, A. D., gdr. og landdagsmand, Rurup 140.
Høyer, Chr., gdr., Agerskov 66, 190, 212.
- Iversen, H. H., gdr., Ertebjerg 213.

- Iversen, Jørgen, gdr., Svejrup 210.
Iversen, Mads, økonom og økonomisk historiker 12, 26, 40f, 64.
- Jacobsen, J., gdr., Tandslet 213.
Japsen, Gottlieb, historiker 8 (ill.), 9-11, 13, 65, 87, 91, 97, 171, 195f, 200.
Jefsen Christensen, Hans, gdr., formand for Skoleforeningen, Høgsbro 153.
Jensen, A., godsinspektør, Gram 153.
Jensen, J., gdr. og mejericjer, Snogbæk 40, 57, 59.
Jensen, Jens P., gdr. og formand for Skoleforeningen, Lovrup 153.
Jensen, Johs., mejerikonsulent, Åbenrå 61.
Jensen, Kr., gdr. og digegreve, Ballum 73, 190, 197, 212.
Jensen, Mads, gdr. og landøkonomisk forfatter, Jægerup 78, 80.
Jensen, P. V., mejerikonsulent 53, 78.
Jepsen, Hans, gdr., Rørkær 153.
Jessen, Hans Chr., gdr., Bolderslev 212.
Jessen, Jens, redaktør og rigsdagsmand, Flensborg 141, 143, 154, 192.
Jessen, Th., proprietær, Majbølgård 81.
Johannsen, Gustav, rigsdags- og landdagsmand, Flensborg 103-05, 138-40.
Junggreen, J. P., tobaksfabrikant og rigsdagsmand, Åbenrå 101, 147.
Jørgensen, A. D., historiker 13, 147, 154, 162.
- Knudsen, H. Å., godsejer, Trøjborg 73, 140, 147.
Knudsen, K., proprietær, Lysholm 52.
Krüger, Hans Andreasen, gdr., møller, rigsdags- og landdagsmand, Bevtoft 99, 101f, 103 (ill.).
Køller, Ernst M. von, overpræsident, Slesvig 109f, 119.
- Lassen, Aksel, journalist og historiker 7, 13.
Lassen, Hans, gdr., rigsdags- og landdagsmand, Lysabild 13, 38, 66, 73, 102, 103 (ill.), 138, 140, 147, 193.
Lebeck, Anders, journalist, Åbenrå og Haderslev 152 (ill.), 154, 170 (ill.), 179.
- Lund, A. P., gdr., Ballum 153, 190, 191 (ill.), 212.
Lund, Hans, historiker og højskoleforstander, Rødding 7, 12, 167f.
- Mackeprang, M., historiker 7, 12.
Madvig, Poul, A., fysikus, Haderslev 147.
Moldt, Johs., redaktør, Sønderborg 140, 146.
Monrad, Chr. F., overlærer, Flensborg 147.
Mussmann, V., proprietær, Keldet 82f.
Møller, H. T., proprietær, Gammelgård 73.
Møller, Philip, gdr., Jægerup 139, 159.
- Nicolaisen, I. H., gdr., Ballum 212.
Nielsen, Julius, direktør og landdagsmand, Haderslev 60.
Nissen, Nis, gdr. og sparekasseforretningsfører, sekretær i Vælgerforeningen, Nordborg 66 (ill.), 113, 129, 139, 141.
- Paulsen, Dines, gdr., Skovrup 212.
Paulsen, M., gdr., Fastrup 212.
Petersen, Chr., gdr., Dynt 81.
Petersen, Hans, gdr., Rørkær 191 (ill.), 212.
Poulsen, L. B., frimenighedspræst, Bovlund 153, 161f, 192.
- Rantzau-Rastorff, greve, godsejer, formand for Landbrugskammeret 60.
Refslund, Bonde, d. Y., gdr., Bovlund 212.
Refslund Poulsen, M., gdr. og mejerikonsulent, Åbenrå, Bovlund, Rise, Stenderup 14, 61, 81.
Reimers, P., slagtermester, formand for Vælgerforeningen, Sønderborg 140, 146.
Rerup, L., historiker 13, 29.
Rossen, Nis, gdr., Gestrup 212.
- Sandvei, P., gdr., Holm 212.
Schack, Hans, greve, godsejer, Schackenborg 129f.
Skau, P., gdr., Bukshave 18, 46, 140, 142, 147, 193.
Skrumsager, J. N. H., gdr., Københoved 66, 140, 159, 193.

Stilling Andersen, mejeribestyrer,
Hjedding og Mejlbj 54.

Strange Petersen, Erik, historiker 134.
Sveistrup, H., præst, Rødding 98, 158.

Thomsen, Hinrich, gdr., Roost 153, 156.

Thyssen Hansen, A., gdr., formand for
Skoleforeningen, Randerup 140, 153.

Thøisen, P., dyrlæge, Skodsbøl 78.

Tygesen, Chr., gdr., Skærbæk 153.

West. F. J., historiker 12, 63.

Wiinsted, J. A., landbrugsskoleforstander,
Ågård 78.

Wolff, C. P., gdr., og landøkonomisk
foregangsmand, Gammelgab 39f, 59, 67,
73, 78, 79 (ill.), 80, 82f, 88, 94, 140, 192.

Wolff, Søren, gdr., Solderup 146.

Wulff, C., landbrugskandidat, redaktør,
Brede 83f.

Oehlerich, Fr., lærer og landøkonomisk
forfatter, Broager og København 78, 83f.

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland

1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Udsolgt.
2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev Landråd*. Udsolgt.
3. *Tønder gennem Tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk Fatigvæsens Fortid*. Udsolgt.
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie*. Udsolgt.
6. *Navneregister til H. P. Hanssens Værker*. Udg. af Johan Hvidtfeldt.
7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs Tilblivelse*. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske Lokalhistorikere*. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*, 2. udg. revideret og udvidet af Hans Worsøe. Udsolgt.
10. *Nordslesvigs åndelige Genforening med Danmark*. Red. af Claus Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 10,00 (20,00).
11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavlelitteratur*. 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet, Åbenrå, ved Peter Kr. Iversen. Kr. 12,00 (20,00).
12. *Nordslesvig efter Genforeningen*. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584–1694*. Kr. 5,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. Udsolgt.
16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I uds., II kr. 12,00 (20,00), III kr. 18,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad. En biografi*. Udsolgt.
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns erindringer*. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterens tid*. Kr. 30,00 (50,00).
20. Knud Kretzschmer: *Den sønderjyske Fond*. Kr. 12,00 (20,00).
21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. Udsolgt.
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848*. Udsolgt.
23. G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850*. Kr. 35,00 (50,00).
24. Sigurd Schoubye: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900*. Udsolgt.

25. *Åbenrå bys historie*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen: I–III. Udsolgt.
26. Harald Jørgensen: *To ungdomsvenner: H. P. Hanssen. H. V. Clausen*. Kr. 18,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Psalmesang 1717–1740*. Kr. 25,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: *Den lüneburgske saltoktroi*. Kr. 20,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805*. Udsolgt.
30. *Tønder Seminarie-stat 1788–1963*. Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen. Udsolgt.
31. Peder H. Schmidt: *Hverdag og fest. Vestslesvigske minder*. Udsolgt.
32. *Jacob Fabricius d. Yngres optegnelser*. Udgivet af A. Andersen. Kr. 35,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København*. Kr. 35,00 (60,00).
34. *Johannes Oldendorphs selvbiografi*. Udgivet ved A. Andersen. Kr. 12,50 (20,00).
35. L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre*. Kr. 18,00 (30,00).
36. M. Favrholt: *Haderslev Latinskoles historie 1567–1967*. Udsolgt.
37. Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850–1853*. udsolgt.
38. Mourits Mørk Hansen: *Livs-erindringer*. Udgivet ved H. V. Gregersen. Kr. 30,00 (49,50).
39. Peter Kier: *Min rejse gennem jordelivet*. Udgivet ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen. Kr. 30,00 (49,50).
40. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*. Kr. 35,00 (57,50).
41. G. Japsen: *De nordslesvigske sparekassers historie*. Kr. 36,00 (60,00).
42. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland*. Kr. 60,00 (90,00).
43. Harald Jørgensen: *Genforeningens statspolitiske baggrund*. Kr. 36,00 (60,00).
44. *Sønderjyske Historikere efter 1864*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen. Kr. 25,00 (40,00).
45. Aksel Lassen: *Valg mellem tysk og dansk*. Kr. 80,00 (150,00).
46. Anders Pontoppidan Thyssen: *Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850*. Kr. 65,00 (115,00).
47. Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841*. Kr. 45,00 (90,00).
48. Holger Hjelholdt: *A. Regensburg, 1815–1895. En dansk embedsmand*. Kr. 40,00 (80,00).
49. Aage Rasch: *Ejderkanalen*. Kr. 35,00 (60,00).
50. Thade Petersen: *Rømø. Et bidrag til øens historie og beskrivelse*. Udsolgt.

51. Asger Nyholm: *Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850*. Kr. 90,00 (160,00).
52. G. Japsen: *Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender*. Kr. 60,00 (90,00).
53. Børge L. Barløse: *Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864*. Kr. 120,00 (190,00).
54. Peter Anholm: *Sømandsliv og guldfeber. Erindringer fra verdenshavene, Australien og New Zealand 1854–1864*. Kr. 60,00 (90,00).
55. Jes M. Holdt: *Gårde og Slægter i Løjt sogn*. Kr. 75,00 (120,00).
56. Sigurd Schoubye: *Sønderjysk Sølv*. Kr. 160,00 (250,00).
57. G. Japsen: *Den fejlslagne germanisering*. Kr. 60,00 (90,00).
58. Hans H. Worsøe: *Slægtshistorie i Sønderjylland*. Kr. 50,00 (75,00).
Teksthæfte hertil. Kr. 10,00 (15,00).
59. *Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld*. Kr. 170,00 (260,00).
60. Hans Schultz Hansen: *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880–1914*. Kr. 70,00 (105,00).

Normalprisen for ikke-medlemmer er angivet i parentes.

Bøgerne fås ved henvendelse til Historisk Samsunds ekspedition, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå. Telefon (04) 62 46 83.

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

Nr. 60

ÅBENRÅ 1985